وهم
وساريج

داڪٽر محمد سليمان شيخ

Sindhica
سنڌيڪا

ويهه م و ساريج

سماجي جاڳرتا ۽ سرگرمين متعلق ايشيائي ملڪن جا مشاهدا
۽ سنڌ جي سماجي صورتحال جو منظر

ڊاڪٽر محمد سليمان شيخ

Sindhica
سنڌيڪا

عزيز ڪتاب گهر
ميناره روڊ سکر

ڪتاب نمبر

(72)

ليکڪ جا حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: ويهه مَ وساريج
ليکڪ: ڊاڪٽر محمد سليمان شيخ
پهريون ڇاپو: مارچ 1998ع
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي

ملهه: 80 رپيا

"Waih'o ma Visaaraij"
(Personal observations on Social Phenomenon in Asian Countries)
By: Dr. Muhammad Suleman Shaikh
Published by: Sindhica Academy, Karachi-74400
Ph: 7737290

Price: Rs. . 80/=

هي ڪتاب سنڌيڪا ۽ سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي گڏيل سهڪار سان ڇپيو.

لکپڙهه ۽ وي پيءَ ذريعي گهرائڻ لاءِ.

سنڌيڪا اڪيڊمي

B-24 نيشنل آٽو پلازه، مارسٽن روڊ
ڪراچي 74400

ارپڻا

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي
پرخلوص، هڏ ڏوکي ۽ پاڻ ارپيندڙ ساٿين جي
نالي. جن ننڍي کنڍي ڏنڍي ڪري شڪلن ۽ برن ۾
سنڌي سماجهڙن جي بي لوث خدمت ڪئي
آهي.

(محمد سليمان شيخ)

ويهه ۾ وساريج مٽان مال ڪري ويهين
قول اهو پاڙيج هو جو ڪيڙئي هوت سين
شاهه

سنڌ

– نِنڍپڻ ۽ جواني جناب الطاف شيخ ٧
– سنڌ جي مٽيءَ جو نچوڙ بخش علي لاکو ١١
* مهاڳ .... جناب علي احمد بروهي ١٤
* پنهنجي پاران ليکڪ ٢٢
* متان مات ڪري ويهين ليکڪ ٢٤
*باب پهريون
بنگلاديش ۾ سماجي جاڳرتا. ٣٣
* باب ٻيو
ٿائيلينڊ جي سماجي ترقياتي ادارن جو دورو ٤٧
ٿائي – اين جي اوز سپورٽ پروگرام ٦٠
* باب ٽيون
فلپائين جي غير سرڪاري تنظيمن جو دورو ٦٤
منيلا ۾ سماجي انتظام ڪاريءَ جي تربيت ٨٨
* باب چوٿون
عالمي ڪانفرنسون
1) ڏکڻ ايشيا جي غير سرڪاري تنظيمن جو
ساليانو ميڙ ۽ ميڙ ۾ پيش ڪيل مقالي جو متن ١١١
2) اقوام متحده جي معاشرتي ترقيءَ لاءِ عالمي
ڪانفرنس ١٢٢
3) سماجي ڀلائي ۽ پوليس جو ڪردار ١٢٩
4) اسين غريب ڇو آهيون ١٣٩
5) ايجنڊا 1995 ١٤٢
* باب پنجون
متفرق ليک
هن شهر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي ١٤٦
سنڌ جا مکيه ماحولياتي مسئلا ١٦٨
اندر جنين اڌ ١٧٥

ليکڪ

جنم : 4 جون، 1942ع هالا نون.
اسڪول جي رجسٽر مطابق 9 فيبروري 1942ع

تعليم :

مئٽرڪ، مخدوم غلام حيدر هاءِ اسڪول هالا 1959ع
انٽر سائنس گورنمنٽ ڪاليج ڪاري موري
حيدرآباد 1961ع
ايم بي بي ايس، لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄامشورو
1966ع
ڊپلوما بيهوشي (DA) ڪنگ ايڊورڊ ميڊيڪل
ڪاليج لاهور 1969ع
ايم ايس بيهوشي ڪراچي يونيورسٽي 1991ع

مهارتون :

بيهوشي، اڪوپنڪچر، سور جو علاج ۽ ترقياتي
ادارن جي انتظام ڪاري.

ڇپيل ڪتاب :

1- اڪيلي ايون اجايون (ڪهاڻين جو مجموعو) 1964ع
2- سون ورني ڌرتي (لبيا جي ڊائري) 1974ع
3- انسان جا پراسرار دشمن (علم جيوڙا) 1974ع
4- گلن جهڙا ٻارڙا ڦلن جيئن پنجن
(ماءُ ٻار سنڀال) 1975ع
5- پيڪنگ پڇارون (چين جو سفر نامو) 1991ع

ڪالم :

سرت جي ڊائري- روزانه هلال پاڪستان 73-1972ع
تعليم ۽ معاشرو - روزانه هلال پاڪستان 1985ع
منهن جي دنيا - روزانه جاڳو 94-1991
سفر زندگي جو - روزانه هلال پاڪستان 96-194ع

مستقل پتو :

احمد شاهه گهٽي، مارڪيٽ روڊ هالا نوان، سنڌ.

ننڍپڻ ۽ جواني

ڊاڪٽر سليمان شيخ کي ننڍي هوندي کان فقط اهو شوق رهيو آهي تہ انسان ذات جي خدمت ڪجي، ڏکويل سان همدردي ڪجي ۽ رڳو پنهنجي لاءِ نہ پر ٻئي لاءِ بہ جيئجي.

سليمان منهنجو مائٽ آهي، منهنجو پاڙيسري آهي، دوست آهي ۽ ننڍپڻ کان وٺي اڄ تائين اٽڪل اڌ صدي هڪ ٻئي جي ويجهو رهيا آهيون. توهان جيڪڏهن هن جي ڪنهن عادت يا ڳالهہ مان متاثر آهيو ۽ ضرور هوندئو تڏهن تہ توهان پنهنجو خلوص ڏيکارڻ لاءِ هن جي شان ۾ هيءَ دعوت ڪئي آهي تہ پوءِ توهان لاءِ هي ڳالهيون دلچسپ رهنديون.

سليمان جي ننڍپڻ کان ئي جُداگانا شخصيت هئي. گهٽيءَ جي وچ ۾ سندس گهر هوندو هو. سڄي گهٽيءَ جا ٻار صبح کان شام تائين ٻوڙ ٻڪ جون رانديون ۽ دانهون ڪندا هئا، پر هي پنهنجي گهر جي اڪيلي ڪمري ۾ ڪتاب ۽ اخبارون پڙهڻ ۾ مشغول رهندو هو. ڇهين ڪلاس تائين هي اسان لاءِ گمنام هو ۽ پوءِ ١٩٥٨ع ۾، ستين ڪلاس ۾ پهتاسين تہ هالا جي اسڪول طرفان ١٨٥٧ع واري آزاديءَ جي جدوجهد تي سئو سالہ ڏينهن ملهايو ويو جنهن ۾ سڀ کان سٺي تقرير سليمان ڪئي. جيڪو ان وقت ٻين ٻارن ۾ سڀ کان ننڍو هو. اسين باقي گهٽيءَ جا ٻار ان ڏينهن وائڙا ٿي وياسين تہ هي هيترن ماڻهن جي وچ ۾ اسٽيج تي چڙهي ڪيئن تقرير ڪري ويو.

بهرحال سليمان کي ننڍي هوندي کان رانديون جو نہ پر پڙهڻ ۽ تقريرون ڪرڻ جو شوق هو. مون سندس هٿن ۾ ڪڏهن بہ گلي ڏڪر يا بئٽ بال نہ ڏٺو. مون ڪڏهن بہ ڪيس ٻوڙندي نہ ڏٺو. جيڪا ڪا سٺي ڳالهہ نہ آهي: .All work & no play makes Jack a dull boy پر سليمان dull ثابت نہ ٿيو اسڪول، تونڙي ڪاليجي ڏينهن ۾ سٺين مارڪن سان نمبر

ڪٿندو رهيو.

ننڍپڻ جي ڏينهن ۾ڪيترا دفعا پيچين جي ڪوٽ ڪري سليمان کي منٿون ڪندا هئاسين پر هن ونجهوٽي يا پٽي راند ۾ ڪڏهن به ساٿ نه ڏنو. بلڪ اسان کي راندين ۾ وقت وڃائڻ کان نصيحتون ڪري ڪتاب پڙهڻ، اهم ماڻهن جا ڏينهن ملهائڻ ۾ تقريرون ڪرڻ لاءِ شوق ڏيارڻ لڳو.

اٺين ڪلاس ۾ پهتو ته پنج ڇهه هم خيالن کي گڏ ڪري هڪ انجمن فروغ ادب نالي ٺاهيائين. منهنجي گهٽيءَ جي لوفرن سان به دوستي هئي ته هن انجمن جي ميمبرن سان به جيڪي سليمان وانگر ادب ۾ شعر وشاعريءَ جا شوقين هئا. ننيي هوندي کان گلستان ۾ گل ڦل جهڙا رسالا پڙهي مون کي ادب سان چاهه هو ۽ آئون به ان انجمن جو ميمبر ٿيس پر موڪل وارن ڏينهن تي جڏهن ادبي محفل جي گڏجاڻي ٿيندي هئي ته دل چوندي هئي ته هن بوريت مان اٿي گهٽيءَ ۾ وڃي اڪر پوري جوا ڪيڏجي، پر پوءِ اسان جو هي ادبي ٽولو ايڏو زور وٺي ويو جو گهٽيءَ جون رانديون رونديون ڇڏائجي ويون ۽ آهستي آهستي ادبي ڳالهين مان مزو اچڻ لڳو. اهي ڏينهن ياد اچن ٿا ته ان پهاڪي ۾ يقين وهيم ٿو ته A man is known for his company اها اُها عمر ٿئي ٿي جو ٻار کي جنهن به ڳالهه ڏي رغبت ڏيارڻي ته هو ان ڏي مائل ٿيو وڃي. اڄ جيڪي آئون ڪجهه ڪتاب لکي اديب جي حيثيت سان ڄاتو سڃاتو وڃان ٿو اهو ڊاڪٽر سليمان شيخ جون مون تي ۽ مون جهڙن ٻين تي ٿورو آهي. سليمان اڄ به هر هڪ نوجوان کي اها نصيحت ڪندو رهي ٿو ته محنت ڪرڻ نه فقط سٺا ڊاڪٽر، انجنيئر ٿيو پر ان سان گڏ ان معاشري جي به خدمت ڪريو جنهن ۾ رهو ٿا. .

فقط هڪ ڊاڪٽر يا انجنيئر ٿيڻ ڪا وڏي ڳالهه ناهي. ان سان گڏ اسان کي ٻيا به ڪم سکڻ کپن، سليمان چوندو هو. نتيجي ۾ اسان ادبي انجمن ٺاهي، هرڀ مهيني ڏيڍ گڏجاڻي ڪندا هئاسين، مضمون ۽ شعر لکي پڙهندا هئاسين. سال اڌ اهو سلسلو هليو ته سليمان هڪ ڏينهن سنجيدو ٿي چيو: "اسان کي سماجي ڪم به ڪرڻ کپن. پنهنجي کيسي مان چندا ڪڍي غريب شاگردن جي مدد ڪرڻ کپي. ڪڏهن وري چوندو هو ته پر واري ڳوٺ جي ماڻهن کي صحت صفائي بابت هلي ٻڌائڻ کپي ".

آئون انهن ڏينهن ۾ ڪئڊٽ ڪاليج پٽاري ۾ هوندوهوس. مهيني ڏيڍ بعد موڪل تي ڳوٺ ايندو هوس ته پنهنجي ان ٽولي سان گڏ گهمڻ ڦرڻ

يا فلمون ڏسڻ بدران سليمان جي حڪم موجب ادبي محفلن ۾ حصو وٺڻو پوندو هو يا ڪو سماجي ڪم ڪرڻو پوندو هو. هڪ ڏينهن بيزار ٿي سليمان کي نمازن ۽ روزن وارو چرچو ٻڌايم ته ڪيئن هڪ ڳوٺ جا ماڻهو نمازون روزا ......

سو سليمان کي چيم ته رڳو اٿئي سورن جون ڳالهيون! ڪڏهن ته ڪنهن گهمڻ ڦرڻ ۽ عيش جي ڳالهه به ڪر پاڻ سان گڏ اسان جي به جواني تباهه ڪري ڇڏي اٿئي! پر لڳي ائين ٿو ته سليمان نه فقط جواني پر پيري به سماجي ڪمن ۾ ختم ڪري ڇڏي آهي. سليمان ڊاڪٽر ٿي جڏهن حيدرآباد ۾ نوڪري ڪرڻ لڳو ته اسان يارن جي ٽولي سک جو ساهه کنيو ته هاڻ سليمان جي انهن ادبي، تعليمي ۽ سماجي ڪمن مان به جان ڇٽي ته چندن ڏيڻ مان به.

پر نه، حيدرآباد پهچي هن اجا به وڌي پئماني تي هم خيال گڏ ڪري، پنهنجون سرگرميون قائم رکيون ۽ پوءِ ڪراچي پهچي لاڪي، روشن، اشفاق، شمشير، فهميده حسين، اڪرم سلطانا ۽ خبر ناهي ڪيترن سوين هزارين هم خيالن کي ڳولي ورتو ۽ سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن نالي ادارو سالن کان هلي رهيو آهي. هي هڪ اهڙو ادارو آهي جيڪو اجا تائين حيات سلامت آهي ۽ ڏينهون ڏينهن وڌي وڌندو. هونءَ اسان جي ملڪ ۾ ڪيئن ادارا ٺهندا آهن ۽ جهٽ ڊهندا آهن پر هن تي غور ڪرڻ سان مونکي ان جي جياپي جو وڏو سبب ان ۾ لڳي ٿو هن ۾ سليمان جهڙا dedicated ماڻهو آهن ۽ ڏيتي ليتيءَ جي معاملي ۾ سليمان شروع کان حساب ڪتاب ايمانداري سان رکي ٿو ۽ چيئرمين يا سينئر ميمبر جي حيثيت ۾ حڪم هلائڻ بدران "چيني اسٽائيل ۾" سڀ کان گهڻو بار ۽ ڪم پاڻ ڪري ٿو.

جيتوڻيڪ پاڻ خود به بيمار رهي ٿو پر هڪ ڊاڪٽر جي حيثيت ۾ هو هر وقت دوستن، مائٽن ۽ ڳوٺاڻن جي مرڪنڊڙ منهن سان خدمت ڪري ٿو. هالا ۾ مشهور آهي ته جتي ڪو پاءُ پيڻ به مدد نٿو ڪري اتي سليمان ڏارين جي به پڇنديءَ سارو مدد ڪري ٿو. اهو ئي سبب آهي جو سليمان جي ڪراچي ڇڏڻ تي ڪيترا ڳوٺاڻا ڏکيا ٿي ويا آهن.

سليمان جون به چار دلچسپ ڳالهيون هن وقت ياد اچي رهيو آهن:

هڪ دفعي سليمان کي سخت پريشان ڏٺم.

"خير ته آهي؟" مون پڇيومانس. "يار مون غريب جي بيهوشيءَ

واري مشين گم ٿي ويئي آهي جنهن تي گذر سفر هلي رهيو هو"، هن ٻڌايو:

"ڪيئن گم ٿي ويئي ؟" "ڪو گاڏيءَ جي ڏڪيءَ مان چورائيَ ويو، گاڏي فلئٽ جي هيٺان ئي بيٺل هئي."

ڏاڍي پڇ ڏڪ ڪئيسين پر ڪونہ لڌي. ٽاٽي تي بہ ڪو ڪنگهي نہ پيو. چيڙي ڪري ويهي رهياسين. هفتي کن کان پوءِ سليمان ٻڌايو تہ ڪيس اها مشين ملي وئي.

"ڪيئن ملي ؟" پڇيومانس.

"ٽاٽي جي صوبيدر گهرائي مشين ڏني."

"پڇيس ڪونہ تہ ڪنهن ڪنئي ؟"

" ها پڇيو مانس: چيائين تہ توکي شيءِ سان ڪم سا ملي ويئي. دعا ڪر تہ چور کي سمجهہ ۾ نہ آيو تہ اها آهي ڇا ۽ ڪنهن کي وڪڻجي."

اهڙي طرح سندس ڪار Medicare ڪلينڪ وٽان ڪجهي ويئي. ٽاٽي تي وياسين. ڪار جي چوريءَ جو ٻڌي ٽاٽي جي انچارج ڪجهہ دلچسپي ورتي، پر پراڻي ماڊل جي ڏٺل مهانڊي واري غير مشهور نالي واري ڪار جو ٻڌي شڪل بڇڙي ڪري چيائين: "بابا ڪيون وقت ضايع ڪرتي هو. ايسي ڪار چوري تو نهين هوتي. گلي ڪا ڪوئي لوفر لي گيا هوگا. اگلي گلي ۾ ڇوڙ بهي گيا هوگا". اڳيئن گهٽيءَ ۾ وياسين تہ ڪار اتي بيٺي هئي. ريڊيو غائب هوس. سليمان کي ٻڌايم تہ ڪار ملي ويئي آهي پر ريڊيو نہ اٿس.

"اهو جائي جم ڪان ڪونہ هوس،" سليمان وراڻيو.

(نوٽ: ساموندي الطاف شيخ هي تقرير ڊاڪٽر سليمان شيخ جي مان ۾ جي پي ايم سي جي دوستن پاران هوٽل پرل ڪانٽينل ڪراچي ۾ ٿيل تقريب ۾ ڪئي جيڪا ٢٤ اپريل ١٩٩٤ جي هلال پاڪستان ۾ شايع ٿي.)

سنڌ جي مٽيءَ جو نچوڙ

محبتي ميهار جون، دل اندر دونهيون،
آٿيو وجهي آر ۾، لهاٿو لوهيون،
جي ساهڙ جون سونهيون، سير سراڙو تن کي؟ (شاهه)

اڄ مان پاڳ پليرا ٿو پانيان جو مونکي اهڙي مهان هستيءَ لاءِ ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو ويو آهي جنهن پنهنجي زندگي سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن کي ارپي ڇڏي، جنهن پنهنجي عيش ۽ آرام تي جهانگيئڙن ۽ سانگيئڙن لاءِ جبل جهاڳڻ کي ترجيح ڏني، جنهن هيڏي وڏي سائنسي دور ۾ لذتن کي ڦٽو ڪري سنڌي سماج کي اڏڻ لاءِ جدوجهد جو رستو اختيار ڪيو، جنهن سڪن جي سيج ماڻڻ بدران ڏکويل انسانن جي خدمت کي پنهنجي منزل تصور ڪيو. شايد اهڙي ئي هستيءَ جي عمل لاءِ شاهه سائينءَ فرمايو آهي ته:

ڪنڊا مون پيرن ۾، ٽوٽي لڪ لڳن،
اَڳر اَڳوني نه مڙي، ڇپون پير ڇڻن،
ويندي ڏانهن پرين، جتي جات نه پائيان.

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي سرواڻ ڊاڪٽر سليمان شيخ سنڌ جي عوام ڪي سماجي شعور ۽ بيداري ڏني. جڏهن ته سنڌي قوم کي سياسي شعور ۽ زبان شهيد ذوالفقاعلي ڀٽي ڏني. هونءَ ته سنڌ ڌرتيءَ اسان کي وڏا ڏاها ۽ مدبر عطا ڪيا آهن. ليڪن هي ٻه هستيون جيڪي هن ڌرتيءَ اسان کي ڏنيون تن جو نه ڪو مقابلو آهي ۽ نه ئي ڪو مٽ. اهي مائرون ڪيڏيون نه ڀاڳوند آهن، جن اهڙا املهه فرزند جڻيا.

ڪڏهن ڪڏهن هن زندگيءَ ۾ اهڙا عجيب موڙ ايندا آهن، جنهن سان انسانن جي نظرين ۽ عمل ۾ انقلابي لاڙا اچي ويندا آهن. اهڙو هڪ حادثو مون سان پڻ پيش آيو، جنهن مون کي هن معتبر شخصيت سان روشناس ڪرايو ۽ سندس سات ۾ سلهاڙ جي ويس. ڊاڪٽر صاحب سان منهنجي دوستيءَ جي ابتدا اهڙي ئي موڙ تي ٿي. انهن املهه گهڙين کي اڄ وسارڻ لاءِ تيار نه آهيان. اهو زمانو ١٩٦٨ع جو هو. سنڌ ون يونٽ جي زنجيرن ۾ جڪڙيل هئي لاهور اولهه پاڪستان جي گاديءَ جو هنڌ هو. ڪيترائي سنڌي لاهور ۾ سرڪاري نوڪري ڪندا هيا ۽ آءٌ لاهور ۾ چارٽرڊ اڪائونٽنٽس جو ڪورس ڪرڻ لاءِ ترسيل هيس. اسان جون سماجي گڏجاڻيون ڪڏهن ڪانئو مرحوم جي جاءِ تي ٿينديون هيون ته

ڪڏهن فضل الله قريشيءَ جي جاءِ تي ميڙاڪو ٿيندو هو. هڪ ڏينهن اهڙو آيو جنهن منهنجي ذهن ۾ عمل ۾ لاڙا پيدا ڪيا. فضل الله قريشيءَ جي جاءِ تي هڪ ميڙاڪي ۾ ڊاڪٽر سليمان شيخ سان نه وسرندڙ ملاقات ٿي جنهن ۾ سنڌ جي مسئلن جي حوالي سان بحث ڇڙي پيو. ٻئي جوانيءَ جي جوش ۾ تمتار، پنهنجن پنهنجن نظرين تي اٽل ۽ ضدي هئاسين. نيٺ پاڻ ۾ ڳنڍجي پياسين. قصو هتين پوڻ ڪان ٻچندي لفظن جي جنگ ۾ بدلجي ويو. دليل ڏيڻ ۾ ڳاڙها ٿي وياسين ۽ اها نظرين جي تضاد جي ڳاڙهاڻ دوستيءَ جي بنڌڻن ۾ بدلجي ويئي. ڊاڪٽر صاحب ۾ ته الائجي ڪهڙو جادو آهي، يا ڪٿي ڇنجي ته "بيهوشيءَ واري علم" جو ڪو زوردار اثر آهي جو اهو ڪهڙو ڪافر آهي، جيڪو سندس نظرين جو قائل نه ٿئي ۽ پاند ڇڏائي وڃي! بس هر ڪنهن کي پنهنجو پوئلڳ بڻايو ڇڏي. اهو حقيقتاً انهيءَ ڪري جو ڊاڪٽر صاحب جو ڌرتيءَ ڏٿين سان ازل جو انگ اڙيل آهي ۽ سندس سوچ "سارو سچ" آهي.

جڏهن ون يونٽ جي زنجير ٽٽي ته سيئي يار اچي ڪراچيءَ ۾ سهڙياسين، جتي وري محفلن ۾ نئون رنگ پرجڻ لڳو. ڊاڪٽر صاحب کي سماج کي سڌارڻ جي تنوار ۽ اٿتڻ لڳل هئي ۽ وڃي آخر "سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن" جو پايو وڌائين ۽ بنيادي ميمبرن ۾ مون کي به ڳهلي ڪٽي آيو.

سڳا جي حوالي سان ڊاڪٽر صاحب جي حوصلي مند قيادت ساٿين ۾ اهڙو ته جوش ۽ ولولو پيدا ڪيو جنهن جو نه پهريان ئي مثال قائم آهي ۽ نه وري هاڻ ڪو نظر ٿو اچي. ڊاڪٽر صاحب اهڙي هڪ ڪم لاءِ پنهنجا هم خيال پيدا ڪيا ۽ سو به وڏي پئماني تي، جنهن ۾ نه ڪنهن کي ڪنهن قسم جي لالچ جو آسرو، نه دلاسو، پر اڃا هڙان وڙان ڏيڻو پوي ڪنهن کي محنت ۽ وقت ڏيڻو ٿو پوي ته پئسو. ڇا قوم لاءِ "صرف ڏيڻ" وارو عمل سيکارڻ ان عظيم شخصيت جو ڪمال نه آهي؟ جو اهڙي معاشري ۾ جتي ماڻهو ڇڙوڇڙ هجن، بي يقينيءَ جو ماحول هجي. معاشرو معاشي بدحاليءَ جو شڪار هجي. پر هن شخصيت جا ساٿي بنا ڪنهن لالچ جي هن جي ڏسيل ڪم ڪيءِ جنبي وڃن! سو به انهن مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ جن جو لاڀ به يقيني نه هجي ۽ اهڙي بي يقينيءَ جي ڪيفيت ۾ به اهو سلسلو جاري رکيو وڃي! ها، ڊاڪٽر سليمان پنهنجن هزارين ميمبر ساٿين ۽ لکين همدردن جي حقن جي اڳواٽي ڪندي مقصدن ماڻڻ لاءِ سرخرو آهي. ڊاڪٽر صاحب تمام نفيس طبيعت هوندي به سخت جان آهي. هڪ طرف ڪنهن جو طعنو به نه سهي سگهي ۽ ٻئي طرف محنت ڪندي ٿڪجي ئي ڪونه! ڏينهن رات سندس هل هلان واري زندگي. سندس پيشانيءَ تي مون ڪڏهن به ڪو نفرت يا بيزاريءَ جو گهنج نه

ڏٺو آهي. غريبن جو دوست ۽ هڏڏوکي، مونکي ويجهي قربت هئڻ جي ناتي اهو مشاهدو آهي تہ هر وقت مختلف قسمن جا ماڻهون انيڪ مسئلا کڻي هن وٽ ايندا آهن. پاڻ خنده پيشانيءَ سان هر ڏکويل جو حال ٻڌندو آهي ۽ وس آهر اهڙي نموني حل ڪندو هي جو ڪنهن ٻئي کي ڪل نہ پوي.

هائو! ڊاڪٽر صاحب جي ڪاوڙ بہ مون ڏٺي آهي. سدائين " رمزن ۾ " هوندو آهي جا ڪابہ ماڻهو شايد سمجهي بہ نہ سگهي سندن ڪاوڙ تنظيمي ڪمن جي رفتار ۾ گهٽتائي يا ڪمزوريءَ تي هوندي آهي ليڪن سندس انهيءَ ڪاوڙ ۾ رهنمائي جو درس هوندو آهي، پنهنجائپ هوندي آهي، پيار هوندو آهي ۽ اهو بہ "رمزن ۾"!

سڳا جيتوڻيڪ سنڌ يا پاڪستان سطح تي ڪم ڪري ٿي پر انهيءَ سماجي سلسلي کي بين الاقوامي سطح تي مڃتا ڏيارڻ، اهو ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت جوئي ڪمال آهي. سنڌ جي ريگستانن ۽ ڪوهستانن، لاڙ، سري ۽ وچولي پنهنجي مٽيءَ جي نچوڙ مان هڪ هستي اسان کي عطا ڪئي، جنهن اسان کي ڏکويل انسانيت لاءِ پاڻ ارپڻ سيکاريو، غريب کي ڳلي لڳائڻ ۾ مان ۽ مرتبو تصور ڪرڻ سيکاريو، غرور نفرت ۽ بيزاريءَ کان باغي ٿيڻ سيکاريو. آءُ اهو چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نہ ٿو سمجهان تہ اها ڊاڪٽر صاحب جي شخصيت ئي آهي جنهن مٽيءَ هاڻن ماڻهن جي خدمت جو تصور ڏيندي "حقوق الناس" جا سبق پڙهايا. اڄ انهيءَ جي مرهون منت ڪشمور کان ڪراچيءَ تائين سنڌ جا گريجوئيٽس هڪ تسبيح ۾ مڻين وانگر پوئيل آهن ۽ ٻيا نوجوان انهيءَ عمل لاءِ تيارين ۾ آهن ۽ اهڙيءَ طرح پيار ۽ پريت جي منزل تي راهي آهن. ائين ڪٿي چئون تہ سنڌ جي ماڻهن ۾ اڄ هڪٻئي لاءِ سوچ ۽ پيار ڊاڪٽر صاحب جي ڪري ئي نظر اچي ٿو.

اهو ڏينهن پري نہ آهي، جو سندس رهنمائيءَ ۾ سنڌي سماج نفرتن کان پري پيار ۽ ڀائپي جي تاڃي پيٽي ۾ سمائجي وڃي ۽ هڪ وڏو سماجي انقلاب اچي جنهن ۾ سنڌي ماڻهو سک ۽ سلامتيءَ جو ساهہ کڻن.

آخر ۾ آءُ ڊاڪٽر صاحب لاءِ هڪ انگريزي ۾ جملو چئي پنهنجي جاءِ وٺندس. Dr Suleman Sheikh is a living legend of Sindh!

(جناب بخش علي لاکو هيءَ تقرير ڊاڪٽر سليمان شيخ جي مان ۾ سندس " جي پي ايم سي " جي ساٿين جي ڏنل الوداعي دعوت ۾ ڪئي. جيڪا ٢٧ اپريل ١٩٩٤ع تي هلال پاڪستان ۾ شايع ٿي.)

مهاڳ

” ويهہ مَ وساريچ “ نيڪ نصيحت آهي، منشور الوصيت آهي ۽ وري چتاءُ بہ آهي، انهن اڻڳڻت انسان دوستن لاءِ، جي سماجي ڀلائي واري ڪارج ۾ رات ڏينهن رڌل آهن يا وري تتيءَ ٿڌيءَ خلق خدمت خاطر پنهنجي زندگيءَ جي في سبيل الله سيڙپ ڪري ڇڏيا آهن، وري ساڳئي وقت سفر نامو پڻ آهي. جنهن مصنف پاڻ ڄاڻائي ٿو تہ ” رضاڪار سماجي تنظيمن جي جائزو وٺڻ ۽ عالمي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ مونکي مختلف ملڪن جا دورا ڪرڻا پيا جنهن سلسلي ۾ خاصي خبرچار ۽ معلومات حاصل ڪيم جنهن کي ڪتابي ترتيب ڏيڻي ارادو ڪيم تہ سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن ” سگا “ جي سلور جوبلي موقعي تي ساٿين کي سوکڙيءَ طور پيش ڪيان تہ جيئن هو بہ اڄوڪي دنيا جي سماجي ميدان ۾ انساني ڪوشش ۽ تجربن کان سبق حاصل ڪن. ممڪن آهي تہ هي ڪتاب سماجي ڪيتر جي سڄڻن لاءِ رهنمائيءَ جو باعث بڻجي سگهي. “

پنهنجي پاران ٻچار ڪندي ڪتاب جو ليکڪ ڊاڪٽر محمد سليمان شيخ ڄاڻائي ٿو تہ ” هيءَ حياتي مسلسل جدوجهد آهي. ٻالڪ اوستا ڪانوئي هن عمر تائين تنظيم سازي ۽ سماجي ڪارج لاءِ ڪم ڪار جورحجان رهيو اٿم، مون کي خبر نہ آهي تہ انسان پنهنجي زندگي ڪيئن ڪهڙي طرح رٿيندو آهي. ۵۵ سالہ سفر پرکڻ ڪانپوءِ ائين محسوس ٿيندو آهي تہ ڪنهن ٻئي منهنجو رستو جوڙيو آهي. “

مٿي ڄاڻايل انهن چئن مختصر جملن ۾ ڊاڪٽر موصوف نہ فقط پنهنجي اڌ صديءَ واري زندگيءَ جي جستجو ۽ جدوجهد جو ذڪر ڪيو آهي پر اءُ سمجهان ٿو تہ زندگيءَ جي حوالي سان پوري انسان ذات جي نمائندگي ۽ ترجماني ڪئي اٿس. هر هڪ انسان اڳي يا پوءِ اچيو انهيءَ نتيجي تي ٿو پهچي تہ هر هڪ ڪٺ پتليءَ سمان "Puppet" بيوس ۽ بيجان بوتو آهي. جنهن جا سڳا ڌاڳا سورڻ وارو Puppet Master ڪائي ٻي هستي آهي. تڏهن تہ شاهہ ڀٽائي فرمائي ٿو تہ ” واڳ واليءَ جي وس، اءُ ڪا پاڻ وهيڻي. “ هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ زندگي ڪو گلن ڦلن جي سيج نہ آهي پر سهڻي وارو سچ جو سفر آهي. مانڊي اهڙو مانڊاڻ ڀڪيڙيو آهي جو هي فاني ۽ بي بقاءُ جياپو بہ ” ڳجهہ ڳجهادڙ ڳالهڙي “ پئي لڳي.

زندگيءَ جي هن سفرنامي جو سيلاني، ڊاڪٽر سليمان شيخ سنڌ جي انهن محترم ۽ ممتاز هستين ۾ هڪ آهي جن پنهنجي سموري حياتي انسانيت جي خلق خدمت لاءِ وقف ۽ سيڙپ ڪئي آهي. بلڪہ ڏٺو وڃي

تہ صوبي سنڌ ۾ اولين شخص آهي جنهن سماجي خدمت ۽ انساني خيرخواهيءَ کي انفرادي حيثيت بجاءِ جماعتي تنظيم يا اداره جي عملي ترتيب ۾ منظم ڪيو. ڪائونس اگهہ سنڌ جي تواريخ ۾ اهڙو مثال ملڻ مشڪل آهي جو سنڌي مسلمانن سماجي ڀلائي لاءِ ڪا رضاڪار تنظيم قائم ڪري سواءِ ڪنهن فرق ڦير جي عوامي خلق خدمت لاءِ سندرو ٻڌو هجي. اسان وٽ مدرسا مسجدون مسافرخانا اسڪول يا اسپتالون پبلڪ پئسي جي ٻل ٻوتي تي سرڪاري طور تعمير ڪيا ويا يا وري خيراتي طور همدرد هڏڏوکي ۽ سخي شخصيتن پنهنجي وڏڙن جي يادگار طور ٺهرايا. البت سنڌي هندو خيراتي ۽ پئنچاتي ڪارناما ڪرڻ جا ڪوڏيا هوندا هئا. سنڌ جي شهرن ۾ جو اسپتالون آسڪول ۽ مسافرخانا ٺهيل آهن يا کوه ۽ کوهيون کوتايل آهن سي هندن پنهنجن لڏي ويل عزيزن قريبن جي ياد ۾ سرانجام ڏنا آهن. جانورن لاءِ گئو شالا، پاڻيءَ لاءِ حوض يا پکين لاءِ پاٽڙا وڻن ۾ ٽنگڻ بہ سندن خدا ترسي ۽ رحمدلي جي علامت آهن. بلڪہ سنڌ جي هندن خير جي ڪمن ۾ مخفي طور چندو ڏيڻ جي روايت قائم ڪئي جنهن کي "گپت دان" چيو ويندو هيو.

ڊاڪٽر سليمان شيخ جي ڪوشش سان قائم ڪيل سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن "سگا" سنڌ جو پهريون سماجي اداره آهي، جنهن جي سهاري ۽ سرپرستيءَ هيٺ روشن تارا اسڪول، اسپتالون، اکين جي آپريشن لاءِ ڪئمپ، بيمارن لاءِ ائمبولنس ۽ پبلڪ خدمت لاءِ هر سطح تي قائم ڪيل سگا جون سوين شاخون ڪم ڪري رهيون آهن. اڄ خدا جي فضل سان "سگا" بين القوامي سطح تي تسليم ڪيل رضاڪار تنظيم آهي ۽ سنڌس سهسين تربيت يافتہ سماجي فدائي ۽ شيدائي سنڌي ماڻهن جي تعليم صحت روزگار ثقافت ۽ معاشري جي ترقي ۽ بهتريءَ لاءِ پاڻ پتوڙي رهيا آهن. پنهنجي انهي اعليٰ نصب العين کي پايہ تڪميل تي پهچائڻ لاءِ روزبروز نيون راهون تلاش ڪري رهيا آهن.

"متان مات ڪري ويهين" جي عنوان هيٺ "سگا" جي تاريخ ۽ اداره جي تنظيمي ۽ ترقياتي رٿائن واري صورتحال کي ورجائيندي ڊاڪٽر سليمان شيخ جاڻائي ٿو تہ "دوستو منهنجي ڏيئي جو تيل کٽڻ تي آهي تہ اوهان جون جوانيون ڪامراني ماڻينديون ۽ اوهان جا جذبا اسان جي پياري سنڌ جي سگهنڊ ٻڌبا ۽ آن جو واس منهنجي روح کي فرحت بخشيدو رهندو." مهاتما ٻڌ کان جڏهن سوال ڪيو ويو هيو تہ روشنيءَ جي عام ڦهلاءُ لاءِ ڪهڙو سولو طريقو اختيار ڪيو وڃي؟ چيائين تہ ڏيئي کان ڏيئو جلائيندي اوهان لکين ڏيئا ٻاري ڏياري ملهايو پر اوهان واري ڏيئي جو نہ تيل ختم ٿيندو ۽ نہ وٽ ئي سڙندي. ڊاڪٽر ڪي الله عمر خضري عطا ڪري سنڌس جلايل جوت جيسين دنيا قائم آهي، امر ۽ اجاگر رهندي.

انسانيت جي آئندي ۽ عروج ۾ اعتماد ڪندي جاڻائي ٿو تہ "دنيا اڪويهين صدي طرف قدم وڌائي رهي آهي. جتي هر سماج پاڻ پرو

هوندو ۽ عام ماڻهوءَ کي سڀ بنيادي سهولتون ميسر هونديون. هي زمانو هڪ جيترن موقعن تي مشتمل هوندو جتي ڪوبہ غريب بکيو نہ هوندو. جتي ڪوبہ بيمار دوا لاءِ محتاج نہ هوندو. انسان خانہ بدوش ۽ بي گهر نہ هوندا. هر ٻار لاءِ تعليم جون سهولتون سندس گهر جي ويجهو موجود هونديون. ڪابہ ماءُ جنم جي سور وگهي نہ مرندي. ڪنهن بہ ماڻهوءَ سان انياءُ نہ ٿيندو. هر گهر خوشين جي خوشبو ۽ سان واسيل هوندو. هر ڳوٺ اوچو هوندو. انسان هڪ ٻاهمي اعتماد عزت ۽ محبت جي ماحول ۾ساهہ کڻندو. ساٿيو اهو دور ضرور ايندو ۽ اسان ان دور لاءِ حياتين جا ڏيئا روشن ڪيا آهن. هيءَ ڌرتي جنت ٿيندي. دوستو اچو تہ ان جنت لاءِ پاڻ پتوڙيون ......"

"ويهہ مَ وسارج" هڪ لحاظ کان سنڌ ۽ جي ڌرتي ۽ سنڌي ماڻهن سان ناتي رشتي ۽ مجازي عشق جي ڪهاڻي آهي. بلڪ صوفي عقيدي "جو دم غافل سو دم ڪافر" مثل مجازي مام جي معراج پڻ محسوس ٿئي ٿي. انسان جي پنهنجي بي بقا زندگي تہ آهي اڪ ڄنيءِ ۽ اڪ ٻوٽ جيتري، پر جڏهن ماڳ ۽ ماڻهن سان سندس پنارو پيل آهي تنجي سار سنڀار سنوار ۽ خير سلامتيءَ لاءِ دائمي خواهشون ۽ خوشفهمي ڏو رکي. هي برابر آهي تہ سڄڻ ۽ ساٿيهہ ڪنهن اٿاسيءَ وسري. پر اڄ ڪلهہ واري نفسانفسيءَ واري وٺ پڪڙ جي دور ۾ جڏهن هر ماڻهو پنهنجا ڳوڙها پنهنجي پيٽ ڏانهن ٿو ورائي تہ اهڙي قحط الرجال جي زماني ۾ انسان دوست ۽ محب وطن ڊاڪٽر سليمان شيخ جو دم ديس لاءِ غنيمت آهي. ٻارهوئي ٻيجل جيان سِنڌڙيءَ جي سُکر سٺائيءَ وارو سُرندو چوريندو ٿو رهي. عام رواجي گفتگوءَ ۾ بہ، مونکي ياد نہ آهي تہ هن درويش پلجي بہ ڪڏهن اهڙو ٻول ٻوليو هجي جنهن جو واسطو سنڌ جي ماڻهن يا مسئلن سان نہ هجي.

شاهہ لطيف پتائي سسئيءَ جي پنهون سان پيار ۽ پرين جي پچار ڪندي ڄاڻائي ٿو تہ جڏهن "اچي عزرائيل ستي جاڳائي سسئي – ٿي ٻوڙائي دليل تہ پنهونءَ ماڻهو موڪليو." وري جڏهن سندس نظر منڪر نڪير تي ٿي پوي تہ وتن وجي پڇاڻو ٿي ڪري تہ "ادا اٿاهون ڪو لنگهيو ساٿ پنهونءَ جو." ساڳئي ڪيفيت آهي ڊاڪٽر سليمان شيخ جي سئرسياحت واري دوره جي. جڏهن بہ ڪنهن ترقياتي ۽ تنظيمي اداره جو دوره ڪندي سماجي ڪارج جو جائزو ٿو وٺي يا وري غير ملڪي انجمن جي پروگرام کان متاثر ٿو ٿئي تہ پوءِ مارئي جيان سندن دل پيئي پنهنجي ماروئڙن ۽ سانگيئڙن سانگي تانگهي تہ جيڪر اڏري وڃي پنهنجي پنوهارن کي ڏاهہ ۽ ڏس ڏيان، تہ هوبہ حيلا وسيلا ڪري پتڻ پار اُڪارين. "مارئيءَ" تہ عمر کي ائين ٿي ڄاڻايو تہ "سنهي سئيءَ سبيو مون مارن سين ساهہ" پر آءُ ڊاڪٽر لاءِ ائين ٿو سمجهان تہ سندس ساهہ سنڌ ۽ سنڌين سان ائين پيوند ٿيل آهي جئن الف ليلا جي قصن ۾ ڄاڻايل هوندو هيو تہ ڪن ديون ۽ پريزادن جا پساهہ ڪن خاص پکين ۾ جڪڙيل

هئا. چند مثال پيش ڪجن ٿا. ملاحظ ٿين :

" ڏکڻ ايشائي ملڪن جي غيرسرڪاري تنظيمن جي هيءَ ڪانفرنس هڪ پاڪستاني اداره " ايس بي پي آئي " پاران اسلام آباد ۾ سڏائڻي هئي جنهن لاءِ پاڪستان جي مختلف ادارن کي دعوت موڪلي ويئي. ڪوشش اها ڪئي ويئي ته سنڌمان ڪابه سنڌي تنظيم هن سٽ ۾ شامل ٿي نه سگهي. اها به هڪ عجيب روش آهي. اءُ جتي به ويندو آهيان ته مون کان " سڳا " متعلق سوال ڪيا ويندا آهن. سڳا جي ساراه ڪئي ويندي آهي. اسان جي هن پرت جي پورهئي جي مڃتا ٿيندي آهي. پر سڳا کي قومي ۽ بين القوامي ميڙن ۾ بلڪل نظرانداز ڪيو ويندو آهي. انَ جا ڪهڙا به سبب هجن. پر اها ڳالهه بنان ڪنهن هٻڪ جي چئي سگهجي ٿي ته سڳا جو تجربو گهٽ ۾ گهٽ ڏکڻ ايشيا جي ملڪ ۾ بلڪل منفرد آهي."

" ايشائي ملڪن ۾ غربت وڏو مسئلو آهي جو ٻين مسئلن کي جنم ڏئي ٿو. سيئي ملڪ ٻاهرين مالياتي ادارن جي قرض ۽ شرطن جي دٻاءُ ۾ جڪڙيل آهن. سيني ملڪن اندر مذهبي لساني ۽ قبائلي جهڳڙا موجود آهي. بيروزگاري، نشي جو واهپو، هٿيار ۽ ڏوهه عوام لاءِ مٿي جو سور بڻيل آهن. آدمشماريءَ جي واڌ ۽ جهالت اينڊڙ صديءَ لاءِ هڪ وڏو ڏڪو آهي."

" انهيءَ پس منظر ۾ به وڏا ملڪ ڀارت ۽ پاڪستان ائٽمي زور آزمائي ۾ رڌل آهن. جتي انسانن کي به وقت پيٽ پري ماني ڪائڻ لاءِ ڪانهي. لکين ٻار اگهاڙي جسم ۽ بکئي پيٽ گهٽين ۾ رلن پيا. ڪيئي عورتون غلاميءَ واري زندگي گهارين پيون ۽ مرد قرض عيوض بيگار ڪئمپن ۾ ڪمائڻ لاءِ مجبور آهن. انهيءَ وايومنڊل ۾ اسان فوجي ساز سامان جي تيارين ۽ هڪ ٻئي کي مات ڪرڻ لاءِ لکها معصوم ماڻهن جو بليدان ڏيڻ لاءِ تياريون پيا ڪريون!"

" هي صورتحال سياستدانن لاءِ پرڪشش آهي جو هو نفرت انگيز نعرن سان سنڌن ڪرسي سلامت رهي ٿي. پر عام ماڻهو جو سموري ڪيل ۾ الڪ آهي تنهن کي پڇڻ ڪانسواءِ ٻنهي نفرتن جي ٻنيءَ ۾ اُجليو پيو وڃي. ٻنهي ملڪن جي نمائندن ۽ غير سرڪاري تنظيمن جا عيوضي گڏيل مسئلن تي سوچ ويچار لاءِ پاڻ ۾ گڏجن ٿا ته ڪنهن نه ڪنهن جذباتي مسئلي تي جهڳڙا ڪري بنان ڪنهن نتيجي تي پهچڻ جي گڏجاڻي ٻانوابول ڪري ڪڙا ٿا ٿين. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته سياست کي پاسي پر رکي مسئلن تي ٿڌي سيني ويچار ڪيو وڃي، جئين ڪالا باغ ڊئم جو مسئلو جو ماحوليات حوالي سان نهايت اهم آهي، جنهن تي غيرجذباتي نموني سوچ ويچار ۽ تحقيق ڪري قدم کنيو وڃي جئين اهڙين ماحول دشمن رٿائن کي ختم ڪيو وڃي.."

" محنت کان سواءِ اڳتي وڌڻ ممڪن ڪونهي. هيءَ اها وٿ آهي جنهن تي ٻئي جو اختيار نه آهي. هن کي استعمال ڪري انسان عظمت

حاصل ڪري ٿو سگهي. هوٽلن تي ويهي وقت گذارڻ غريب ماڻهن کي نٿو سونهين ته ائين وقت زيان ڪري غربت ۾ اضافو ڪن."

" اسلام آباد جي هڪ سيمينار ۾ قومي اسيمبليءَ جي ميمبر ملڪ محمد قاسم هڪ انڪشاف ڪيو ته جڏهن گڊوبراج جڙي راس تي ته وقت جي ون يونٽ حڪومت نئين زمين جي نيڪال لاءِ 12 لک ايڪڙ زمين سنڌي هارين ۾ ورهائڻ لاءِ تجويز منظور ڪئي جنهن تجويز جي سنڌي وڏيرن سخت مخالفت ڪئي. حڪومت اها تجويز واپس وٺي ساڳي زمين آفيسرن فوجين ۽ درٻارين ۾ ورهائڻ جو فيصلو ڪيو. هيءَ خبر اسان لاءِ بيحد جهنجهوڙيندڙ حقيقت آهي ته سنڌي جاگيردار ۽ سياستدان هميشه غريب ماڻهن جي واڌاري جي راهه ۾ وڏي رڪاوٽ پئي رهيا آهن. اسان کي ائين ٿو لڳي ته سنڌ جا عام ماڻهو رڃ جا راهي آهيون. ٻنل عوام جا لالچي رهنما هميشه مصلحتن جي جار ۾ ڦاٿل رهندا. ان سڄي طلسمي چڪر ۾ اسان جون حياتيون ڳرنديون رهنديون، تي سگهي ٿو ته اهي ويچار غلط ثابت ٿين ۽ ياڳيا جاڳي پون. هي اونده جي آخري رات هجي ۽ صبح صادق شايد جلد اُڀري اچي......"

" سنڌي ماڻهن جي ٻڌي اڪويهين صديءَ جي ايجنڊا ٿي سگهي ٿي. اسان جي مخالفت برائي مخالفت واري ريت ۽ هڪ ٻئي کي ناپسند ڪرڻ واري عادت سنڌي قوم لاءِ وڏا مسئلا ڪڙا ڪيا آهن. ٻاهرين ماڻهن جي لوڌ سنڌ جي روزگارن تي مسلط ٿي چڪي آهي. مڇي مارڻ، ڪوئلن جي کاڻين ۾ ڪم ڪرڻ، رستا پليون جوڙيندڙ مزدوريءَ تي سڀ ڌاريا قابض آهن. گهڻو ڏوهه اسان جي سنڌي صاحب اختيار عملدارن ۽ سياستدانن جو آهي. هيءَ عجيب ڳالهه آهي ته جنهن شاخ تي ويٺل آهيون ان کي ويٺا ٽا ڪپيون. اَجا الله اسان کي شايد وڌيڪ ڏکيا ڏينهن ڏيکارڻ گهري ٿو." " اسان سنڌي اجتماعي طور ڪڏهن به سوچي نه سگهيا آهيون. اسان بنيادي طور هڪ ٻئي جا ترا ڪيندڙ حاسد لالچي ۽ خودپسند بڻجي پيا آهيون. اهي بيماريون غلاميءَ جي جيوڙن سبب پيدا ٿينديون آهن. غريبي اسان جو مقدر نه آهي، نه وري ڪا غلامي اسان جي ميراث آهي، ته پوءِ سنڌ جي سڄي سياجهڙي ڳوٺائي ماڻهوءَ کي ترقيءَ جي تحريڪ ۾ ڪئين سلهاڙجي.....؟"

" جمعي جي شام، ڪورس ۾ شريڪ استادن جي گڏجاڻي ٿيڻي هئي. تربياتي ڪورس ۾ 11 ملڪن جا نمائندا شامل آهن. اجوڪي مجلس جو پروگرام هي هيو ته هر هڪ ملڪ جو نمائندو پنهنجي قومي ثقافت حوالي سان راڳ يا ناچ پيش ڪري. هر هڪ ملڪ پنهنجي ثقافت جي نمائندگي ڪئي. بنگالين بيڙين وارن جا گيت ڳايا. فلپائين واري قومي ترانو ۽ مرحبائي گيت پيش ڪيو. جڏهن منهنجو وارو آيو ته مون سنڌ جي ٿرن برن ۾ نچندڙ اداس ۽ اُجايل مورن جو گيت پنهنجي بي سري آلاپ ۾ بلند ڪيو" مور ٿو تلي....."

" ڇنڇر ڏينهن فلپائين جي ملٽري ايڪيڊمي ۾ اسان کي ملٽري

ڪورس جي معلومات بابت ڄاڻ ڏني ويئي. تقرير ڪان پوءِ سوال پڇڻ لاءِ موقعو ڏنو ويو. اسان جي بنگالي ڪلاسيءَ اهڙو سوال ڪيو جو ايڪيڊميءَ وارو جنرل منجهي پيو. سوال هي هيو تہ ڇا اوهان جي ائڪيڊميءَ ڪڏهن هي سوچيو آهي تہ مختلف قومن وچہ هي ڪهڙو جهيڙوآ هي جنهن سبب عام انسانن جي زندگي عذاب تي چڪي آهي؟ ڇا اوهان ڪڏهن اهڙو قدم کنيو آهي جنئين دنيا ۾ وڌندڙ ٽڪراءُ ۽ غير يقيني حفاظتي خطرن ڪي گهٽائي سگهجي؟ يقين آهي تہ ان جو جواب ڪنهن بہ جنرل وٽ موجود نہ ٿو ٿي سگهي، پر شايد ڪنهن اهل دل دانشور جي ذهن ڪان نڪري اچي. هن پنهنجي وضاحت ۾ چيو تہ اسين ترقي پسند قومون پنهنجي آمدنيءَ جو وڏو حصو فوجن پٺيان خرچ ڪريون ٿا ۽ ان ريت پنهنجي پنٽي پيل ماڻهن جي ترقيءَ لاءِ اسان وٽ ڪجهہ بہ نہ ٿو بچي......"

"اصل مسئلو غربت جو آهي. غريب گهڻو ڪري ڳوٺاڻو هاري آهي. ملڪ جي گهڻن حصن ۾ وڏيون زميندار يون آهن ۽ هاري گروي ٿيل ملڪيت وانگر سڄي حياتي ڳيي جي پورائي ۾ گهاٽي جي ڍڳي جيان اکين تي کوپا چاڙهي پيٽ تي پٽر ٻڌي حياتي گذاريو ڇڏي. ان صورت ۾ حال کي بدلائڻ لاءِ بنيادي تبديلين جي ضرورت آهي. سنڌ جي گهوٽڪي ضلعي جي هڪ ڳوٺ ۾ اسان هڪ ورڪشاپ منعقد ڪئي جنهن جو عنوان هيو تہ "اسين غريب ڇو آهيون؟" ان ورڪشاپ ۾ حصو وٺندڙ اڪثر غريب ماڻهو هئا. اتي اها عجيب ڳالهہ سامهون آئي تہ هي غريب هاري جيڪا ڀاڄي پٽي بہ پوکين ٿا تہ اها بہ ڪمدار ڪٽي شهر ٿو وڃي ۽ هن کي پنهنجن ٻارن ٻچن لاءِ ڀاڄي پئسن تي بازار مان وٺڻي ٿي پوي. ڪميونسٽ چين جي ڪميون (Commune) ۾ بہ ائين ڪونہ ٿيندو هيو. اتي بہ هاريءَ کي هڪ ٻارو پنهنجي ضرورت جي ڀاڄين پوکڻ لاءِ ڏنو ويندو هيو ۽ جانورن پالڻ ۽ ڪڪڙيون رکڻ جي بہ اجازت هئي جي سندس املاڪ هئا. اسان وٽ تہ بدتر حالت آهي. عام طور هاريءَ کي پنهنجي پوکيءَ لاءِ سرمايو ڪٿي، اهو ڪٿان اچي؟ جنهن ڪان قرض ٿو وٺي تہ اهو هن جي سڄي فصل جو مالڪ ٿيو وڃي ۽ ان فصل جو اگهہ بہ هو پنهنجي مرضيءَ مطابق لڳائي ٿو....."

"هڪ ڳالهہ جيڪا عام طور محسوس ڪئي ويئي تہ مختلف سرڪاري وفدن، غيرسرڪاري تنظيمن پاران پيش ڪيل ٺهرائن جي مخالفت پئي ڪئي. موجوده پاليسيءَ مطابق سرڪاري راءِ کي وڌيڪ وزن ڏنو ٿي ويو. ڪجهہ ٺهراءُ اهڙا بہ هئا جيڪي حڪومت جي زور بار تي رد ڪيا ويا. مثال طور هڪ ٺهراءُ ۾ نائجيريا جي حڪومت جي مذمت ڪيل هئي. جتي ڀيلائي ماڻهن سندن ٻيلن ۾ ايندڙ شڪارين ۽ ڪاٺ وڍيندڙن کي روڪڻ لاءِ تشدد جو رستو اختيار ڪيو هيو. نائجيريا جي فوجي حڪومت ڀيلائي ماڻهن جي قبيلي جي مهندار کي ڦاسي ڏني هئي. ٺهراءُ ۾ ان جي مذمت ڪندي ڪهر ڪئي ويئي هئي تہ ڀيلائي ماڻهن

کي سندن ڳوٺن ۾ زندگيءَ جي حفاظت جو اختيار ڏنو وڃي ۾ هن جي اهڙي حق تي حڪومتي بنياد تي پئيرائي ڪئي وڃي، تہ انهيءَ ٺهراءُ خلاف سڀ کان پهريون آمريڪي حڪومت جي نمائندي آواز اٿاريو. هن جي چواڻي تہ " اها نائجيريا جي اندروني معاملات ۾ هٿ چراند ٿيندي." آمريڪا جو دنيا جي انساني بنيادي حقن جو سڀ کان وڏو چئمپئن سڏجي ٿو ان جي سرڪاري پاليسيءَ جو ٻڌي مون کي بيحد حيرت ٿي. آمريڪا جي پئيرائي ڪندي سيني ملڪن مخالفت ۾ ووٽ ڏنو. ساڳئي نموني اطلاع جي حق واري ٺهراءُ جي مخالفت سڀ کان اول پاڪستان جي نمائنده ڪئي. هن صورتحال سبب ڏايي بددلي پيدا ٿي. مون کي ائين لڳو جڻ اسان غريبن جي جوش ۾ جذبي جو مذاق اُڏائڻ لاءِ ئي ميلو متل آهي......"

" مغرب ۾ مختلف مذاهب موجود آهن پر اسلام تي خصوصي تنقيد اتي جي فيشن ۾ شامل آهي. ان قسم جي ليڪچرن ۾ اهڙو تاثر ڏنو ويندو آهي. جنڪ اسلام ۾ عورت هڪ جانور واري حيثيت رکي ٿي. روشن خيال دنيا ۾ اسلام متعلق فرسودا عقيدا ۾ گهٽ جاڻ ڏسي عجيب احساس ٿئي ٿو. بهرحال هڪ خاتون پاڪستان جي عورت تي ڳالهائڻ وقت صرف سنڌ جي عورت جيٰ مسئلي تي ڳالهايو ۾ " ڪارو ڪاريءَ " کي بنياد بڻائي اهو تاثر ڏنو تہ سنڌ ۾ حيواني معاشرو قائم آهي. مون کان رهيو نہ ٿيو ۾ سوالن واري وقفي ۾ مون پنهنجو حق استعمال ڪندي معزز خاتون جي ليڪچر تي تنقيد ڪئي. مون کي افسوس ان ڳالهہ جو ٿيو تہ مغربي معاشري ۾ جتي عورت وڏي سماجي ۾ اخلاقي دباءُ هيٺ آهي ۾ جتي هن دور ۾ بہ عورتن تي مارڪٽ ۾ قتل ڪرڻ جا واقعا روز اخبارن جي زينت بڻيل آهن. انهن جو تقابلي جائزو نٿو ورتو وڃي پر اسان جهڙي پنتي پيل غلام قوم جي غلطين کي وڏي آب تاب سان بين الاقوامي پليٽ فارم تي اڇلايو ٿو وڃي. " ڪارو ڪاري " نہ اسلامي روايت آهي ۾ نہ وري سنڌي تهذيب ۾ روايتن جو حصو آهي، پر اهو جاگيردارانہ روايتن جو هڪ دهشت گرد مثال آهي. اهڙا مثال سڄي دنيا جي اڻ سڌريل دور جي سماجي تاريخ جو حصو آهن. هن تنقيد ڪرڻ ۾ منهنجو هي مقصد هرگز نہ هيو تہ هن وحشت انگيز رسم جي پئيرائي ڪريان. پر صرف هي ظاهر ڪرڻو هيو تہ سڄي دنيا ۾ صرف سنڌين کي نشانو بڻائي انهن کي وحشي سڏڻ انصاف ڪونهي."

" هتي هن بحث لاءِ ڪاگنجائش نہ آهي تہ انسان پنهنجي سوچ فڪر ۾ پورهئي سان پنهنجي زندگيءَ جي مقصد ۾ منزل جي راه ۾ رستو ڳولي ٿو ڪڍي، يا وري سندس خالق اهڙي دڳ جو ڏس ۾ ڏاه ٿو ڏئي جنهن وات تي هو قدم ڌري رهيو آهي. ليڪ جي پنهنجي زباني هي آهي تہ " منهنجو رستو ڪنهن بئي جوڙيو ٿو ڏسجي " جنهن نتيجي تي هر انسان اڄي يا پوءِ ضرور ٿو پهچي. بلڪ گهڻن جو تہ هي گمان بہ آهي تہ جڳ جو چرخو هڪ پتلين جو تماشو آهي جنهن جا سڀا ڌاڳا ڪا غئبي

طاقت تي سوري ۽ آدمي ڪٺ پتليءَ Puppet جيان پيو ٿو اشاري تي ٺينگ ٽپا ڏئي جئن صوفيائي ڪرام فرمائين ٿا تہ ”واڳ واليءَ جي وس آءُ ڪا پاڻ وهيٺي. ”مذهب جي نقطہ نگاہ انسان کي ”فعل المختيار“ سڏيو ويو آهي. ساڳئي وقت هي پڻ فرمايو ويو آهي تہ ذات ربيءَ جي اَمر بنان وڻ جو پن پتو بہ چري پري نہ ٿو سگهي. ممڪن آهي تہ اها ڳالهہ اسان جي سمجهہ کان مٿي هجي.....

”پنهنجي ياران“ تعارف ۾، پنهنجي ايڪونجاہ سالہ پهاڙ جهڙي سخت جاکوڙ جي زندگيءَ جو نچوڙ هڪ نماڻي جملي ۾ نباہ ڪندي ڄاڻائي ٿو تہ ”ٻال اوستا کان وٺي هن عمر تائين تنظيم سازي ۽ سماجي ڪارج لاءِ ڪم ڪرڻ جو رحجان رهيو اٿم.“ دراصل ليکڪ جنهن ڪارج کي فقط طبع جو رحجان يا لاڙو سڏي درگذر ٿو ڪري سو حقيقت ۾ هڪ عظيم انساني اعزاز ۽ صحيح معنيٰ ۾ بنان غرض جي خلق خدمت ۽ الله پاڪ جي عبادت آهي. انساني خدمت جو جذبو ڏاتر جي ڏنل ڏات آهي. اسان کي يليءَ يت ڄاڻ آهي، تہ عام ماڻهن جي سماجي ڀلائيءَ، مسڪين ۽ مفلس ٻارڙن جي پڙهائي، غريب ۽ نادار بيمارن جي دوا درمل ۽ انگ اُگهاڙي ۽ بکئي پيٽ عوام کي اٽو لٽو ۽ اجهو ميسر ڪرڻ خاطر پاڻ پتوڙڻ لاءِ دردمند دل گهرجي ۽ نہ تجربو يا تربيت.

صوفي سڳورا فنافي الله هوندا آهن، پر ڊاڪٽر سليمان شيخ فنافي السنڌ آهي. هو سڏڙين صوفين جيان فقط نعرہ بازي تي يقين ۽ پروسو رکندڙ نہ آهي، پر هو عملي طور سنڌ ۽ سنڌين جي ڀلائي ۽ بهبودگيءَ لاءِ جماعتي عمل ۽ پروگرام جو قائل آهي. ”سڳا“ جو وجود ۽ ”سڳا“ جي لڳاتار جدوجهد، سندس ڪوشش ۽ ڪاوش جو جيئرو جاڳندو ثبوت آهي. هي سفر نامون سندس سڪ ۽ سچائي جو آئينو آهي. اميد آهي تہ سنڌ جا سڄڻ ۽ سرواڻ سيئي سندس سوچ ۽ لوچ کان لاڀ پرائي پنهنجي اميدن جا ڏيئا روشن ڪندا. آمين

علي احمد بروهي
ڪراچي.
11 مارچ 1998ع

پنهنجي پاران

سيءَ حياتي جهدِ مسلسل آهي. ٻالڪ اوسٿا کان وٺي هن عمر تائين تنظيم سازي ۽ سماجي ڪارج لاءِ ڪم ڪرڻ جو رحجان رهيو اٿم. مون کي خبر ڪانهي تہ انسان پنهنجي زندگي ڪهڙي طرح رٿيندو آهي. ٥٥ سالن جي سفر کي پرکڻ ڪانپوءِ ائين محسوس ٿيندو اٿم تہ ڪنهن ٻئي منهنجي رستو جوڙيو آهي مون پنهنجي طرفان ڪئين ڀيرا جوڙيا هوندا رٿائون ٺهيون ڊهنديون، سکي زندگي گهارڻ لاءِ ڪيئن جتن ڪيا هوندا پر "لکيو منجهہ نراڙ قلم ڪياڙي نہ وهي" ڪڏهن موقعو مليو تہ زندگي جي سفر تي لکڻ جي ڪوشش ڪندس. هن ڪتاب ۾ منهنجي حياتي جي هاڻوڪي دور جي جهلڪ آهي. هن وقت آئون هڪ سماجي ترقيءَ جي مددگار اداري "اداره استحڪام شرڪتي ترقي" ۾ نوڪري ٿو ڪريان. هن اداري جي ڪم ڪار ۾ رضاڪار سماجي انجمن جي تربيت ۽ سهائتا جي جوابداري شامل آهي. ان سلسلي ۾ مون ١٩٩٣ع کان وٺي مختلف ملڪن ۽ پاڪستان جي مختلف علائقن ۾ سماجي ڪيترن ۾ ٿيندڙ رضاڪار تنظيمن جي ڪوششن جو جائزو ورتو آهي. مون پنهنجي تجربن ۽ هنن ادارن جي جاچ کي ڊائريءَ جي صورت ۾ سنڌيءَ ۾ لکيو آهي. ان کان سواءِ مون کي ڪجهہ عالمي ڪانفرنسن ۾ شرڪت جو موقعو بہ مليو ان جو احوال پڻ لکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. هن ڊائريءَ جا ڪجهہ حصا اخبار هلال پاڪستان ڪراچيءَ ۾ "سفر زندگيءَ جو" جي سري هيٺ ۽ ڪجهہ مضمون اخبار "جاڳو" ۾ "منهنجي دنيا" ڪالم ۾ ڇپجي چڪا آهن. هن ڪتاب ۾ ١٩٩٣ع کان ١٩٩٦ع تائين جي لکيل مضمونن کي شامل ڪيو ويو آهي.

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي مرڪزي ڪاروباري ڪميٽيءَ جي فيصلن جي روشنيءَ ۾ مون کي سماجي ترقيءَ جي موضوع تي

ڪتاب لکڻ لاءِ حڪم ڪيو ويو هو. منهنجي سامهون هي عالمگير تجربو اهڙو هو جيڪو مون چاهيو ته ترتيب ڏئي سگهان جي سلور جوبليءَ جي موقعي تي سماجي ڪيتر ۾ ڪم ڪندڙ هزارين ساٿين کي پيٽا طور پيش ڪريان. جيئن اڄ جي دنيا ۾ سماجي ميدان ۾ ٿيندڙ ڪوشش ڪان هنن کي آگاهه ڪري سگهان.

منهنجي نماڻي راءِ ۾ سنڌ جي سماجي ڪيتر ۾ گهڻو ڪجهه ڪرڻ جي ضرورت آهي. ٿي سگهي ٿو ته منهنجو هي ننڍڙو ڪتاب سماجي ڪارڪنن لاءِ رهنمائيءَ جو ڪارڻ بنجي.

آئون محترم بخش علي لاکي چيئرمن سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن ۽ مرڪزي ڪاروباري ڪميٽيءَ جي ميمبرن جو بيحد شڪر گذار آهيان جو مون کي هن ڪتاب لکڻ لاءِ همٿايائون. محترم شير محمد کهاوڙ ۽ ماستر حيدر بخش هڪڙو جن جو ٿو رائتو آهيان جن مواد جي سهيڙڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي ۽ مون کي منهنجو فرض ياد ڏياريندا رهيا.

زندگيءَ تي ناهه ڪوئي پروسو
سنڌ کي ناهي وئو ناهي وئو
(استاد بخاري)

اسلام آباد ١٨ مئي ١٩٩٧ع

متان مات ڪري ويهين !

ڊسمبر ١٩٦٨ع ۾ اگرين تي ڳڻڻ جيترن دوستن سان گڏ پنهنجي ڳوٺ هالا ۾ هالا گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جو پايو وڌو هيوسين. ان وقت هڪ وچن ڪيو هوسين تہ اسان پنهنجي پرائمري اسڪول کي نہ وساريندا سين. اسان جي تعليمي ۽ روزگار جي اهليت جو بنيادي پٿر پرائمري اسڪول آهي. ان اداري طرف توجهہ ڪرڻ ۽ ان جي واڌاري، سڌاري جو فرض انهن شاگردن تي آهي جيڪي ان اداري ۾ زندگيءَ جي پهرئين ڏاڪي تي پير رکڻ سکن ٿا. وڏا ٿي وڏيون منزلون ماڻي هو ان پهرئين ڏاڪي کي وساري ٿا ويهن ۽ پاڻ کي "جمندي ئي جام" تصور ٿا ڪن. يا وري ائين ڪٿي چئجي تہ اسان تي اسان جي پرائمري اسڪول ۽ ڳوٺ جو قرض آهي، جيڪو پيرين پر ٿيڻ کان پوءِ ساري حياتي قسط وار ادا ڪرڻو آ هي.

انهن خيالن سان ڪجهہ رنڊا روڙڻ شروع ڪياسين ١٩٧٠ع ۾ ون يونٽ ٽُٽي ويئي ۽ سنڌ صوبو قائم ٿيو. جولاءِ جي مهيني ۾ سيڪريٽريٽ وجود ۾ آئي ۽ ان ۾ ڪيئي نوجوان سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان اچي روزگار سان لڳا، ان کان سواءِ لاهور مان سنڌي عملو پڻ اچڻ لڳو. ان وقت آفيسن جي کوٽ، رهائش جا مسئلا، سنڌي ٻارن لاءِ تعليم جا مسئلا ۽ ڪيئي ٻيا سماجي مسئلا سامهون آيا. ان وقت ساٿين ۾ ون يونٽ جو ڪوٽ ڪيرائڻ واري فتح جا خوشگوار جذبا هئا ۽ سنڌ صوبي جي بهتري، ڀلائي ۽ واڌاري جا منصوبا هئا. هر هڪ ائين پئي چاهيو تہ هو انفرادي طور بہ هن ڪم ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿئي. اهڙي فضا ۾ سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جو خيال سنگت آڏو رکيو ويو. صلاح مشورا گڏجاڻيون، ملاقاتون، دعوتون ٿينديون رهيون. ١٩٧٠ع جي عام چونڊن ۾ سنڌ مان عوامي نمائندا چونڊجي آيا ۽ اسان سڀ وڏين اميدن ۽ اتساهہ سان سياسي منظر کي ڏسندا رهياسين. چونڊن کان هڪدم پوءِ ملڪ ۾ سياسي ڇڪتاڻ وڌي ويئي.

١٣ فيبروري ١٩٧١ع تي اسان ٽن دوستن (مون، شمشيرالحيدري ۽

سائين بخش عباسي) گڏجي سنڌ گريجوئيٽس ئاهڻ جو فيصلو ڪيو، پر حالتون ناهموار هيون ان ڪري اسان خاموشيءَ سان اداري جي آئين ۽ رٿابنديءَ تي غور ڪندا رهياسين. هن ڪم ۾ اسان سان ٻيا وڏيڪ ساٿي محبوب شيخ، مراد علي جوڻيجو، عبدالڪريم بلوچ، بخش علي لاڪو، فضل الله قريشي، مختيار احمد مغل، علي انور شيخ، محمد بلال سيال، محمد بخش شاهاڻي، محمد صالح شيخ، بشيراحمد قريشي، ۽ عبدالرحمان شورو پڻ شامل ٿي ويا ۽ اسان پنهنجي گشتي آفيس سان ڪڏهن ڪيفي نيويارڪ، لائرس چيمبرس ۽ صالح شيخ جي فليٽ جي ڇت تي ملندا رهياسين. آخر ٤ جون ١٩٧٢ع تي مختيار احمد مغل جي گهر ۾ پهرين جنرل باڊي جي گڏجاڻي ٿي، پهريون چونڊون ٿيون، جن مطابق محمد بلال سيال پهريون صدر چونڊيو ۽ مون کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. ان وقت اسان جي سامهون سنڌي نوجوانن لاءِ رهائش ۽ روزگار جا مسئلا حل ڪرڻ، ٻارڙن جي تعليم لاءِ جوڳو انتظام ڪرڻ ۽ سنڌي ڪتبن جون گڏجاڻيون ڪرائڻ هو.

هي سڀ ڳالهيون ورجائڻ ان ڪري ضروري پيو سمجهان جو اڄ اوهان جي سامهون هن اهم (سڳا جي چيئرمين جي) حيثيت ۾ منهنجو آخري ڏينهن آهي ۽ آئون تاريخ جي واقعن کي صاف طور پيش ڪرڻ ٿو گهران ته جيئن اينڊڙ مورخ کي ڪا غلط فهمي نه ٿئي ۽ نه وري اسان جي بنيادي خيالن کي غلط رنگ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي. منهنجو اهو به مقصد آهي ته اسان جا نوان ميمبر ساٿي جيڪي هن وقت اسان سان گڏ آهن ۽ جيڪي هن کان پوءِ اسان جي ساٿ ۾ ايندا رهندا انهن لاءِ هي دستاويز هڪ بنيادي پٿر جي حيثيت رکي.

اسان جي سامهون سنڌي ماڻهن جي تعليم، صحت، سماج، روزگار، ثقافت، معاشري ۽ ڀائيچاري جي ترقيءَ ۽ بهتريءَ جا حدف هئا، آهن ۽ قائم رهندا. اهو مقصد ان وقت ڪيترن دوستن لاءِ چيڙائيندڙ ۽ پريشان ڪندڙ هو. پر هاڻي سڄي دنيا ان موقف کي مڃي ٿي ته هر جاتيءَ کي اهو حق حاصل آهي ته اهي پاڻ ۾ گڏجي پنهنجي مستقبل کي بهتر بنائڻ لاءِ رٿابندي ڪن ۽ پنهنجي مدد پاڻ جي اصول هيٺ اڳيرو ٿيڻ لاءِ هٿ پير هڻن. ان ڪري اڄ به اسان اهو چئون ٿا ته:

"ويهه مَ وساريج، متان ماٺ ڪري وهين،
قول اهو پاريج، هو جو ڪيڙئي هوت سين."

اسان گذريل ٢٢ سالن ۾ ڇا حاصل ڪيو؟ اهو هڪ اهڙو سوال آهي، جنهن جو مختصر جواب ضرور ڏيڻ کپي. اسان جون ساليانيون رپورٽون اسان جي عملي ڪم جون آرسيون آهن. انهن انگن اکرن جي روشنيءَ ۾ ته اسان ڪا وڏي هام هڻي نه ٿا سگهون ته سنڌ جي معاشري ۾ ڪي تبديلين جا اهڃاڻ نمايان ٿيا آهن.

ورهاڱي کانپوءِ سنڌ ۾ سماجي ترقياتي رضاڪار ادارن جي اڻ هوند هئي. وڏن شهرن ۾ ڪي ادارا شهري ماڻهن جي ضرورت مطابق ضرور جڙيا پر ٻهراڙين جي مدد، سهائتا، رهنمائي ۽ ترقيءَ لاءِ ان قسم جي ادارن جي شديد کوٽ هئي. اڄ جي سنڌ ۾ ايئن نٿو چئي سگهجي. پاڪستان جي غير سرڪاري ترقياتي ادارن جي غيرجانبدار ڪوجيندڙن جو اهو تاثر آهي ته سنڌ جي ٻهراڙين ۾ هن وقت ملڪ جي ٻين پاڱن جي مقابلي ۾ ترقياتي رضاڪار سماجي ڀلائي جي ادارن جو وڏو انگ مصروف عمل آهي.

ان چوڻ مان منهنجو اهو مقصد هرگز ڪونهي ته ان سڄي عمل جو سهرو سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن تي آهي پر ايترو چوڻ ۾ مون ڪي هٻڪ ڪانهي ته سِگا جي تجربن جي روشنيءَ مان ڪيترن ساٿين نئين راهه ڳولي آهي ۽ پنهنجا ادارا ٺاهيا آهن. اسان کي اوهان روايت نه مڃيو پر روايت جو بنياد وجهندڙ طور ضرور ياد ڪندا.

ڳوٺ سڌار سنگت جي تحريڪ، مهراڻ ايجوڪيشنل فائونڊيشن جي اعليٰ تعليمي ادارن جو قيام، هڪ ٻئي جي مدد وسيلي گهرن جوڙڻ ۽ ننڍن ڪارخانن واري سِگا ملٽي پرپز سوسائٽيءَ جي رٿا سڀ اسان جي بنيادي فلسفي جي توثيق ڪن ٿا. ملڪ جي مکيه ادارن ۾سنڌي نوجوانن جي پراعمتاد محنت، لگن ۽ خلوص کي ڏسي مون کي هڪ سياويڪ خوشي ۽ فخر محسوس ٿيندو آهي. جيتوڻيڪ هن جي ڪاميابيءَ ۾ اسان جو ڪو گهڻو عمل دخل ڪونهي پر ماحول کي سازگار بڻائڻ لاءِ ڪي بنيادي ڪم اسان اڻ ڄاڻائيءَ ۾ ضرور ڪيا آهن.

آئون هميشه ايئن محسوس ڪندو آهيان ۽ تنوير جي زباني چوندو آهيان ته :

برپاسون ته پل پر اجهامڻ ڪان اڳ ۾،
هزارين چراغن کي ٻاري ڇڏيوسين.

دوستو، منهنجي ڏيئي جو تيل ڪٽڻ تي آهي، پر اهو يقين اٿم ته

اوهان جون جوانيون ڪامرانيون ماڻينديون. اوهان جا جذبا اسان جي پياري سنڌ جي سگهنڌ بڻبا ۽ ان جو واس منهنجي روح کي فرحت بخشيندو رهندو.

هاڻي آئون ترقي ۽ گهوڻاڻي ترقيءَ جي حوالي سان ڪجهه ڳنڀير مسئلن تي پنهنجا خيال اوهان آڏو رکڻ گهران ٿو.

ٻي مهاڀاري لڙائيءَ ڪانپوءِ، دنيا جي نقشي تي ڪيترائي ملڪ زور وارن کان آزادي حاصل ڪري نروار ٿيا، انهن ملڪن کي ٽين دنيا جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. جهيڙي ۾ وڙهندڙن مان ٻه وڏيون طاقتون اڀريون جن مان هڪ زر جي آزاد ڦهلاءَ ۽ خانگي ملڪيت گيريءَ کي ڇيڪ ڇڏڻ جي پاليسي بڻائي ۽ ٻي طاقت سماجوادي نظام وسيلي ملڪي ۽ قومي وسيلن کي مملڪت وٽ رکي عام خلق ۾ هڪ جيترا فائدا ورهائڻ جي ڪوشش ڪئي. اسان جهڙا غريب پڻتي پيل غلاميءَ مان آزاد ٿيل ملڪ وري هنن ٻن وڏن جي وچ ۾ مال غنيمت وانگر لُٽڪندا رهيا.

وڏين طاقتن جواهو جتن رهيو ته هي ٽين دنيا وارا سائنسي ۽ فني ڄاڻ ۽ مهارت کان پري رهن. پنهنجي معدني ۽ قدرتي وسيلن کي استعمال ڪرڻ کان پرهيز ڪن يا وري پنهنجي ڪچي مال کي هنن طاقتن جي قيمتن ۽ شرطن تي وڪڻن.

ان ريت اسان جا ملڪ آزاد هوندي ٻه هڪ معاشي غلاميءَ ۾ جڪڙجيُ پيا ۽ اڄا تائين جڪڙيل آهن، ان کان سواءِ جهڙي ريت غريب کي بيماريون، جهيڙا جهٽا ۽ جهالت گهيرو ڪنديون آهن، ان ساڳئي نموني غريب قومن ۾ جهالت ۽ بيماري ڪانسواءِ جهيڙا ۽ فساد پيدا ڪيا ويا ته جيئن هنن ننڍين قومن جو سجو ڌيان هڪ ٻئي خلاف بارود ڪٺو ڪرڻ ۽ هٿياربند پيدا ڪرڻ تي هجي ۽ هو ملڪي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڪجهه به نه ڪري سگهن. انهن پاليسين جا دنيا تي تمام گهڻا هاڃيڪار اثر پيا آهن. منشيات، تشدد، رشوت جو ڪاروبار، انساني حقن جي لتاڙ، نت نيون بيماريون، بيروزگارن جا لشڪر، ناڻي جي ٻي طاقتي ۽ وڏي ڳالهه ته ناقص امن امان جو ماحول، افراتفري ۽ بي اعتباري اڄ جي انسان کي هڪ ڳنڀير صورتحال آڏو آڻي بيهاريو آهي. سڌريل قومن جو خيال هو ته اهي سڀ ٽول هو اسان غريبن ڏي موڪلي پاڻ آنند ڪندا رهندا پر ائين ڪونهي.

اڄ اهو نظريون طاقتور بڻيو آهي ته "انسان اڪيلو ٻيٽ ڪونهي"

ان ريت دنيا ۾ ڪوبہ ملڪ يا معاشرو الڳ الڳ رهي ڪا منزل ماڻي نٿو سگهي. دنيا جي ترقي غريب ۽ امير ملڪن جي گڏيل ڪوشش کان سواءِ ناممڪن آهي دنيا جي منظر نامي تي خوشگوار گلن جي وچ ۾ وڏا گند جا ڍُڪا انهن گلن جي خوشبوءِ کي بدبوءِ ۾ بدلايو ڇڏين. ان ڪري هاڻي انساني دنيا جا مسئلا لاڳاپيل ۽ هڪ جهڙا آهن. ان ڪري ترقي جي فلسفي جي ڦهلاءُ ۾ ماحول جي گدلاڻ جوانت، عورتن جي هڪ جيتري شراڪت، غريبن جي پاڻ پرائي، طاقتور ٿيڻ ۽ پاڻ تي پروسو ڪرڻ اهم ڏاڪا ۽ بنياد بنيا آهن. انهن بنيادن کي حاصل ڪرڻ لاءِ اسريل قومون ۽ اسرندڙ قومون متفق آهن تہ اهو سڀ ڪجهہ عام ماڻهن جي اشتراڪ ۽ سرگرمي ڪانسواءِ حاصل نٿو ڪري سگهجي. ان ڪري اڄ جي دنيا ۾ ڪنهن بہ ملڪ جي ترقي جاتي وار سماجي ترقياتي رضاڪار ادارن جي عمل دخل ڪانسواءِ ممڪن ڪانهي. جنهن ڪري سڀ پرڏيهي مالياتي ادارا ۽ قرض ڏيندڙ دوست ملڪ پنهنجي شرطن ۾ اهڙن ادارن جي موجودگي ۽ انهن وسيلي ترقي جي رٿابندي ڪرڻ جا شرط لاڳو ڪن ٿا. هن وقت پاڪستان ۾ ان صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ هي ادارا موجود آهن.

1- نيشنل رورل سپورٽ پروگرام (NRSP)، 2- ترسٽ فار والنٽيئري آرگنائيزيشن (TVO)، 3- ايس پي او (SPO) ۽ 4- سائوٿ ايشين پارٽنرشپ پاڪ SAP(PAK)

اهي سڀ ادارا حڪومت پاڪستان جي سڌي يا اڻ سڌي سهڪار ۽ رهنمائي ۾ ڪم ڪن ٿا. هن کان سواءِ ڪجهہ ادارا صوبائي حڪومتن بہ قائم ڪيا آهن. جهڙوڪ، سرحد رورل سپورٽ ڪارپوريشن (SRSC) بلوچستان رورل سپورٽ پروگرام (BRSP) پنجاب سوشل سروسز بورڊ (PSSB) وغيره.

اهي سڀئي ادارا ڪل وقتي فني ماهرن جي رهنمائي ۾ هلي رهيا آهن ۽ اهي عام ماڻهن تائين پهچڻ لاءِ جاتيءَ وار ترقياتي انجمنن سان اشتراڪ ڪن ٿا يا وري پنهنجي پروگرام هيٺ ڳوٺاڻيون تنظيمون جوڙين ٿا.

سنڌ صوبي ۾ اڃا تائين ان قسم جي ترقياتي انجمن قائم نہ ٿي آهي. پر ان خال کي سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن پنهنجي رضاڪار دستي وسيلي پر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيتوڻيڪ اسان وٽ ڪل

وقتي فني مهارت رکندڙ عملو ڪونهي، رٿابندي ۽ تربيت جا ادارا ڪونهن، سنڌ سرڪار جي مدد ۽ همت افزائي ڪانهي. ان هوندي به اوهان سيني ساٿين پنهنجون جوانيون، پنهنجو وقت، ذات ۽ پورهي جي ڪمائي هن اداري کي ڏيئي عالمي شهرت بخشي آهي، اسان کي ان تي خوش ٿي ويهڻ جي ضرورت ڪونهي پر اسان کي اڃا به وڌيڪ محنت جي ضرورت آهي. اسان کي پنهنجي شاخن کي وڌيڪ مستحڪم ۽ منظم ڪرڻ جي ضرورت آهي ۽ هر شاخ کي پنهنجي ڳوٺ، شهر يا واهڻ ۾ هڪ ترقياتي اداري جو روپ اختيار ڪرڻو آهي.

هر شهر ۾ ايندڙ پنجن سالن لاءِ ترقياتي رٿا سڱا کي جوڙڻ کپي، مون کي اوهان جي خلوص ۾ پڪو پختو ويساهه آهي ته اوهان اهي جوابداريون احسن طريقي سان بجا آڻيندا. ڪنهن به ملڪ وٽ سڀ کان قيمتي سرمايو ماڻهو هوندا آهن. اڄوڪي ان چوڻ ۾ حق بجانب آهيان ته سڱا سنڌ جي واحد ترقياتي رضاڪار انجمن آهي جنهن وٽ تعليم يافته هڏ ڏوکي ايماندار ڪارڪنن جو تمام وڏو تعداد موجود آهي. اسان سان بدقسمتي اها آهي جو سنڌ ۾ خانگي واپاري ۽ صنعتي ادارا سنڌ جي سماجي ڀلائي ۾ حصو ڪونه ٿا وٺن. هتي جا ادارا پاڻ کي هڪ مفتوحه يا غلام علائقي ۾ محسوس ڪن ٿا. جيئن سنڌن آقا پنجاهه سال اڳ ڪندا هئا. ان ڪري هنن واپاري صنعتي ادارن جي نفسيات اها آهي ته هو پنهنجي ڪاروباري مان گهٽي ۾ گهٽو لاڀ وٺن ۽ پوءِ ڪراچي، لاهور، اسلام آباد ۾ پنهنجا محل ٺاهين يا وري ڏيساور ۾ وڏيون ڪوٺيون ڪولين.

فلپائين ۾ واپاري ادارن پنهنجي ڪمائي جو هڪ سيڪڙو هڪ فنڊ ۾ جمع ڪرائڻ شروع ڪيو آ هي جنهن مان هڪ وڏي ترقياتي انجمن PBSP (فلپائين بزنيس فار سوشل پروگريس) قائم ٿي آهي. اسان اڃا منزل کان گهڻو پري آهيون، جڏهن اسان جا واپاري سنڌ جي غريب ۽ پهراڙين جي ماڻهن کي به ماڻهو سمجهن.

فلپائين جي مٿي جا ٿايل اداري جو هڪ مٿو آهي:

The Ultimate objective of private enterprise is to help create and maintain a home worthy of dignity of a man.

"خانگي ڪاروبارين جو آدرش هئڻ گهرجي ته اهڙو گهر تخليق ڪن ۽ ان کي قائم رکن جيڪو انسان جي عظمت جي رهڻ لائق هجي."

اها هڪ خوش آئينده ڳالهہ آهي تہ هن وقت سنڌ ۾ TVO, NRSP, OXFAM, SPO جا دفتر قائم ٿيا آهن. هنن ادارن مختلف ضلعن ۾ پنهنجو ڪم شروع ڪيو آهي. ان کان سواءِ آغا خان فائونڊيشن پاران خيرپور ضلعي ۾ رضاڪار ترقياتي انجمن جي تربيت جو ڪم شروع ڪيو ويو آهي، "ٻانهن ٻيلي" ٿر ۾ تعليم ۽ صحت لاءِ ڪم ڪري ٿي ۽ السٽيءَ پاران ٺٽي ۾ ڇوڪرين جا اسڪول يونيسيف جي مدد سان کوليا پيا وڃن. ان کان سواءِ SAP پڻ ڪجهہ رٿائون سکر جي علائقي ۾ شروع ڪيون آهن. هنن سيني ادارن جي موجودگي ۾ سڱا جو ڪم اڃا بہ وڌيڪ اجاگر ٿيندو. ان لاءِ اسان جي اڳو پنهنجي علائقي ۾ موجود وڏن غير سرڪاري ترقياتي ادارن متعلق وڌيڪ ڄاڻ حاصل ڪرڻ جو هدف هئڻ گهرجي ۽ انهن ادارن سان لاڳاپو رکڻ گهرجي.

TVO سڱا جي تمام گهڻي مدد ڪئي آهي ۽ SPO پڻ اسان جي ڪجهہ رٿائن ۾ مددگار ٿي آهي. OXFAM ٻوڏ جي وقت اسان جي مختلف شاخن جي مدد ڪري چڪي آهي. ان ڪري مون کي يقين آهي تہ اوهان جي محنت، لگن ۽ خلوص هنن وڏن ادارن کي اوهان جي وڌيڪ ويجهو آڻيندو.

وهہ م منڌ پنيور ۾، ڪر ڪو واڪو وس
ليڙن جو لطيف چئي، ڏونگر ڏيندءِ ڏس
پنهون اُتي پس، سرير هلي سسئي.

هاڻي آئون سڱا جي تنظيمي ڪمن ڪارين تي ڪجهہ روشني وجهڻ گهران ٿو. هي تنظيم هڪ مسلسل عمل آهي جنهن وسيلي ساٿين سان ڪل وقتي-لاڳاپو هڪ اهم عنصر آهي، اسان ان ڪم ۾ پٺتي رهيا آهيون. اسان کي ايسوسيئيشن جي هر عمل جي ڄاڻ عام ميمبر تائين پهچائڻ لاءِ پنهنجا وسيلا استعمال ڪرڻا پوندا. سڱا سرڪيولر باقاعدي جاري نہ ٿي سگهيو آهي، ان وسيلي اسان پنهنجي رٿائن، آدرشن ۽ احساسن کي هڪ ٻئي تائين پهچائڻ گهرون ٿا. وسيلن جي کوٽ اسان کي ان ڪم ۾ پٺتي رکيو آهي ان ڪري گهڻا ساٿي بي خبر رهجي ويا آهن. مون کي اميد آهي تہ ايندڙ وقت ۾ ان طرف وڌيڪ ڌيان ڏنو ويندو. عورتن جي شموليت تمام گهٽ رهي آهي ان ڪري اسان جاڳرتا جي لهر پنهنجي گهرن ۾ پهچائي نہ سگهيا آهيون. جيستائين اسان جا گهر روشن نہ ٿيندا، تيستائين اسان سنڌ کي روشن بنائي نہ سگهنداسين. هن سال

ڪان عورتن جي ترقيءَ جو هڪ جدا شعبو قائم ڪيو ويو آهي، مون کي اميد آهي تہ اسان جون ڀينرون ان ڪم ۾ اڳتي وڌنديون.

ڏونگر نہ ڏوري، سڪڻ سڏون ڪري،
ويئي گهر گهوري، مٿان پرينءَ جندڙو

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي گذريل ٢٢ سالن جي دور ۾ ڪيترائي خوشگوار تجربا بہ ٿيا آهن جهڙوڪ : سنڌ جي عام ماڻهوءَ هن سات کي وڏي عزت، احترام ۽ محبت ڏني آهي، جيتوڻيڪ سرڪاري ذريعن جي مخالفت ۽ نفرت پڻ پلئہ پئي آهي. قومي اخبارن شڪن ۽ بهتانن جا ڪوٽ جوڙيا آهن. پر ان هوندي بہ سچاڻ، غريب ۽ مسڪن ماڻهن اسان ڪي دل ۾ جايون ڏنيون آهن. ساڳئي وقت گهڻا سڏڙيا بہ پيدا ٿيا آهن جن اوهان جي پورهئي کي نظر انداز ڪري هن اداري کي صرف ذاتي پذيرائي ۽ مشهوريءَ جو ذريعو تصور ڪيو آهي. سياسي جماعتن مان ناراض ۽ نااميد ڪارڪنن هن اداري کي پنهنجي پناهہ سمجهيو آهي ۽ ان کي بہ سياسي حڪمت عملين جي تجربيگاهہ بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر وقت اسان کي لالچ ۽ خود پسنديءَ کان محفوظ رکيو آهي. مون کي اميد آهي تہ هن ڪان پوءِ بہ اسان لالچ، باهمي حسد، خود پسندي ۽ سازشي عمل ڪان پري رهي پنهنجي خوابن جي جنت طرف بي لوث پورهئي جو عمل جاري رکنداسين. اسان کي پنهنجي من مان چائت ڪيي سچائي ۽ سڪ کي جٽانبر ڪرڻو پوندو. تڏهن ئي اسان پنهنجي سماج کي عزت پريوپرسڪون ۽ ترقي يافتہ بڻائي سگهنداسين.

دنيا ايڪويهين صديءَ طرف قدم وڌائي رهي آهي جتي هر سماج پاڻ پرو هوندو ۽ عام ماڻهوءَ کي سڀ بنيادي سهوليتون موجود هونديون. هي زمانو هڪ جيترن موقعن تي مشتمل هوندو جتي ڪوبہ غريب بکيو نہ هوندو. جتي ڪوبہ بيمار دوا لاءِ محتاج نہ هوندو. انسان خانہ بدوش ۽ بي گهر نہ هوندا. هر ٻار لاءِ تعليم جون سهوليتون سندس گهر جي ويجهو ميسر هونديون، ڪابہ ماءُ جنم جي سور وگهي نہ مرندي. ڪنهن بہ ماڻهوءَ سان انياءُ نہ ٿيندو. هر گهر خوشين جي خوشبوءِ سان واسيل هوندو. هر ڳاٽ اوچو هوندو. ڪوبہ پرمار نہ هوندو ۽ انسان هڪ باهمي اعتماد، عزت ۽ محبت جي ماحول ۾ ساهہ کڻندو.

ساٿيو! اهو دور ضرور ايندو اسان ان دور لاءِ حياتين جا ڏيئا روشن ڪيا آهن. هيءُ ڌرتي جنت ٿيندي.

دوستو ! اچو ته ان جنت لاءِ پاڻ پتوڙيون. پنهنجي ايندڙ نسل لاءِ پنهنجا ننڍڙا فائدا، لالچون، حسد ۽ ذاتي خواهشون قربان ڪريون. اچو ته گڏجي هن نئين ريت کي جنم ڏيون.

ساٿيو! يقين اٿم ته اوهان پنهنجي هن عظيم جاکوڙ کي قائم رکندا هن ساٿ کي مضبوط کان مضبوط تر ڪندا.

آخر ۾ آئون اوهان سڀني جو بيحد شڪر گذار آهيان جو اوهان مونکي پنهنجون محبتون بخشيون، اعتماد ڏنو اوهان جي ساٿ ئي مون کي پنهنجا فرض پورو ڪرڻ لاءِ همٿايو.

مونکي ڄاڻ آهي ته آئون اهو سڀ ڪجهه ڪري نه سگهيو آهيان جيڪي مون کي ڪرڻ گهربو هو. ان ڪانسواءِ هن اعليٰ منصب جي دوران مونکان ڪيئي غلطيون پڻ ٿيون آهن، مون کي اميد آهي ته اوهان مون کي منهجي ڪچاين لاءِ معاف ڪندا ۽ دعائن ۾ ياد رکندا.

منهن جي مداين جي، ڪل پريان پيئي،
ڪڏهن ڪوسا نه ٿيا، ڏوراپا ڏيئي،
ساجن سيئي، ڀڪين ڀول ڀلائيون.

موڪلاڻي ڪانهي، جيسين ساهه جي تند چرندي پئي آئون اوهان جي ساٿ جو هڪ ادنيٰ خادم ٿي ڪم ڪندو رهندس.

(سگا جي چيئرمين جي عهدي تان سڪدوش ٿيڻ وقت گمبٽ ڪنويشن ۾ ٢٢ مارچ ١٩٩٤ تي ڪيل تقرير. جيڪا هلال پاڪستان ۾ ٢٧ ۽ ٢٨ مارچ ١٩٩٤ تي شايع ٿي.)

باب پهريون

بنگلاديش ۾ سماجي جاڳرتا

زندگيءَ جو هيءَ سفر ڪيترن ئي ڇرڪائيندڙ ۽ همتائيندڙ تجربن سان روان آهي. ڪيترن ئي ملڪن جي ياترا جو موقعو مليو آهي. گهڻو ڪري گهمڻ يا وري مطالعاتي دورن جو بهانو بڻيو آهي. سڀ کان پهرين ١٩٧٠ع جي نومبر ۾ آيل دنيا جي موتمار طوفان جي ستايل مشرقي پاڪستان (بنگلہ ديش) وڃڻ جو موقعو ميلو اهو پهريون پيرو هو جو هوائي سفر جو موقعو مليو هو. ان وقت بنگال ۾ طوفان ۽ ٻوڏ جي تباهين سان گڏوگڏ سياسي هلچل جو دور هو. ڊسمبر ۾ ملڪ ۾ عام چونڊون ٿيڻ واريون هيون، هزارين غير ملڪي اطلاعاتي ذريعن جا ڪارڪن ٻوڏ ۽ تباهي کي منهن ڏيڻ لاءِ آمريڪي فوجي عالمي ريڊڪراس جا رضاڪار ۽ ٻين ڪيترن ملڪن جا ڪارڪن ڪم ۾ لڳل هئا. اسان 15- کن ڊاڪٽرن جو جٿو پڻ ان جمِ غفير ۾ سمنڊ ۾ ٻوند مثل هو. ان وقت جا تاثر ماهوار نئين زندگي ۾ محترم شمشير الحيدري ”پاڻي مٿي جهوپڙا موڪ احٌ مرن جي عنوان سان مضمون شايع ڪيو هو. ان کان سنت پوءِ ١٩٧٢ع ۾ روزگار سانگي لبيا ويو هوس، جتي سوا سال کن رهڻ جو موقعو مليو ۽ ان دوران مون پنهنجي خيالن ۽ تاثرات کي ”سرت جي ڊائري“ جي سري هيٺ لکڻ شروع ڪيو. هي سلسلو 73-٧٢ دوران روزانہ هلال پاڪستان ۾ ڇپبو رهيو ۽ پوءِ ١٩٧٥ع ڌاري ”سون ورتي ڌرتيءَ“ جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو.

١٩٧٥ع ۾ چين ۾ تربيت لاءِ وڃڻ جو موقعو مليو جتي ٽن مهينن جي قيام دوران پيڪنگ پچارون ترتيب ڏنم جيڪو ١٩٩١ع ۾ ڇپيو. هن ڪتاب جي ڇپجڻ ۾ جيڪي ٻراسايون ۽ ڪدورتون نصيب ٿيون انهن

وڏيڪ لکڻ جو اتساهہ ئيٰ ختم ڪري ڇڏيو.

١٩٧٥ع کان وٺي ١٩٩٥ع تائين ويهارو کن ملڪن جي ياترا نصيب ٿي آهي ۽ ان دوران ڪيترائي عجيب واقعا بہ پيش آيا. ڪاهي بہ ڪاهي اهي قلمبند ڪندو رهيو آهيان پر انهن ڪچن ڦڪن خيالن کي ۽ احساسن کي ترتيب ڏيڻ جو خيال ڪونہ آيم.

هاڻي ميلي جي موٽ آهي، ان ڪري سوچيان ٿو تہ هي ڪچا ڦڪا خيال ترتيب ڏيان. في الحال جيڪا ڊائري هٿ لڳي آهي ان ۾ ڪيل داخلائن جي بنياد تي بنگلاديش جي مطالعاتي سفر (٨ جولاءِ کان ١٨ جولاءِ ١٩٩٣ع) جي ڊائري پيش خدمت آهي:

هڪ لک تيتاليهہ هزار نو سو نوانوي چورس ڪلو ميٽرن تي پکڙيل بنگلاديش ١٧ ڊسمبر ١٩٧١ع تي لکين ماڻهن جي رت جي نذراني جي نتيجي ۾ وجود ۾ آيو. ٽن پاسن کان ڀارت جي علائقي ۾ گهيريل هيءُ ملڪ بنگالي ڪاريءَ جي منهن ۾ آهي، هندستان جي وڏين ندين گنگا، برهمپترا ۽ ميگهنا جي پوڇڙيءَ ۾ قائم آهي.

اٽڪل ٢٣ سالن کان پوءِ ڍاڪا آيو آهيان. اڳ حيدرآباد جيڏو ننڍو هوائي اڏو هو، هاڻ ان جاءِ تي وڏو ۽ بهتر قسم جو هوائي اڏو آهي، جيڪو هاڻي ضياءَ انٽرنيشنل ايئرپورٽ سڏجي ٿو. اميگريشن ۽ ڪسٽم ۾ ڪو گهڻو وقت ڪونہ لڳو. ٻاهر بنگلاديش رورل ايڊوانسٽمنٽ ڪميٽي (BRAC) جا دوست موجود هئا. "آئون تنوير آهيان ۽ هيءُ مطيع الرحمان اسان برئڪ کان آيا آهيون خوش آمديد. اوهان ڍاڪا ۾ پهريون ڀيرو آيا آهيو؟" ان رسمي ڳالهہ ٻولهہ کان پوءِ اسان گاڏيءَ طرف وڌياسين.

اڳ جڏهين آيو هوس تہ ايئرپورٽ بلڊنگ جي ٻاهران سوين فقيرن جا ميڙا هئا جيڪي مکين وانگر اسان کي ورائي ويٰا هئا. اڄ بہ چند اڌ اگهاڙا ٻار اسان جي پرسان اچن ٿا، پر اڳي جهڙي صورتحال ڪانهي. اڳي ايئرپورٽ کان هوٽل ويندي رستي تي ٽين جي هزارين جهوپڙين جون قطارون ڏٺيون هيم. هينئر ان جي جاءِ تي فليٽ ٺهي ويا آهن. ايئرپورٽ وارو رستو چڱو آهي ۽ ٻٽو ٿي ويو آهي. گل ٻوٽا ۽ چوڏاري ساوڪ هڪ سهڻو منظر چٽي ٿي. موسم جهڙالي آهي. ڪڏهين ڪڏهين بوندا باندي يا وري وڏ ڦڙو پئجيو وڃي. ٻڍي گنگا جي ڪناري تي وسندڙ ڍاڪا بنگلاديش جو دارالحڪومت آهي.

پراڻو شهر سوڙهن رستن ۽ ڳتيل بازارن تي مشتمل آهي. باقي شهر هڪ ماڊرن شهر جي صورت اختيار ڪندو پيو وڃي. فليٽ پڻ نظر اچن ٿا. سائيڪل رڪشا اڃان تائين هتي عام سواريءَ جو وسيلو آهي. آٽو رڪشا کي "بي بي ٽيڪسي" چون، ڪارون صرف "رينٽ ڪار" وٽان ملي سگهن.

عام ماڻهو جيڪي آزاديءَ کان اڳ گنجي ۽ گوڏ ۾ نظر ايندا هئا اُهي هاڻي قميص ۽ گوڏ ۾ ملبوس آهن. ڍاڪا انٽرڪانٽيننٽل هوٽل هاڻي ڍاڪا شيرٽن بڻجي ويئي آهي. عام ماڻهو صرف بنگلا ٻولي ڳالهائي ٿو. ڪو پراڻو ماڻهو اڙدو جا چند اکر ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هوٽل شيرٽن جي سامهون رستي جي ٻئي پاسي قومي عجائب گهر آهي. هيءَ هڪ ٣ منزلہ عمارت آهي، جنهن ۾ هڪ ملڪ جي مختلف روپن کي محفوظ ڪيو ويو آهي، زندگيءَ جي هر روپ جي جاڻ ڏنل آهي. جانور، پکي، جيت، سامونڊي جيوت، رهڻي ڪهڻي، ٺانءَ ٿپا، سڪا، زيور، ڪپڙا سڀ ڪجهہ تہ رکيل آهي. ان کان سواءِ آزاديءَ جي جنگ سان لاڳاپيل مواد پڻ هن عجائب گهر ۾ خاص طور جاڳير ڪيو ويو آهي. بنگالي رهنمائڻ جون تصويرون، آزاديءَ لاءِ جان ڏيندڙ جوڌن جون ذاتي شيون، تصويرون ۽ احوال سڀ محفوظ ڪيا ويا آهن. جنگ آزاديءَ جي آندل تباهيءَ جا منظر پڻ سانڍيا ويا آهن. "شهيد مُناري" جو ٽنيو بم لڳڻ سبب ڍهي پيو هو. اهو ٽنيو بہ محفوظ ڪيل آهي. عجائب گهر جو هڪ حصو مصوري ۽ مجسمہ سازيءَ تي مشتمل آهي. هن ۾ دنيا جي اهم ماڻهن جون تصويرون آهن جن ۾ عالم، اديب، سياستدان ۽ دانشور اچي وڃن ٿا. انهن تصويرن ۾ ننڍي ڪنڊ مان مهاتما گانڌي ۽ علامہ اقبال جون تصويرون آهن. مجسمن جي حصي ۾ جنگ کان پوءِ اڌ اگهاڙن ٽڪرا ٽڪرا ٿيل لاشن تي مشتمل Sculpture ۽ هڪ هٿ پير اکيون ٻڌل سيني ۾ گولي لڳل مجسمو رقت آميز آهي.

جمعي جي ڏينهن سڀ سوين ماڻهو هن عجائب گهر ۾ ڪٺا آهن. ٻار، عورتون، نوجوان، پوڙها سڀ ميوزيم جي شين ۽ هنن عبرتناڪ منظرن کي غور سان ڏسن ٿا. سندن ٻولي سمجهہ ۾ نٿي اچي.

ٻڍي گنگا جي پتڻ تي سوين اڌ اگهاڙا ماڻهو بينچن تي ويٺا آهن. ننڍا جهاز ماڻهن ۽ سامان سان پرجن پيا، شايد هي باڙيسال پيا وڃن.

١٩٧٠ع ۾ جڏهن ڍاڪا آيو هوس تہ هن ئي پتڻ تان باڙيسال روانو ٿيو هوس. سڄو منظر ساڳيو آهي پر ان وقت هي سڀ ڪجهہ ڏاڍو

پراسرار لڳو هو. طوفان جي تباهه ڪاريءَ ملڪ جي صورتحال بدلائي ڇڏي هئي. ٻئي طرف سياسي ڪشمڪش جو دور هو. هر طرف "امار ديش تمار ديش بنگلاديش" جا نعرا ۽ پوسٽر هئا. ساڳئي ملڪ جو شهري هوندي به خوف ۽ غير يقينيءَ جو عالم هو. اڄ آئون غير ملڪي هوندي به بنا خوف جي گهمان پيو.

مشهور "پلٽڻ ميدان" (جتي ٧ مارچ ١٩٧١ع تي شيخ مجيب الرحمان تاريخي خطاب ڪيو هو) هاڻي هڪ وڏي خوبصورت پارڪ جي صورت اختيار ڪئي آهي. ان کي هاڻي "پسپائي پارڪ "Surrender-Park" چون ٿا، جو هن ئي جاءِ تي هٿيار ڦٽا ڪرڻ واري رسم ٿي هئي. اها ميز، جنهن تي ويهي اهو عهدنامو صحيح ڪيو ويو هو، پڻ قومي عجائب گهر ۾ محفوظ آهي.

هن ئي ميدان جو هڪ پاسو ٻارڙن لاءِ مخصوص آهي، جتي تفريحي پينگها ۽ ٻين راندين جو سامان نصب آهي. پراڻي شهر ۾ لال باغ قلعو آهي جيڪو اعظم خان (جهانگير جي پٽ) جوڙائڻ شروع ڪيو. شائسته خان جي ڏينهن ۾ هن قلعي جي تعمير رڪجي وئي. هن قلعي ۾ هڪ مسجد بي بي پريءَ جو مقبرو، دربار هال ۽ هڪ حمام موجود آهن. هن عمارت جي هڪ دروازي جي تصوير ڏهن ٽڪن جي نوٽ تي ڇپيل آهي. هتي هڪ ڪتبي جو پٿر پيل آهي جنهن ۾ فارسيءَ ۾ عبارت لکيل آهي، ان جو انگريزي ترجمو پڻ موجود آهي، جنهن ۾ الله سائينءَ جي تعريف هن ريت شروع ڪيل آهي: "اهو جيڪو سنڌ هند ۽ چين جهڙن وڏن ملڪن جو مالڪ آهي." لڳي ٿو ته ان دور (مغلن جي دور) ۾ هتي جي ماڻهن لاءِ اهي ئي ٽي وڏا پرڳڻا هئا.

بنگلاديش جو پارليمينٽ هائوس ڏسڻ جهڙي عمارت آهي. فضا مان ڏسجي ته ائين لڳندو ته سيمنٽ جا وڏي گهيري وارا پائيپ پاڻيءَ ۾ اُڀا بيٺا آهن. هن عمارت جي تعمير ايوب خان شروع ڪرائي هئي. هيءَ عمارت پاڪا ۾ متبادل دارالحڪومت جو حصو هئي. هيءَ هڪ وڏي ايراضيءَ تي مشتمل آهي. عمارت جي چوگرد هڪ وڏي ڍنڍ آهي. هڪ پاسي پارلياميٽ جي ميمبرن لاءِ ڳاڙهين سرن سان ٺهيل هاسٽل جي خوبصورت عمارت آهي ۽ ٻئي پاسي اسٽاف ڪوارٽر آهن. حد نگاهه وڏا پارڪ آهن جيڪي هتي جي برساتي موسم سبب بيحد سهڻا ۽ ڇهڇ ساوا لڳا پيا آهن.

رابندر ناٿ ٽيگور ۽ قاضي نذرالاسلام جي ديس بنگلاديش ۾ پهرئين ڏينهن ائين لڳو ته قومون آزادي لاءِ ڪيڏي ڀيانڪ تجربي مان گذرن ٿيون.

(هلال پاڪستان ٨ مارچ ١٩٩٦ع)

برئڪ جو مطالعو

بنگلاديش ۾ برئڪ جي مطائعي تي آيو آهيان. برئڪ Bangladesh Rural Advancement Committee بنگلاديش جي ٻهراڙين جي ترقي ۽ واڌاري جو ادارو آهي.

فبروري 1972ع ۾ سِلا (سلهٽ ضلع) ۾ جنگ ۽ طوفان جي ستايل غريب ماڻهن جي آبادڪاريءَ لاءِ تڪڙا اپاءَ وٺڻ لاءِ هيءَ جماعت قائم ڪئي وئي. محترم فضل حسين عابد ان وقت شيل (هڪ آمريڪي تيل ڪمپني) ۾ چارٽرڊ اڪائونٽنٽ جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو هو. جنگ ۽ آسماني آفتن جي ستايل ماڻهن جي مصيبت، هن کي پنهنجي سڪئي ستابي نوڪري ڇڏي، پنهنجي ڳوٺ جي ماڻهن جي مدد ڪرڻ تي آماده ڪيو. هن پنهنجي دوستن جي مدد سان آبادڪاري ۽ سهائتا جا ڪم شروع ڪيا.

سنت ئي هن محسوس ڪيو تہ بنگلاديش جي غريب ماڻهن جي مصيبت مٿائڻ جو اهو طريقو ڪونهي پر سهائتا ۽ خيرات بدران ٻيو ڪجهہ ڪرڻو پوندو جيڪو هنن کي پنهنجي پيرن تي بيهڻ ۾ مدد ڪري. ان ريت جڳ مشهور اداري برئڪ جو بنياد پيو.

اڄ هيءَ ادارو دنيا ۾ ترقي ۽ غريبن جي جاڳرتا جو هڪ اهم ادارو سمجهيو وڃي ٿو. هن اداري جون شاخون بنگلاديش جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ آهن. برئڪ جو مرڪزي دفتر ڍاڪا جي مواڪالي علائقي ۾ هڪ پنج منزلہ عمارت ۾ آهي. پر اها عمارت هاڻي هنن جي ضرورتن کان ننڍي ٿي پئي آهي. ان ڪري هڪ ويهہ منزلہ عمارت تعمير هيٺ آهي (هن وقت برئڪ پنهنجي نئين عمارت ۾ منتقل ٿي چڪي آهي).

فضل عابد جي گهر واريءَ عائشہ پڻ عورتن ۾ ڪم شروع ڪيو ۽ هٿ جي هنرن جا مرڪز کوليا. عائشہ عابد کي بنگالي محبت مان "بهار" جي نالي سڏين ٿا. افسوس جو هوءَ ۱۱ جولاءِ ۱۹۸۱ع تي وفات ڪري ويئي.

عورتن جي هٿ جي هنرن واري مرڪز ۾ تيار ٿيل شيون ڍاڪا ۾ وڪڻڻ لاءِ شاندار دوڪان کوليا ويا آهن. هنن دوڪانن کي "آرونگ" سڏجي ٿو. هنن دوڪانن جو هيڊ ڪوارٽر هڪ چار منزلہ عمارت ۾ آهي جتي غريب عورتن پاران هٿ سان جوڙيل هزارين شيون وڪري لاءِ موجود آهن.

عورتن جا مرڪز عائشہ عابد فائونڊيشن جي نگراني ۾ هلن ٿا. هن فائونڊيشن جو هڪ مرڪز ڏسڻ جو موقعو مليو. هي مرڪز ماڻڪ گنج شهر ۾ آهي جتي ريشم جي ڪينئن جي ڪوئن کي گرم ڪري ريشم جا ڌاڳا جوڙيا وڃن ٿا. جيڪي اوبي انهن جا نڙا پرين ٿا. انهن مان هٿ جي آڏاڻن وسيلي ريشم جو ڪپڙو اڻيو وڃي ٿو. رنگ پڻ روايتي طريقي سان ڏنو وڃي ٿو. پوشاڪ جوڙڻ، ان تي پرت يا ڇر جو ڪم سڀ عورتون ڪن ٿيون. هن هڪ اداري ۾ پنج سو ڪن عورتون ڪم ڪن ٿيون، جن کي پنهنجي پورهئي جو ثمر ته ملي ٿو پر هن شين جي وڪري مان ڪمايل نفعي جو خصو پڻ ملي ٿو. هن قسم جا ٤٩ ننڍا وڏا مرڪز سڄي بنگلاديش ۾ ڪم ڪري رهيا آهن جن وسيلي ٢٣٣٤ عورتون ڪم سان لڳل آهن. هن ڪارڪنن کي نفعي وارن فائدن ڪانسواءِ هر سال فائونڊيشن پاران اکين جو مفت معائنو ۽ علاج ڪرايو وڃي ٿو.

برئڪ جي منزل :

غربت جو خاتمو، غريب ۽ ڏتڙيل ماڻهن کي بااختيار ڪرڻ

منزل حاصل ڪرڻ لاءِ جتن :

١: تنظيمون جوڙڻ.

٢: عملي ۽ بنيادي تعليم ڏيڻ.

٣: روزگار پيدا ڪرڻ.

٤: هنر ۽ انساني اهليت جي تربيت ڪرڻ.

برئڪ جو بنياد ڳوٺاڻي انجمن ڪان شروع ٿئي ٿو. 50-55 ڳوٺاڻا گڏجي ڳوٺاڻي تنظيم جوڙين ٿا. هو پنهنجا ٥ نمائندا چونڊين ٿا. اهي پنج ڳوٺاڻا تربيت جي مختلف مرحلن مان گذرن ٿا. اها تربيت وٺڻ ڪانپوءِ ڳوٺ ۾ پنهنجي ساٿين سا اها دهرائين ٿا. ڳوٺاڻي تنظيم جي هر ميمبر کي هفتي ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه ٽڪا (ٻه رپيا) بچائڻا آهن، جيڪي برئڪ جي پروگرام اسسٽنٽ وٽ جمع ڪرائڻا آهن. هر هڪ ميمبر وٽ پنهنجو سيونگ بوڪ آهي. جنهن ۾ سندس گڏ ڪيل رقم جاڻايل آهي.

تربيت جو پهريون مرحلو سماجي جاڳرتا جو آهي ٻئي مرحلي ۾ ڪمائي وڌائڻ جي طريقن متعلق ڄاڻ آهي.

ان ڪانپوءِ ٽئين مرحلي ۾ پنهنجي پسند جي ڌنڌي ۾ تربيت وٺي سگهجي ٿي.

هن ڳوٺاڻين تنظيمن ۾ عورتن جون جماعتون جوڙڻ تي وڌيڪ

ڏيان ڏنو وڃي ٿو. هنن گروپ ميمبرن کي پٽ ڪيڻئان پالڻ، ڪڪڙيون پالڻ، مڇيون پالڻ، جانور پالڻ جهڙن ڌنڌن ۾ تربيت ڏني وڃي ٿي. مردن کي وري آب پاشي ۽ ٽيوب ويل جي نظام جي تربيت ڏني وڃي ٿي ته جيئن هو ٽيوب ويل سنڀالي سگهن. ان ڪانسواءِ زراعت جا جديد طريقا، جانورن جي بيمارين وغيره متعلق ڄاڻ پڻ ڏني وڃي ٿي. تربيت ڪانپوءِ ننڍين قرضن جي اسڪيم شروع ٿئي ٿي. قرض انفرادي يا وري گروهي بنيادن تي ڏنا وڃن ٿا. اهي قرض بريڪ بئنڪ ڏيئي ٿي ۽ انهن جي واپسي هفتيوار ٿئي ٿي ۽ ڪن حالتن ۾ فصل لهڻ ڪانپوءِ ٿئي ٿي. قرض لاءِ شرط هن ريت آهن :

-1 قرض وٺندڙ ڳوٺاڻي تنظيم جو ميمبر هجي.
-2 هن جي بچت قرض جو گهٽ ۾ گهٽ ڏهون حصو هجي.
-3 اڳي ورتل قرض مڪمل ڏنل هجيس.

پهريون ڀيرو هڪ ميمبر کي وڌ ۾ وڌ ۳۵۰۰ ٽڪا قرض ملي ٿو. ٻئي ڀيري ۵۰۰۰ ۽ ٽيون ڀيرو ۷۰۰۰ ٽڪا تائين قرض ملي سگهي ٿو. ڪيترائي ميمبر گڏجي وڏو قرض به وٺي سگهن ٿا. جيئن ٽيوب ويل لاءِ سئو سوا ميمبر گڏجي قرض کڻي سگهن ٿا. ٽيوب ويل بنگلاديش سرڪار هڪ لک ۷۵ هزار ٽڪن ۾ ڏئي ٿي. برئڪ اهو ٽيوب ويل لڳائي ڏئي ٿي ۽ گروپ کي هلائڻ لاءِ قرض پڻ ڏئي ٿي. گروپ وارا پاڻي هارين کي وڪڻن ٿا ۽ ان جي عيوض فصل جو ٽيون حصو وصول ڪن ٿا.

هنن ڳوٺائين قرض جي اسڪيمن وسيلي هزارين عورتون ۽ مرد پنهنجي ڪمائي وڌائڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهن. هر ميمبر ڳوٺ ۾ هڪ غير رسمي تعليمي ادارو قائم ڪيو ويو آهي. هنن ادارن ۾ ڇهن کان ڏهن سالن جون ڇوڪريون ۳ سالن لاءِ پڙهائن ٿا. انهن ٽن سالن ۾ پرائمري جا ۵ ڪلاس مڪمل ڪيا وڃن ٿا. هنن اسڪولن ۾ روز ۳ ڪلاڪ پڙهائي ٿئي ٿي. جمع ڪانسواءِ موڪل ڪانهي، هر اسڪول ۾ ۳۰ ٻار ٿين. ٻارن جو تعداد وڌڻ جي صورت ۾ هڪ ڳوٺ ۾ هڪ کان وڌيڪ اهڙا ادارا پڻ قائم ڪري سگهجن ٿا. هن وقت برئڪ پاران ۱۴ هزار اهڙا اسڪول هلي رهيا آهن. 3-4 اسڪول ڏسڻ جو موقعو مليو جن ۾ ٻار ڪافي توانا ۽ چست لڳاتي ٻارن کي ڳائڻ ۽ نچڻ جو گهڻو شوق هو ۽ اصرار ڪري راڳ ٻڌائڻ لاءِ پئي چيائون.

ڳوٺائين تنظيمن جي ميمبرن لاءِ اهو ضروري آهي ته پنهنجي

گڏجاڻين جي شروعات هڪ عهدنامي سان ڪن. هن عهدنامي کي برئڪ جا ١٧ واعدا چون ٿا. اهي هن ريت آهن :

-1- اسان ٻچڙا ۽ غير قانوني طريقا استعمال نہ ڪنداسين.

-2- اسان سخت محنت ڪري پنهنجي رهڻي ڪهڻي بدلائينداسين.

-3- اسان پنهنجي ٻارن کي تعليم ڏيارينداسين.

4- اسان خانداني منصوبہ بنديءَ تي عمل ڪري ننڍا خاندان پالينداسين.

-5 اسان پنهنجي پاڻ کي، پنهنجي گهرن کي ۽ پاڙن کي صاف رکنداسين.

-6 اسان هميشہ صاف پاڻي پيئنداسين.

-7 اسان هميشہ پنهنجو ڪاڪوس ڍڪي رکنداسين ۽ ڪاڪوس ڪاٽڻ کان اڳ هٿ ڌوئينداسين.

-8 اسان صحت جي اصولن هيٺ ڪاڪوس جوڙينداسين ۽ جنهگ ۾ ڪاڪوس ڪرڻ جي عادت ترڪ ڪنداسين.

-9 اسان پنهنجي گهرن جي پر پاسي ۾ ڀاڄيون پوکينداسين ۽ ڳوٺ ۾ وڻ پوکينداسين.

-10 اسان هميشہ ٻين جي مدد ڪنداسين.

-11 اسان هڪ ڪان وڌيڪ شادين جي رواج خلاف تحريڪ هلائينداسين ۽ عورتن تي ٿيندڙ ظلم خلاف آواز اٿارينداسين.

-12 اسان پنهنجي ڳوٺاڻي تنظيم جا وفادار رهنداسين ۽ ان جي قانونن جو احترام ڪنداسين.

-13 اسان ڪنهن بہ دستاويز تي ٽيسٽائين صحيح نہ ڪنداسين جيسٽائين ان جو مطلب نہ سمجهون.

-14 اسان تنظيم جي هفتيوار ۽ ماهوار گڏجاڻين ۾ باقاعدي شريڪ ٿينداسين.

-15 اسان پنهنجي ڳوٺاڻي تنظيم جا فيصلا مڃينداسين.

-16 اسان هفتيوار بچت باقاعدگيءَ سان جمع ڪرائينداسين.

-17 اسان سڀ قرض وقت اندر ادا ڪنداسين.

(هي واعدا هر هفتيوار گڏجاڻيءَ ۾ سڀني ميمبرن کي دهرائڻا آهن تہ جيئن هنن کي ياد ٿي وڃن).

برئڪ جي پروگرام ۾ ڳوٺاڻي صحت جي ذميواري خاتون ڪارڪن "شاستو شابيڪا" (صحت ڪارڪن) جي آهي. هيءَ خاتون مائرن جون ڪلبون ترتيب ڏئي ٿي ۽ سندن گڏجاڻيون ڪوٺائي ڪين صحت سکيا ۽

بنيادي صحت جي تعليم ڏئي ٿي. هيءَ خاتون ويم کان اڳ واري عرصي ۾ گرپ وندي جي سنيال ڪري ٿي. پن سالن تائين ٻار جي واڌاري ۽ نشونما جو جائزو وٺي ٿي. مائرن کي ٻارن جي خطرناڪ بيمارين خلاف ٽڪا ڏيارڻ جي ترغيب پڻ ڏئي ٿي. ان ڪانسواءِ ڳوٺاڻي تنظيمن جي ڪارڪنن کي ملڪي قانونن ۽ قانوني حقن جي تربيت ڏيڻ جو انتظام پڻ برئڪ ڪري ٿي. هنن ۾ شهرين جا بنيادي حق، ڪتنبي قانون، وراثت جو قانون ۽ زمين جي حقن جو قانون سيکاريو وڃي ٿو.

هن سڄي نظام کي هلائڻ لاءِ برئڪ وٽ ڪل وقتي ڪارڪن آهن جن جو تعداد ١٩٩٣ع ۾ نو هزار هو. ان ڪانسواءِ رضاڪار ڪارڪن جيڪي جز وقتي (PART-TIME) آهن (ڪين پنج سو ٽڪا گذارو الائونس ملي ٿو) اهي هزارن ۾ آهن. انهن ۾ ماسترياڻيون 12-11 هزار ڪن آهن. صحت جا ڪارڪن ۽ قانوني مددگار پڻ هن صف جا ڪارڪن آهن.

هنن ڪل وقتي ۽ جزوقتي ڪارڪنن لاءِ ويهه تربيتي ادارا ملڪ جي مختلف حصن ۾ قائم ڪيا ويا آهن. جتي اقامتي تربيت ڏني وڃي ٿي. هنن ادارن کي ٽريننگ ۽ ريسورس سينٽر TARC چئجي ٿو. هنن مرڪزن ۾ گروپ ليڊر رضاڪار (تعليم، صحت ۽ قانون) تربيت ڏيندڙ آرگنائيزر سڀ تربيت حاصل ڪن ٿا. هي مرڪز سڄو سال مصروف رهن ٿا.

سينٽر مئنيجر يعني ايريا مئنيجر، ريجنل مئنيجر، زونل مئنيجر وغيره جي تربيت لاءِ ترقياتي انتظام ڪاريءَ جو تربيتي مرڪز يعني Centre For Development Management (CDM) قائم ڪيو ويو آهي. هي شاندار ادارو ٢١ ايڪڙن تي مشتمل هڪ بيحد خوبصورت عمارت ۾ قائم آهي جيڪا غازي پور ۾ آهي (ڍاڪا کان ٥٠ ڪن ڪلوميٽر ٻاهر آهي) هي اقامتي ادارو آ هي ۽ ان کي بين الاقوامي تربيتي اداري جي حيثيت ڏيارڻ جي ڪوشش جاري آهي. في الحال هن اداري ۾ ٻاهران ايندڙ سماجي رهنمائن لاءِ تعارفي ڪورس ١٥ ڏينهن جا ترتيب ڏنا وڃن ٿا جن جي في ١٩٩٣ع ۾ هڪ هزار ٽيهه آمريڪي ڊالر ورتي وڃي ٿي جنهن ۾ رهائش ۽ کاڌي جو خرچ پڻ شامل آهي.

١٦ جولاءِ ١٩٩٣ع تي انگريز حڪومت کان اڳ واري بنگال جي راڄ ڌاني ڏسڻ لاءِ شونارگائون وڃڻ جو موقعو مليو. بنگال جي بادشاهه جي دربار وارو محل اڃا به چڱيءَ حالت ۾ موجود آهي جنهن

جي اترئين دروازي سامهون ہہ گهوڙي سوار مجسما آهن ۽ ان جي سامهون هڪ تلاءُ آهي. الهندي دروازي جي سامهون مشهور چترڪار / مجسمہ ساز زين العابدين جو ٺاهيل هڪ وڏو مجسمو آهي، جنهن ۾ هڪ ڍڳي گاڏي ڪاٺ سان پريل آهي ۽ ان جي ڦيٿن کي غريب انگ اگهاڙا ڪڙمي ڌڪين پيا.

دربار واري عمارت ۾ عجائب گهر قائم ڪيل آهي جنهن ۾ هن وقت گهرو سامان ۽ عام استعمال جون شيون رکيل آهن. هنن شين کي سٺي نموني نہ رکيو ويو آهي. عمارت بيحد ڪمزور ٿي نظر اچي. ان ڪري هڪ نئين عمارت جوڙي پيئي وڃي تہ جيئن عجائب گهر جو سامان ان ۾ منتقل ٿي سگهي. هتي هڪ لائبريري جي عمارت پڻ جوڙي ويئي آهي. هنن عمارتن ڪانسواءِ ان وقت جي شونار گائون جي هڪ گهٽي پڻ محفوظ ڪئي ويئي آهي. جنهن ۾ وڏيون گاڙهين سرن واريون عمارتون آهن جيڪي هن وقت خالي آهن. هنن جي حفاظت لاءِ ڪي خاص انتظام ڪيل نٿا ڏسجن. موسم جي بي رحم تڦڙن سان هي عمارتون ڳري رهيون آهن. لڳي ٿو تہ چند سالن ۾ عمارت سازيءَ جي هنن نادر نمونن جو ڪوبہ وجود ڪونہ هوندو.

١٧ جولاءِ ١٩٩٣ع : برئڪ جي اعليٰ انتظامي ٽيم سان سڄي تحريڪ ٿي منهنجي تناثرات جي حوالي سان بحث ٿيو. منهنجي خيال ۾ سماجي جاڳرتا واري تعليم سماجي ڪارڪن ۽ سماجي انجمن جي ميمبرن لاءِ بيحد لازمي ۽ ضروري آهي. هنن اهو ڪم ڳوٺائين تنظيمن جي ڪارڪن کان وٺي مٿين سطح تائين جي ڪارڪن لاءِ سٺي نموني منظم ڪيو آهي.

هر گڏجاڻيءَ ۾ ١٧ واعدا دهرائڻ واري ڳالهہ عجيب لڳيم. اهو ائين لڳو جيئن چين ۾ ثقافتي انقلاب دوران ماٺهو ڪم شروع ڪرڻ کان اڳ ماٿوءِ جو ڳاڙهو ڪتاب پڙهندا هئا. ان قسم جي مشق مان Regimentation جو اثر اڀري ٿو. منهنجي ان سوال جو جواب هنن هيئن ڏنو تہ اهي ١٧ واعدا ڪنهن شخص جا چيل نڪتا ڪونہ آهن پر اهي ماڻهن پاڻ گڏجي ٺاهيا آهن ۽ هنن کي دهرائڻ جو مقصد هڪ اخلاقي نظام Ethicla Discipline جوڙڻو آهي. اهو چين جي روايت کان بلڪل مختلف آهي. هي واعدا سب اهڙا آهن جيڪي آسانيءَ سان پورا ڪري سگهجن ٿا ۽ انهن جو تعلق روزمره جي زندگيءَ سان آهي. ان ڪري ماڻهو انهن

واعدن کي خوشيءَ سان قبول ڪن ٿا. مون اها صلاح ڏني ته جيو نه انهن واعدن کي گيت جي صورت ۾ آندو وڃي. شايد گيت وسيلي اهو دستاويز وڌيڪ قبوليو وڃي.

بي ڳالهہ جيڪا دلچسپ هئي سا هئي ماڻهن کي بنيادي حقن جي حوالي سان تربيت ڏيڻ. منهنجو سوال اهو هو ته ان قسم جي تربيت سان مقامي وڏا ماڻهو، سياستدان ۽ سرڪار ٻجي ته نه ٿي وڃي يا وري هو اهو تصور ته نٿا ڪن ته ڪا بي تحريڪ شروع ٿي رهي آهي؟ برئڪ وارن کي اسان جهڙا تلخ تجربا ڪونہ ٿيا آهن. اسان وٽ ڪو وقت اهڙو بہ هو جو سنڌي نالي سان تنظيم ڪاري ڏوهہ سمان هئي. ضياءَ الحق ۽ سنڌس ساٿارين کي سِڳا ڪان اهوٻپ لڳو هو ته هي ماڻهن جي خدمت ڪندي ڪندي ڪٿي تخت جي وارثيءَ جا دعويدار نه بنجي پون.

بنگلاديش ۾ وڏا زميندار ڪونہ آهن ٻيو ته برئڪ آزاديءَ ڪان اڳ شروع ٿي هئي ۽ هن ان وقت ڏتڙيل، زخميل ۽ رنجايل ماڻهن جي دل و جان سان مدد ڪئي، ان ڪري برئڪ جي انسان دوستيءَ تي شڪ جي گنجائش گهٽ آهي. هن تنظيم کي حڪومت، مخالف ڌر ۽ ٻين مختلف ڌرين ۾ هڪجهڙي عزت ۽ اهميت حاصل آهي. اهو ئي سبب آهي ته ٻاهرين امداد جو وڏو حصو برئڪ ڏي وڃي ٿو ۽ برئڪ هڪ تمام وڏي اداري جي حيثيت ۾ قائم آهي. غير رسمي تعليم متعلق سوال تي هنن ٻڌايو ته هاڻي ان کي ڏهن ڪلاسن تائين وڌايو پيو وڃي.

هن وقت پاڪستان ۾ علامہ اقبال اوپن يونيورسٽي ئي غير رسمي تعليم جي معيار کي پرکڻ ۽ درجہ بنديءَ تي ڪم ڪري رهي آهي ۽ تجرباتي طور تي پرائمري، مڊل ۽ سيڪنڊري نصاب جوڙي انهن تي تجربا ڪرڻ واري عمل مان گذري پئي پر اها غير رسمي تعليم جي سڄي تحريڪ صرف اردوءَ ۾ آهي، ان ڪري مختلف علائقن ۾ شايد اهو تجربو گهڻو ڪامياب نه ٿي سگهي.

برئڪ جي ملازمن جي پگهار متعلق سوال جي جواب ۾ هنن ٻڌايو ته انهن کي ڪم مطابق حڪومت جي قائم ڪيل پگهارن وارا اسڪيل ملن ٿا پر ناڻي جي اٿل پٿل سبب ايندڙ تبديليءَ Inflation مطابق پگهار پڻ وڌايا وڃن ٿا. برئڪ جي ملازمن جي ڀلائيءَ لاءِ ڪين راءِ ڏنم ته انهن لاءِ ڪوآپريٽو بنيادن تي انهن جا محلا الڳ نهرايو. ان ريت هي سماجي ڪارڪن هن ڪارج ۾ پنهنجو مستقبل محفوظ سمجهندا.

ڊاڪٽر صلاح الدين احمد انتظامي علمن ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪرڻ ڪانپوءِ ١٩٧٢ع ۾ جيئن بنگلاديش آيو ته جناب فضل عابد جي هٿ چڙهي ويو ۽ ان وقت کان وٺي اجا تائين مٿيءَ سان نينهن نڀايو اچي. مون ڪانئس پڇيو ته اوهان کي ته ١٩٧٢ع ۾ گهڻا موقعا ميسر هئا پوءِ اوهان ان وقت هن اداري ۾ تمام گهٽ پگهار سان چو نوڪري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو؟ هن جو جواب بيحد مختصر هو ته اسان سوچي سمجهي پنهنجي مرضيءَ سان هيءَ ڏکئي راهہ چونڊي، ڇاڪاڻ ته اها راهہ ئي بنگلاديش کي ترقيءَ ڏي وٺي ويندي ۽ اسان جي غريب ماڻهن لاءِ محفوظ مستقبل جوڙيندي ان ڪري اسان جو وچن تاحيات آهي.

برئڪ جي انتظامي ٽيم کان موڪلائي جيئن ٻاهر نڪتس ته اوچتو هڪ ننڍي قد جي اڇي ڪاري مٿي واري هڪ بيحد قوّت شخص تي نظر پيم جيڪو ڪنهن مهمان خاتون کي الوداع ڪرڻ لاءِ ڪمري کان ٻاهر نڪتو هو. مون تي نظر پوڻ سان ئي هن مون کان پڇيو ته آئون ڪير آهيان مون پنهنجو نالو ٻڌايو ۽ هتي اچڻ جو مقصد ٻڌايم، هن هڪ هٿ وڌائي چيو. "فضل عابد".

مون کي ٽيرس گاڏڙ خوشي ٿي. جو برئڪ جي اسٽاف مون کي ٻڌايو هو ته عابد صاحب سان ملاقات ممڪن ڪانهي. مون کي سڄو وقت اها اداسي من تي هئي ته هن عظيم ماڻهوءَ سان ملاقات نه ٿي سگهندي. پر جڏهن ڪين اوچتو پنهنجي سامهون ڏٺم ته هڪدم ڪانئن وقت وٺڻ لاءِ چيم ٻانهن کان وٺي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي ويو.-سندن ڪم تي ڪجهہ ڳالهائڻ ڪانپوءِ مون ايس پي او جي ڳالهہ ڪئي جنهن مون کي هن مطالعاتي دوري تي موڪليو هو. ان ڪانپوءِ سِگا جو ذڪر ڪرڻ اهم هو ڇاڪاڻ جو سگائي منهنجي اصل سڃاڻپ آهي ۽ ان ئي وسيلي اڄ ايس پي او ۾ پهتو آهيان، سنڌ جو ذڪر ٻڌنديئي عابد صاحب پڇيو. "اوهان حميده حسين کي سڃاڻو؟" آئون منجهي پيس ته هن هڪدم تعارف ڪرايو. مسز ڊاڪٽر ڪمال حسين، مون کي ياد آيو ته هيءَ سنڌي خاتون آهي ۽ محترمہ رشيده اخلاق حسين جي ڀيڻ آهي. مون ڪيس ٻڌايو ته آئون ان خاندان جي رفيق آخوند ۽ اقبال آخوند کي سڃاڻان ۽ محترمہ حميده انهن جي ڀيڻ آهي جيڪا شيخ مجيب الرحمان جي ويجهي ساٿي ڊاڪٽر ڪمال حسين جي گهر واري آهي.

عابد صاحب فوراً ٽيليفون گهمايو ۽ بي ساختہ خوشيءَ مان چيو

"حميده تنهنجي ديس جو هڪ سنڌي مون وٽ ويٺو آهي ڳالهائيندا؟"
ائين محترمہ حميده حسين سان فون تي حال احوال ٿيو ساڻن تعارف ٿيو سِڱا جي حوالي سان، سڃاتائين. هن صرف سِڱا کي سڃاتو ٿي. اهو وڏو اعزاز هو. افسوس جو ساڻن وقت نہ هجڻ سبب ملاقات نہ ٿي سگهي. فضل عابد صاحب جن سان اٺ ڪلاڪ ڪن ملاقات ٿي. تصويرون ورتيوسين پر افسوس جو اهي تصويرون نہ آيون.

پاهر آيس تہ برئڪ جي دوستن مبارڪ ڏني جو مونکي فضل عابد صاحب سان اٺ ڪلاڪ نويڪالائيءَ ۾ ملي ويو نہ تہ هو ايڏو مصروف آهي جو ملي نہ سگهندو آهي.

اڄ منجهند جي مانيءَ جو انتظام برئڪ جي دوستن ڊاڪٽر صمداني، شبير چوڌري، مسٽر راءِ ۽ شهادت حسين پاران ڪيل هو. گلشن جي علائقي ۾ غازي گيسٽ هائوس جنهن ۾ آئون ٽڪيل هوس ان جي سامهون هڪ مهانگي چيني ريسٽورنٽ ۾ بيحد لذيذ کاڌو مليو.

بنگلاديش اڃا بہ ڏاڍو غريب آهي پر ڏوهہ گهٽا ڪونہ ٿا ٿين. نوان ڏنڊا ۽ ڪارخانا نڪرن پيا. ڍاڪا ۾ گهڻ ماڙ عمارتون جڙن پيون.

غلام اعظم جماعت اسلامي جو رهنما ڪالهہ ١٦ مهينن جي نظربنديءَ کانپوءِ آزاد ٿيو آهي. "نرمل" تالي هڪ جماعت جيڪا ١٩٧١ع جي جنگ دوران دشمن جي ساٿين خلاف تحريڪ هلائي پئي، ان جو مطالبو آهي تہ غلام اعظم تي خاص ٽربيونل ۾ مقدمون هلائي غداريءَ جي الزام ۾ ڪيس موت جي سزا ڏني وڃي.

فرخا بيراج بنگلاديش لاءِ سياري جي موسم ۾ وڏا مسئلا پيدا ڪري پئي. فرخا بئراج هندوستان ۾ جوڙي بنگلاديش جو پاڻي روڪي ورتو آهي. ان ٺاهہ مطابق هندوستان کي بنگلاديش جي آبپاشي نظام لاءِ جيڪا مدد ڏيڻي هئي ان تان هو ڦري ويا آهن. ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ پارت کانئن آزاديءَ جو حساب پيو وٺي جي پاڪستان هجي ها تہ شايد فرخا بئراج نہ ٺهي سگهي ها. اهو هڪڙو پاسو آهي. ٻيو پاسو محسوس ڪري ٿو تہ جنگ آزادي ئي هڪ نقطو آهي جنهن تي سڀ بنگالي متحد آهن. بنگلابنڌوءَ تي بہ سڀ بنگالي متفق نہ آهن.

پر هن جنگ بنگالي ماڻهن کي امرتا بخشي آهي. هڪ جذبو ۽ ولولو عطا ڪيو آهي. جنهن وسيلي هو هن ڏکويل ۽ ڏتڙيل قوم کي جلد ئي ترقي يافتہ ملڪ ۾ تبديل ڪري سگهندا. بنگلاديش جي ترقياتي

ادارن جي ڪيل تجربن ڪي سڄي دنيا ۾ پذيرائي ملي آهي ۽ سڄي دنيا ۾ انهن ادارن کي وڏي عزت سان ڏٺو ويو ٿو.

شهادت حسين برئڪ پاران منهنجو ميزبان هو ۽ ساٿي رهيو. هي دوست ايشين انسٽيٽيوٽ آف مئنيجمنٽ منيلا مان ڊيولپمنٽ مئنيجمنٽ (ترقياتي انتظام ڪاري) ۾ ماسٽرس ڪئي آهي ۽ ان ۾ گولڊ ميڊل حاصل ڪيو اٿس. هي بيحد ذهين ترقياتي ورڪر آهي. ٻن ڌيئرن جو پيءُ آهي، چار ڀائرن ۽ ٽن ڀينرن ۾ سڀني کان وڏو آهي. هڪ رٽائرڊ اسٽيشن ماسٽر جو هي ڪتب پڙهيل آهي. شهادت ڀائي بيحد سادو سچو ۽ سٻاجهو ماڻهو آهي هڪ ننڍڙي ٻن ڪمرن واري گهر ۾ ميرپور واري علائقي ۾ رهي ٿو اجا تائين پنهنجو گهر ڪونه اٿس.

بهارين جي خالي ڪيل سرڪاري گهر ۾ پنهنجي پاءُ جي نالي ۾ رهي ٿو. هاڻي سرڪار هي گهر هنن کي مالڪاڻي حق تي ڏيڻ جو اعلان ڪيو آهي. هن جي گهر جي قيمت ٣ لک ٽڪا لڳي آهي، جنهن لاءِ هو پريشان آهي. هنجي ننڍي پاءُ بي اي آنرس ڪئي آهي ۽ فارين سروس ۾ وڃڻ لاءِ تياري پيو ڪري. بنگلاديش آبادي گهٽائڻ جي مد ۾ چڱي ڪاميابي حاصل ڪئي آهي ۽ هن وقت سندن آباديءَ جي واڌ جو تناسب ٢٫٥ سيڪڙو آهي جڏهن ته پاڪستان جو تناسب ٣٫٦ آهي، جنهن عزم ۽ همت سان بنگالي ماڻهو اڳتي وڌن پيا شايد هنن جي حڪومت ايتري باهمت ۽ سچي ڪانهي.

(هلال پاڪستان ١٥، ٢٢ ۽ ٢٩ مارچ ١٩٩٣ع)

باب ٻيو

ٿائيلنڊ جي سماجي ترقياتي ادارن جو دورو

١٨ جولاءِ شام جو ٿائي ٽائيم مطابق ڇهين وڳي ڍاڪا کان بئنڪاڪ پهتس. ايئرپورٽ تي ڪا گهڻي دير نه وڳي ايئرپورٽ ڪافي وڏو آهي پر ڪراچيءَ جهڙو خوبصورت ڪونهي البت سهوليتن ۾ وڌيڪ آهي هتي هوائي اڏي تي ٽيڪسيءَ وارن جا دفتر آهن. انهن وسيلي گاڏي ڀاڙي ڪري منزل طرف روانا ٿياسين.

اڄ جي شام بئنڪاڪ جا رستا ڏاڍا مصروف، ٽريفڪ تمام آهستي پئي رڙهي، اٽڪل ڏيڍ ڪلاڪ ڪانپوءِ سيلام روڊ جي ڪانوينيٽ گهٽي ۾ سوئس اوٽيل پهتس. ڪائونٽر تي ايندڙ ڏهن ڏينهن جو پروگرام موجود هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو ٿائي ڪئنيڊين فيسلٽي TCF جي دفتر ۾ پروگرام انچارج مس ايسابيل ٻين وڳي ملڻ جو وقت ڏنو. ڊپارٽمينٽل اسٽور جو چڪر لڳائيندي ئي منجهند ٿي وئي. ٿائيلنڊ ۾ منهنجي پروگرام جي مددگار Thal, canadian Facility آهي. ان جي انچارج ايسابيل ڪيليءَ سان ملاقات ۾ هتي ڏهن ڏينهن جو پروگرام ٺاهڻ لاءِ پهتس. هي دفتر پڻ سيلام روڊ تي آهي. پروگرام مطابق اڄ رات جو ريل وسيلي ٿائيلينڊ جي اتر-اوڀر واري صوبي سورين (Surin) وڃڻو آهي. هيءَ رات جي مسافري آهي. رات جو پوڻين ڏهين وڳي گاڏي وڃڻي آهي، پر تجسس سبب ساڍي اٺين وڳي ئي پهچي وڃان ٿو. هتي اسٽيشن تي هر بورڊ ٿائي ٻوليءَ ۾ آهي ريل جا اطلاع پڻ ٿائي ٻوليءَ ۾ ٻڌايا وڃن ٿا. ماٺهو انگريزي تمام ٿوري ۽ مختصر ڄاڻن ٿا. اسٽيشن جو نقشو

وڪٽوريا (لنڊن) اسٽيشن وارو لڳي ٿو، پر صفائي ۽ انتظام اهڙو ڪونهي. اسان واري ريل پليٽ فارم نمبر ٧ تان وڃڻي آهي.

گاڏي پارلر ايئرڪنڊيشنڊ آهي. سيٽ تي ويهڻ ڪانپوءِ هڪ مهماندار خاتون ڪوڪا ڪولا پيش ڪري ٿي ۽ مٿان اوين لاءِ اوڇڻ پڻ ڏئي ٿي. سيٽون پٺتي مڙڻ واريون هيون.

اڻ جاتل منزلن جو سفر رات جو پهر، ساگر ڪي به سيٽ پوئتي ملي، ان ڪري ڳالهائڻ وارو به ڪير ڪونه هو. ننڊ ڪرڻ جي گهڻي ڪوشش ڪريان ٿو پر ڪنڪي ۾ ننڊ ڀنهه ڪانه آئي. سڄي رات ڏاڍي بي آرامي ۾ گذري ٿي. 2-3 وڳي ڌاري اتي پيشاب جي خيال سان ويس. ڪاڪوس صاف ۽ پاڻيءَ جي انتظام سان هئا. الله الله ڪري سورين کي ويجها پهتاسين. گاڏيءَ جون بتيون روشن ٿيون. گارڊ اچي ماڻهن کي جاڳايو. پوڻين ڇهين ڌاري اسٽيشن تي پهتاسين. لهڻ شرط هڪ ڊگهو وڏين مڇن وارو انگريز نسل جو شخص اڳتي وڌي آيو. هي مسٽر ايلڪ بامفورڊ هو جيڪو هتي ڪئناڊين يونيورسٽي سروسز اوورسيز جو نمائندو آهي. هي به ڏينهن خاص منهنجي رهنمائيءَ لاءِ آيل آهي. هو برطانوي نسل جو آهي ۽ پيشي جي لحاظ کان استاد آهي. ١٧ سال کن اڳ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهائيندو هو. ٿائي زبان نهايت روانيءَ سان ڳالهائي سگهي ٿو. ملڻ شرط ٻڌايائين ته سايي ائين وڃي نيٽ فائونڊيشن سان ملاقات ڪرڻي آهي.

ڏاڍو ٿڪل هوس سوچيم پئي ته منجهند ڪانپوءِ ڪو ڪم ڪار رکجي پر ائين ممڪن نه هو جو هتي وقت سان بازي هئي. سورين ٿائيلينڊ جو اتر اوڀر صوبو آهي ۽ ڪمپوچيا جو پاڙيسري آهي، ڪمپوچيا جي سياسي جدوجهد دوران پناهه گزين هن صوبي ۾ اچي آباد ٿيا هئا. هتي جي سرحدي علائقي ۾ ماڻهو "لائو" ٻولي ڳالهائين ٿا ان ڪري ڪمپوچيا ۽ لائوس سان ويجها آهن، شڪلين ۾ به گهڻو فرق نه لڳندو.

سورين جيتوڻيڪ صوبي جو دارالحڪومت آهي پر ان جي آبادي سٺ هزارن کان وڌيڪ ڪانهي. پر هتي جي ٽارن Tarin هوٽل فائيو اسٽار هوٽل لڳي ٿي جنهن ۾ سڀ جديد سهوليتون موجود آهن. شهر جا رستا پڪا آهن دوڪان ۽ شاپنگ سينٽر سهڻا آهن. هڪ وڏو ڊپارٽمينٽل اسٽور پڻ آهي.

نيٽ فائونڊيشن North East Thailand Foundation جي دفتر ۾ مسٽر

ڪنچت سان ملاقات هئي. فائونڊيشن جي انفارميشن آفيسر جو نالو مس "وچترا" هو. مون ڪانئس پڇيو ته اهو نالو ڪٿان آيو آهي ته وراڻيائين ته اهو سنسڪرت جو نالو آهي. مونکي سائين مرنا ياد اچي ويو جيڪو پنهنجي عجيب غريب ساز کي وچترويڻا سڏيندو هو. يقيناً اهو به هندوستان جو ساز هوندو.

هتي ٩٥ سيڪڙو ماڻهو ٻڌ آهن. هر هڪ عمارت دوڪان ۾ گهر ۾ هڪ ننڍڙو مندر گوتم جي گيان جو نشان بنيو بيٺو آهي. ان تي گل چاڙهڻ ۽ اگربتيون ٻارڻ روز جو معمول آهي. هر ڪو اول عبادت ڪري پوءِ ڪم شروع ڪري. گهر يا آفيس ۾ گهڙڻ کان اڳ جتيون دروازي جي ٻاهران لاهڻيون پونديون آهن. ملڻ جو انداز هٿ ٻڌي، ڪنڌ جهڪائي ڪيڪار ڪرڻ سان آهي. هٿ ملائڻ جو رواج عام طور ڪونهي.

نيت فائونڊيشن ١٩٧٩ع ۾ ڪمپوچيا جي پناهگيرن جي سهائتا لاءِ جوڙي ويئي هئي. ان وقت CIDA ان جي سچي خرچ جو بار کنيو هو. ١٩٨٥ع ۾ سيڊا هٿ ڪڍيا پر ڪنچت ۽ ان جي ساٿين هن تحريڪ کي هلائڻ جو قصد ڪيو. هن جو ڪم ڳوٺاڻن کي پاڻ پرو ڪرڻ لاءِ بچت ڪرڻ سيکارڻ آهي ۽ ان ڪانسواءِ زراعت، جانورن جي پالنا ۽ هنرن جي بحاليءَ جي سکيا پڻ ڏني وڃي ٿي. جن جي وسيلي ڳوٺاڻا اڳيرا ٿي سگهن ٿا. هن وقت هن فائونڊيشن جي نگرانيءَ ۾ ٣٩ قرض ڏيڻ جا يونٽ، ٢٢ ڪوآپريٽو اسٽور، ٤٠ جانورن جون بئنڪون، ٢٩ مينهن جون بئنڪون ۽ ٤٣ ڀاڻ جا يونٽ قائم ٿيا آهن. جانورن جي بئنڪن مان اها مراد آهي ته فصل لهڻ وقت جانور سستا ٿين ٿا هاري ناري پنهنجي ضرورت جا جانور به قرض لاهڻ لاءِ وڪڻيو ڇڏين. نيت جانور خريد ڪري هڪ قسم جي بئنڪ قائم ڪري ٿي. ٻج ۽ ضرورتن لاءِ هيءَ بئنڪ ٿوري نفعي تي هي جانور هارين کي مهيا ڪري ٿي. ان ريت هاري قرض جي گهاٽي مان نڪري وڃن ٿا.

مينهن جي بئنڪ وري هارين کي قسطن تي مينهن ڏئي ٿي ته جيئن هنن وٽ ٻارن لاءِ کير بچي پوي. هنن رٿائن جو مقصد اهو آهي ته:

١) هاريءَ کي قرض ڏيندڙن جي پرماريت کان بچائجي.

٢) کين زراعت مان وڌ کان وڌ پيداوار ڏيارجي.

٣) واڌو پيداوار جا ذريعي پيدا ڪجن.

جڏهن کان دنيا ۾ ڪارخانن جي گهڻائي ٿي آهي ته شهر آباد ٿيا

آهن ۽ ڳوٺ برباد ٿيا آهن. نہ صرف ايترو پر زراعت جي وسيلي پيداوار گهٽي آهي، ان ڪري زراعت پيشہ ڪارڪنن لاءِ روزگار جا ذريعا گهٽبا رهيا آهن. نتيجي ۾ شاهوڪار، شاهوڪار ترين بنجي رهيو آهي ۽ غريب، غريب ترين ٿيندو وڃي. وچئين درجي جو سفيد پوش مهانگائي جي مونجهارن سبب جيئڻ لاءِ غير رواجي طريقن تي ياڙڻ لڳو آهي. ان ڪري رشوت هڪ عالمي بيماريءَ وانگر وچئين طبقي ۾ ڦهلجي پئي. ان کي ڪاري ڌنڌي تمام گهڻي مدد ڪئي آهي. هي سڀ ڪجهہ ايندڙ وقت لاءِ هڪ وڏي ڀونچال کان گهٽ ڪونهي.

اسان نيت فائونڊيشن جي دفتر ۾ ويٺا آهيون ۽ ڪنچت جي تمام جهيڻي ۽ نماڻي آواز ۾ سندن ڪم جو وچور ٻڌون پيا. هو ٿائي ۾ ڳالهائي سگهي ٿو. ايلڪ ترجمان طور روانيءَ سان ڳالهائي پيو. ايلڪ تمام دلچسپ ماڻهو آهي. هڪ ٿائي نينگر جي محبت ۾ آمريڪا ۾ تعليم واري عرصي ۾ گرفتار ٿيو ۽ ان جي پويان هتي اچي ويو ۽ هميشہ لاءِ هتي جو ٿي ويو. ڪيس هڪ پنجن سالن جو پٽ آهي. پاڻ ڪرستان ۽ زال ٻڌ اٿس. ٿائيلينڊ جي تاريخ جي چڱي ڄاڻ اٿس. ٻولين جو ماهر آهي. پراڪرت، سنسڪرت ۽ پاليءَ جي بڻ بنياد مان واقف آهي ان ڪري چيني رياستن ۾ مروج ٻولين جي ارتقا ۽ هئيت جي واقفيت اٿس. کل مک ۽ ڪليل دل جو مالڪ آهي هڪ ئي ڏينهن ۾ لڳي ٿو تہ اسان هڪ ٻئي کي سالن کان سڃاڻون.

منجهند جي ماني نيت جي دوستن سان گڏ کائي هتان کان ١٤ ڪلو ميٽر پري فائونڊيشن جي تربيت گاهہ ڏسڻ وياسين. مسٽر پريچا سنگپيت مرڪز جو انچارج آهي، هي تمام وڏو مرڪز آهي جتي هڪ سئو کن ڪارڪنن لاءِ هاسٽل جي سٺي سهوليت آهي. پڙهائڻ لاءِ سڀ سهوليتون آهن پر استاد صرف ٢ آهن. حڪومت ۽ ٻيا غيرسرڪاري ادارا هن اداري کي پنهنجي تربيتي ڪورسن لاءِ استعمال ڪن ٿا ۽ اهي پنهنجا استاد پڻ آڻين ٿا. هن اداري جا استاد تربيت يافتہ ڪونہ آهن پر اهي ڪم ڪندي جيڪي سکيا آهن ان کي سيکارڻ کان نٿا ڪيٻائين.

هن اداري کي پنهنجو ڍڳين جو ڌڻ آهي، مڇين پالڻ جو يونٽ آهي. ان کانسواءِ ٻوٽن ۽ زراعت تي بہ تحقيق ڪن. ان يونٽ وسيلي انبن جي نين جنس جا ٻوٽا وڪري لاءِ تيار آهن. هن اداري ۾ سيمنٽ ۽ مٽيءَ کي ملائي هٿ جي ڪاربن وسيلي سرون جوڙڻ جو ننڍو ڪارخانو آهي. هي

سرون کوري ۾ کوٺ پچائين، سرن کي ٿاھڻ کانپوءِ انهن تي پاٿي چڙڪايو ويندو آهي ۽ اُس ۾ سڪايون وينديون آهن. هنن جي چواٽي هي ڏاييون مضبوط تين ٿيون. هيءَ ادارو پڻ هنن ئي سرن جو جڙيل آهي هيءَ ايجاد هڪ قيدي جي آهي. هي تربيتي ادارو پنهنجو خرچ ڍڳين، مڇين، سرن وڪڻڻ وسيلي پورو ڪري ٿو.

شهر کان ٻاهر هيءَ ادارو مهاتما ٻڌ جي گيان ۽ يڪسوئي (meditation) جو مرڪز لڳي پيو. هتي هڪ انگريز وڻ هيٺان ڪنهن بينچ تي ويهي استاد کان ٿائي ٻولي جو سنق پرائي رهيو آهي. اسان جي هن اداري سان واقفيت پڻ هڪ وڻ هيٺان سيمنٽ جي بينچ تي ٿي. استاد بيحد سادا ذهين تي لڳا. هنن کي بہ انگريزي ڪانہ ٿي آئي البتہ هڪ جوان استاد ڪجهہ انگريزي ڳالهائي سگهي پيو.

هن مرڪز ڏسڻ کانپوءِ هڪ ڪوآپريٽو اسٽور ڏسڻ وياسين جيڪو ڳوٺاڻن جي شيئر تي هلي ٿو. اسٽور سورين شهر ۾ آهي ۽ ان جا شيئر هولڊر پر وارن ڳوٺن جا ننڍا دوڪاندار آهن. ڪوآپريٽو اسٽو ر ٻڌي اڳهہ تي سامان خريد ڪري پنهنجي ريزڪي گراهڪن کي ڏي ٿو. سال تي نفعي جو حساب ملي. ان ريت هر ڳوٺ ۾ ضرورت جي هر شئي مناسب اگهہ تي موجود بہ ٿئي.

نيت پاران هٿ جي هنرن جو پڻ هڪ دوڪان سورين شهر ۾ کوليو ويو آهي، جتي ٻهراڙيءَ جي عورتن ۽ هنر مندن کان شيون خريد ڪري رکيون وينديون آهن. هي دوڪان انهن ڳوٺاڻين هنرمند ٺياٿين جي مارڪيٽ طور استعمال ٿئي ٿو. ان ريت دلال جي ڪميشن ڏيٺي نہ تي پوي ۽ هنرمند عورتن کي پنهنجي ڪم جو سٺو اجورو ملي ٿو. بنگلاديش جي آرونگ کي ڏسڻ کانپوءِ هيءَ دوڪان ڪجهہ بہ نہ ٿو لڳي، شام هن شهر جي نانءَ ڪئي سون.

هي ڪو وڏو شهر ڪونهين پر رستا ڪشادا گهر ۽ دوڪان سهٺا جڙيل آهن. هڪ تمام وڏو ٻہ پڳوڊا هوٽل جي پرسان آهي جنهن ۾ ڪريا ڪرم جو انتظام پڻ ٿيل آهي. جديد قسم جو ڊپار تمنتل اسٽور، ريلوي اسٽيشن، هوٽلون ۽ سئنيما سڀ ڪجهہ آهي. ساگر کي هالا ياد اچي ويو آهي ۽ ان جي پيٽ ڪرڻ لڳي ويو آهي جتي اجا سوڙهيون ۽ غليظ گهٽيون آهن. ڪوبہ ڊپار تمينتل اسٽور ڪونهي. ريلوي اسٽيشن بند ٿي چڪي آهي ڪابہ هوٽل يا سئنيما ڪانهي. حالانڪ ان جي آبادي ٻہ اتڪل

سٺ هزار ٽيندي.

لڳي ٿو ته ماڻهو اسان کان گهڻو اڳتي آهن ۽ پئسي ڏوکڙ ۾ به سيرا آهن. بنگلاديشي وڏيڪ غريب آهن. سورين وارن پنهنجو شهر وڏيڪ ويڪرو ۽ صاف رکيو آهي. شهر ۾ ماڻهو ڇڪيندڙ سائيڪل رڪشا، ٽڪ ٽڪ (چون اهڙي آٽورڪشا کي جنهن جي پويان گاڏو لڳل آهي ۽ ان ۾ ڇهه ماڻهو سواري ڪري سگهن ٿا) ۽ پڪ اپ گاڏيون استعمال ٿين

. ٿارن هوٽل ڏهہ منزلہ عمارت ۾ قائم آهي. هن ۾ ترڻ جو تلاءُ، ڊسڪو ڪلب، بار ۽ نائٽ ڪلب آهن. ان ڪانسواءِ مختلف قسم جا ريسٽورنٽ پڻ آهن. شهر جو رونق وارو حصو اڌ مني ڪلاڪ ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

٢١ جولائي ١٩٩٣ع صبح جو اسان ڀهراڙيءَ جي دوستن جي انجمن Rural Friends Association جي فيلڊ ڊئريڪٽر مسٽر سخون جانگيو، سان موانگ ڳوٺ ۾ ملڻ وياسين. جيڪو سورين کان ويهہ ڪلو ميٽر ٻاهر آهي. هيءَ جماعت پڻ ڪيناڊا جي ترقياتي پروگرام ختم ٿيڻ ڪانپوءِ شروع ڪئي وئي، جيڪا موڙي بچي هئي ان کي بئنڪ ۾ رکي ١٩٨٤ع ڌاري هيءُ انجمن وجود ۾ آئي.

هن جماعت پاران ڳوٺن ۾ عورتن جا بچت گروپ جوڙيا ويا آهن جن کي سنڌن معاشي سرگرمين لاءِ ننڍا ننڍا قرض ڏنا وڃن ٿا. قرض هڪ هزار کان ساڍن سٺن هزارن ڀات تائين ڏئي سگهجي ٿو. هن قرض لاءِ هر مهيني ٢ سيڪڙو وياج ڏيڻو پوندو آهي. سالانہ فائدي مان ١٨ سيڪڙو شيئر هولڊرن ۾ ورهايو وڃي ٿو ۽ ٦ سيڪڙو جماعت جي حصي ۾ اچي ٿو. جنهن مان ڪجهہ ڪميٽي ميمبرن جي پگهار لاءِ خرچ ٿئي ٿو ۽ باقي بچت جماعت وٽ رهي ٿي. سخون ڄاڻائي ته سئو سيڪڙو قرض واپس ٿين ٿا. جيتوڻيڪ اها حيرت انگيز ڳالهہ آهي پر دنيا جي غريب ملڪن ۾ اها ڳالهہ ڪنهن به شڪ کانسواءِ ثابت ٿي چڪي آهي ته غريب ماڻهو ۽ خاص طور عورتون قرض واپس ڪرڻ ۾ پابند آهن. گرامين بئنڪ جي پروفيسر يونس جي ڄاڻائي "You can Bank on Poor" ڀهراڙيءَ جي دوستن جي هيءَ جماعت پنهنجي ميمبرن لاءِ فني مددگاري وارا تربيتي پروگرام پڻ هلائي ٿي. هيءَ جماعت ٽن اصولن جي تبليغ ڪري ٿي: ١)صاف ڄاڪوس استعمال ڪريو. ٢)ڪچي مڇي نہ

ڪائو جو ان سان ڏنهد (پيٽ جا ڪيڙا) ٽين تا. ٣)تماڪ نہ واپرايو.

منجهند جي ماني سورين جي هڪ عام ريسٽورنٽ ۾ وچترا ۽ اليڪ سان ڪاڏيسون. ان ڪانپوءِ وچترا موڪلائي ويئي اسان اين.جي او رابطا ڪائونسل (NGO-CORD) جي دفتر وياسين جتي مسٽر سنان چوساڪال اسان جو منتظر هو. هن وقت هن رابطي ۾ ستر جماعتن جي ميمبرشپ آهي جن ۾ سرڪاري ادارا پڻ اچي وڃن ٿا. هي رابطو ١٩٨٥ع کان ڪم ڪري پيو. هن کي هڪ امدادي ادارو LDI مدد ڪري ٿو ۽ هي هڪ ذيلي تنظيم طور ڪم ڪن ٿا.

شام جو اليڪ سان ٿائيلينڊ جي تاريخ ۽ ٻوليءَ تي دلچسپ ڳالهہ ٻولهہ ٿي. ٿائي ٻوليءَ جي موجوده لپي سخومت خاندان جي هڪ بادشاهہ جوڙي، ويجهي جڪ ۾ ١٩٣٠ع واري ڏهاڪي ۾ بادشاهہ حڪم ڪديو تہ ٿائي ماڻهو جتي پائين ۽ متي تي ٽوپلو اوڍين تہ جيئن ترقي يافتہ سڏجن موجوده پٽاپٽي ٿائي قومي جهنڊو پڻ ان بادشاهہ جي ايجاد آهي. هن کي موسيقيءَ جو ڏاڍو شوق هو هن اهو قانون جوڙيو تہ سيني سرڪاري آفيسن ۾ شام جو سڀ ڪارڪن گڏجي ناچ ڪندا تہ جيئن چست رهي سگهن. ٻين مهاڀاري لڙائي دوران پڻ دلچسپ واقعا ٿيا. بادشاهي تخت تي اتاليق (رينجٽ) هو ۽ اتحادين سان مليل هو. وزيراعظم جاپانين سان گڏ هو. ان ڪري جنگ هلندي ملڪ کي گهڻو نقصان ڪونہ پهتو، پر جنگ ڪانپوءِ هارايل ڌر طور ٿائيلينڊ کي تاوان طور هندوستان کي چانور ڏيڻا پيا ۽ کٽيل ڌر سان گڏ فتح جي جشن ۾ ٻہ شريڪ ٿيو. هن وقت بادشاهہ کي گهڻا اختيار ڪونہ آهن، ٿائي ٻولي سنسڪرت مان نڪتل آهي ۽ سندس چيني ٻولين سان گهرو لاڳاپو آهي. اترين علائقن ۾ ماڻهو لائو ٻولي ڳالهائين جيڪا لائوس ۽ ڪمپوچيا ۾ ڳالهائجي ٿي. اليڪ سان ڪچهريون ڪندا شهر کي پيادل گهمندا رهياسين ۽ اچي هاٿي چوڪ تي اسٽيشن وٽ پهتاسين.

هاٿيءَ کي هتي وڏي اهميت حاصل آهي. هڪ اندازي مطابق هن وقت ٿائيلينڊ ۾ پنج هزار هاٿي آهن جن مان ١٨ سئو هاٿي آزاد آهن. ڊسمبر ١٩٩٢ع جي اندازي مطابق ٢٩٥٤ هاٿي ماڻهن جي ملڪيت آهن. ٻيلائي ماڻهو هاٿي ان لاءِ رکندا آهن تہ جيئن هو وڏا ٻنڊ هنن کان ڇڪائي شهرن تائين پهچائين هيءُ سڀ کان سستو طريقو آهي. هنن هاٿين کان گهڻو ڪم وٺڻ لاءِ قوت وڌائڻ جون انجيڪشنون ايمفٽامين

هٿن اهو هڪ ظالماڻو طريقو آهي ان سبب هاٿين کي گهڻو نقصان پهچي ٿو.

هاٿين تي ظلم جي خلاف تازو هتي هڪ جماعت ايشيائي هاٿين جي دوست "Friends of Asian Elephant's Club" قائم ڪئي وئي آهي. هن تحريڪ جو باني پتاياهام ڪريلاس آهي جنهن پنهنجي دوستن جي مدد سان هاٿين جي مفت علاج ۽ دوائن جي عادت مان نجات ڏيارڻ جو بندوبست ڪيو آهي.

ريل جو واپسي سفر سليپر ۾ هو. بسترا صاف چادرن ۽ وهاڻن سان هئا. اوڇڻ پلاسٽڪ جي ٿيلهين ۾ سيل مهر ٿيل هو. ٽڪيٽ تي نمبر لکيل هئا. ان وسيلي پنهنجي بستري تي پهتاسين تمام آرامده سفر گذريو، صبح جو ساڍي پنجين وڳي بئنڪاڪ اسٽيشن تي واپس پهتاسين.

(هلال پاڪستان ۱۲ ۽ ۱۹ اپريل ۱۹۹٦ع)

ٿائيلينڊ جو ڏورانهون ڳوٺاڻو علائقو مينهن جي گهڻائيءَ ۽ گهڻين ندين سبب سرسبز آهي. چانور، ڪيلو، ناريل، انناس، ڪٺهل (Durin) هتي جا خاص فصل آهن. اجا بہ ماڻهو ٺين جيٰ جهوپڙين ۾ رهن ٿا. پر اسان جي ملڪ وانگر خانہ بدوش نظر ڪونہ آيا.

۲۲ جولاءِ تي لوڪل ڊيولپمينٽ انسٽيٽيوٽ جي ڊاڪٽر سانيهہ چمارڪ سان سندس آفيس ۾ ملاقات ٿي. هن اداري جا پنج مکيہ ڪم آهن:

۱) **رابطو:** هي ادارو ۲۱۵ ڳوٺاڻين تنظيمن سان ڪم ڪري ٿو، انهن سان رابطو رکڻ.

۲) **قرض:** ڪمائي وڌائڻ لاءِ غريب ماڻهن کي ڏنڊا ڪولڻ لاءِ قرض ڏنو وڃي ٿو، جنهن لاءِ هڪ خانگي ادارو "ڳوٺاڻو سرمائيڪاري سهڪار، "Rural capital partnership" بڻايو ويو آهي جيڪو ۱۵ سيڪڙو وياج تي قرض ڏي ٿو جنهن مان ست سيڪڙو ڪمپني پنهنجي خرچ لاءِ رکي ٿي ۽ ۸ سيڪڙو وياج انسٽيٽيوٽ کي ملي ٿو.

۳) **سنيال:** رٿائن جي سنيال ۽ انهن جي معاشي/معاشرتي اثرن جو جائزو وٺڻ.

٤) تربيت: مقامي ذريعن کي استعمال ۾ آڻڻ لاءِ mapping Local resource training جو انتظام ڪيو ويو ٿو.
٥) ڪوجنا ۽ تحقيق: مختلف سماجي مسئلن متعلق ڪوجنا هڪ مسلسل عمل آهي جيڪو هر تنظيم کي سندس ڪم ڪار لاءِ مددگار ثابت ٿئي ٿو.

ڊاڪٽر سانيهہ معاشيات جو ماهر آهي ۽ ساٿس گڏالهائيندي اها خبر پئي تہ ٿائيلينڊ ۾ سٺ کان ستر سيڪڙو ماڻهو ٻهراڙين ۾ رهن ٿا. تعليم جو تناسب ٩٥ سيڪڙو آهي. بيروزگاري ٥ سيڪڙو کان مٿي آهي. ان حساب سان لڳي ٿو تہ ٿائيلينڊ جي صورتحال اسان ۽ بنگلہ ديش کان گهڻو بهتر آهي. ٢٣ جولاءِ تي ڪنهن سان بہ ملاقات رکيل ڪانہ هئي، ان ڪري شهر گهمڻ جو فيصلو ٿيو. دنيا جي وڏن شهرن وانگر بئنڪاڪ ۾ پڻ وڏا وڏا شاپنگ سينٽر آهن، جتي هر شئي دستياب آهي. هوٽل جي پرواري رستي سيلام روڊ تي سينٽرل ۽ رابنسن Robinson بہ وڏا شاپنگ مرڪز آهن. رابنسن دنيا جي مشهور ڊپارٽمينٽل اسٽورن مان هڪ آهي. هن مرڪزن جو سٽاءُ هر ملڪ ۾ گهڻو ڪري ساڳيو آهي.

جيئن تہ ٻُهري Basement ۾ روزمره جي ضرورت جون شيون جهڙوڪ ڀاڄيون، ميوا، گوشت، مڇي وغيره ۽ غسل خاني کان وٺي ٻورچي خاني تائين استعمال جي هر ڪا شئي موجود هوندي آهي، ان ڪانسواءِ مختلف کاڌن جا دوڪان Food stalls هوندا آهن. باقي طبقن تي سينگار جي شين کان ڪپڙن لٽن تائين، فرنيچر کان اليڪٽرانڪس جي سامان تائين هر ڪا شئي موجود هوندي آهي.

هتي قيمتون ڪافي چڙهيل آهن ۽ اهي ڪنهن بہ صورت ۾ پاڪستان جي قيمتن کان گهٽ نہ آهن پر ڪجهہ وڌيڪ آهن. فوٽ پاٿن تي گهٽ معيار جون شيون ملن ٿيون جن لاءِ بہ گهڻي سودي بازي ڪرڻي پوي ٿي. ان سودي بازيءَ سبب شين جي اصل قيمت جي ڪا بہ خبر نٿي پئجي سگهي.

سيلام روڊ جي ٻنهي پاسي گهڻين ۾ نائيٽ ڪلب، شراب خانا ۽ مالش گهر آهن، هن شهر لاءِ تازو لانگ مئن Longman ڊڪشنري ۾ آيو آهي تہ "بئنڪاڪ اهو دارالحڪومت آهي جيڪو چڪلن کان مشهور آهي." ان وصف تي هتي جا ماڻهو سخت ڪاوڙيا آهن ۽ هتي جي اخبارن ۾ اجڪلهہ تمام گهڻا مضمون ۽ خط شايع ٿيا آهن. حڪومت پڻ نوان قانون جوڙڻ تي سوچي رهي آهي.

هتان جي هڪ دانشور ۽ سابق ڊئريڪٽر جنرل صحت جو هڪ مضمون اخبارن ۾ شايع ٿيو آهي. ان مطابق ٿائيلينڊ جي هڪ بادشاهه اڍائي هزار سال اڳ ڪجهه چونڊيل عورتن کي مهمان نوازي جي تربيت ڏياري ته جيئن اهي هن ملڪ جي دوري تي ايندڙ ٻين ملڪن جي بادشاهن ۽ شهزادن جي خلوت ۾ سندن خدمتون سرانجام ڏئي سگهن. ان ريت هيءَ طريقو هڪ تهذيبي عنصر بنجي پيو. پر هاڻي اها مهمان نوازي ٿائي ماڻهن جي گهڻيءَ ۾ پنجي ويئي آهي. هن وقت (1993) ۾ هن ملڪ ۾ اٽڪل ڇهه لک ماڻهو ايڊس جا مريض بنجڻ جي خطري هيٺ آهن. ان جو مطلب ته اٺ ڪروڙ ماڻهن جي ملڪ ۾ سٺ سيڪڙو ماڻهن کي هن بيماريءَ جو خطرو آهي.

٢٤ جولاءِ تي ٽوئرسٽ گروپ سان هڪ ڏينهن جي تفريح لاءِ بئنڪاڪ کان ٻاهر وياسين. اسان جي هن گروپ ۾ ٣ ٿائي ڇوڪريون، هڪ نيگرو خاتون، هڪ انگريز جوڙو، هڪ آمريڪي نوجوان ۽ هڪ اطالوي گڏ هئا. گروپ جو گائيڊ هڪ ٿائي جوان هو جنهن کي انگريزي گهٽ ٿي آئي. ان هوندي به هو پنهنجي ٿائي ڳالهائڻ انگريزيءَ ۾ مختلف منظرن متعلق ٻڌائيندو رهيو. جيئن اڄ ٿائين مون کي "ڊائين ٻائين" سمجهه ۾ نه آيو آهي تيئن هن مسڪين کي به رائيٽ، ليفٽ ٻڌائڻ ۾ پل ٿي ٿي وئي. پر سندس انهن معصوم چُڪن ٽهڪن جا گل ٽيڙي ٿي ڇڏيا. اسان جي قافلي جي منزل هڪ ٿائي ڳوٺ هو، سادو ٿين جي جهوپڙين تي مشتمل ڳوٺ عام ڳوٺن جهڙو ڪونه هو، هن جي هڪ حصي کي سياحن جي لاءِ خاص طور ترتيب ڏنو ويو هو، هتي ناريل جا مختلف استعمال ڏيکاريا ويا هئا.

گاڏيءَ مان لهي جيئن بازار نما گهٽي ۾ گهڙياسين ته سامهون هڪ دوڪان تي ناريل جي کوپي مان ٺهيل ڏويون ۽ چمچا وڪري لاءِ رکيل هئا. ٻيو منظر ناريل جي سنگ مان گڙ ٺاهڻ جو مظاهرو هو. هي طريقو ساڳو آهي جيڪو ڪمند مان گڙ ٺاهڻ لاءِ اسان جي ڳوٺن ۾ استعمال ٿيندو آهي، پر ناريل مان گڙ ٺهندي پهريون ڀيرو ڏسڻ جو موقعو مليو. ناريل جو ٿڌو پاڻي وڪري لاءِ هو. ناريل جي تيل جون شيشيون پڻ وڪري لاءِ هيون. ڳوٺ جي هن بازار جي پرسان ٿائي نمائشي گهر هئا. ٿائي انداز ۾ ڪکن ڪانن مان جوڙيل هي جهوپڙيون سياحن لاءِ وڏي دلچسپيءَ جو باعث هيون پر اسان جا ٽري چونرا هنن جي مقابلي ۾

وڏيڪ خوبصورت ۽ دلچسپ آهن. هتي ٿائي چر ۽ هٿ جي هنرن جو ڪم پڻ وڪري لاءِ رکيل هو. هن قسم جا سياحن کي ڇڪڻ لاءِ ڪئين طريقا اسان وٽ به ٿي سگهن ٿا. هن ڳوٺ ڪانپوءِ اسان ٻيڙين جي هڪ پتڻ تي پهتاسون، جتان هڪ لانچ ۾ ٿائيلينڊ جي مشهور Boat Bazzar ٻيڙين جي بازار ڏانهن روانا ٿياسين.

سنڌ ۾ منڇر جا مهاڻا پنهنجي سڄي زندگي ٻيڙيءَ تي گذاريو ڇڏين. جمڻ کان مرڻ تائين هنن جي پوري دنيا "ڏنگي" آهي. مون سمجهيو ته هتي پڻ اهڙو ڪو منظر هوندو، پر ائين ڪونهي، هن علائقي ۾ عام رستن وانگر پاڻيءَ جا گذر گاهه يعني ننڍيون ننڍيون ندين جام آهن. ماڻهو انهن ندين يا واهن جي ڪناري تي سڪيءَ تي رهن پر مارڪيٽ ٻيڙين تي ٺاهي وئي آهي. هيءَ مارڪيٽ عالمي سياحن لاءِ پرڪشش آهي. مارڪيٽ جي پرسان ڪناري تي سوڪڙين جا سوين دڪان قائم ڪيا ويا آهن ۽ ڪاٺي ٻيتي جون ننڍيون هوٽلون آهن. هڪڙو همراهه هڪ وڏو ٿلهو نانگ ڪلهن ۾ وجهي ويٺو هو ۽ هر هڪ کي نانگ سان فوٽو ڪيائڻ لاءِ همٿائي رهيو هو. هن بازار ۾ ڪئين ٻيڙيون مختلف وکر وڪڻي رهيون هيون ۽ ماڻهو وري پنهنجي ننڍين ٻيڙين ۾ پنهنجو سودو خريدي رهيا هئا.

هي نظارا ڏسندا جڏهن واپس پنهنجي گاڏيءَ وٽ پهتاسون ته هڪ ٿائي ڇوڪري هڪ چينيءَ جي پليٽ کڻي آئي جنهن تي منهنجي ۽ ساگر جي تصوير ڇپيل هئي. حيران ٿي وياسين. اسان صرف٤٥ منٽ هتي هئاسون ۽ ان ٿوري وقت ۾ فوٽو ڪڍي تيار ڪري اسان کي پيش ڪيو ويو، جيڪو ڦڙتيءَ جو ڪمال آهي. ان پليٽ کي نه وٺڻ جو سوال ئي ڪونه ٿي پيدا ٿيو. اسان جي اڳئين منزل "ڪوبرا شو" هئي. هڪ ڳوٺ ۾ نانگن پالڻ جو مرڪز آهي. اتي نانگن جو زهر ڪڍيو ويندو آهي. هيءَ طريقو حيرت انگيز ۽ خطرناڪ آهي. جيئرن نانگن کي ڳچيءَ مان پڪڙيو وڃي ٿو ۽ هن کي ڏنگ هڻڻ تي مجبور ڪيو وڃي ٿو. ان وقت نانگ جي ٻوٿ کي هڪ گلاس جي برنيءَ ۾ وڌو ويندو آهي، جتي هو پنهنجو زهر اوڳا ڇيندو آهي. هن زهر مان نانگ جي ڏنگ خلاف ترياق جون انجيڪشنون جوڙيون وينديون آهن. ٿائيلينڊ ڏکڻ اوڀر ايشيا کي نانگ جي ڏنگ جي خلاف ترياق پهچائيندو آهي.

نانگ جي ڏنگ جي ان مظاهري ڏيکارڻ کي "ڪوبرا شو" چون ٿا.

اسان کي هڪ آبيتوريم ۾ وٺي ويا جنهن جي وچ ۾ نانگ جا وڏا پڃرا رکيل هئا ۽ ٽن طرف ماڻهو ڏاڪن تي ويٺا هئا. ٻن ٽن ٿائي نوجوانن الڳ الڳ زهريلن ناگن سان مقابلو ڏيکاريو جيڪو بيحد خطرناڪ ٿي لڳو، پر هي ننڍڙي قد جا ٿائي ماڻهو خطرن کي کيڏ سمجهي هيچ مان نانگن کي پڪڙڻ جو ادم ڪري رهيا هئا. جانور ڪيڏو به خطرناڪ هجي پر انسان پنهنجي عقل ۽ ڦرتيءَ سان ان تي حاوي بنجي وڃي ٿو.

ٻڌ ڌرم ٿائيلينڊ جو مذهب آهي. عام طور ماڻهو ٻڌ آهن، هتي جو وڏي ۾ وڏو پگوڊا ١٤٥ ميٽر (٤٣٥ فوت) اوچو آهي، مندر جون ڏاڪڻيون سو کن آهن، جن کي پار ڪرڻ کانپوءِ مهاتما گوتم ٻڌ جو ويهارو کن فوت بيٺل مجسمو آهي جنهن کي بيٺل ٻڌ Standing Buddha چون ٿا، جنهن جي پيرن ۾ ويهي ڪيئي ٻڌ پرارٿنا ۾ مصروف هئا. هن پگوڊا جي عمارت ۾ مذهبي تعليمي ادارو آهي، جتي دنيا جي مختلف ملڪن جا ٻڌ، ڌرم جي تعليم وٺڻ لاءِ ايندا آهن. پگوڊا جي حدن ۾ اڪيلائيءَ ۾ ويهي گوتم جو گيان ماڻيندا آهن. هن کي Monastary چون ٿا. هتي ٻڌ پر وهت هڪ خاندان وانگر رهندا آهن. پاڪستان ۾ مردان ضلعي ۾ تخت بائيءَ ۾ اهڙي هڪ وڏي مانيسٽريءَ جا آثار موجود آهن جن کي ڏورانهان سياح ڏسڻ ايندا آهن.

اسان جو ننڍو سياح قافلو پگوڊا کان باغ گلاب پهتو، جيڪو نهايت خوبصورت ۽ وسيع آهي، هر هنڌ ريسٽورنٽ آهن. جنهن ريسٽورنٽ ۾ اسان کي وهاريو ويو اها ندي جي ڪناري تي هئي ۽ ائين ٿي لڳو ته ريسٽورنٽ جي عمارت نديءَ ۾ ڪاهي پئي آهي، چين جي شهر ڪينٽان جي مشهور ريسٽورنٽ سنگ مرمر جي ٻيڙي Marble Boat جهڙو هو. ڇئن ماڻهن کي هڪ ٽيبل تي وهاريو ويو. اسان جي ٽيبل تي مسٽر جونو (اٽلي) ۽ مس لن (ٿائي) اسان جا ساٿي ٿيا. مسٽر جونو مزيدار ماڻهو آهي. اٽليءَ ۾ بار هلائي ٿو. سندس چواڻي هڪ سال خوب ڪمائي پوءِ گرمين ۾ گهمڻ نڪري ٿو، جڏهن ڏوڪڙ پورا ٿيس ته واپسيءَ جو رخ ڪندو.

يورپ، آمريڪا ۽ هاڻي جاپان ۾ اهڙو رجحان آهي. ماڻهون سخت محنت ڪن ٿا ۽ گهڻو ڪري سال کان پوءِ ڪنهن ٻئي ملڪ جي تفريح لاءِ نڪريو وڃن. ڪيترين واپاري، تحقيقي، ميڊيڪل ڪمپنيون ته پنهجي خرچ سان پنهنجي ملازمن کي تفريح لاءِ موڪلين. هنن جو اهو عقيدو آهي ته ان قسم جي دورن کانپوءِ ڪم ڪندڙن جي اهليت ۾ واڌارو اچي ٿو ۽ ڪمپنيءَ لاءِ سندن وفاداريءَ ۾ سڌارو اچي ٿو.

مس لن، بئنڪاڪ ۾ سياحت جي صلاحڪار طور ڪم ڪري ٿي. گراهڪن جي سارسنڀال لهڻ لاءِ اسان جي گروپ سان گڏ هئي. ڪاٿي

جي معاملي ۾ رهنمائي ڪيائين. ان ڪانسواءِ هن جا بي ساختہ ٽهڪ ننڍڙا چرچا (جيڪي هن ٿائي انگريزيءَ ۾ پئي ٻڌايا) ماحول کي دلچسپ بنائي رهيا هئا. ساڳي وقت هوءَ جونوءَ جي رات جو پروگرام پڻ ترتيب ڏيڻ ۾ مددگاريءَ جي آڇ بہ ڪندي رهي.

منجهند جي مانيءَ ڪانپوءِ، هن ئي باغ جي هڪ حصي ۾ ڪڪن ڪانن سان جوڙيل هڪ وڏي آڊيٽوريم ۾ اسان بہ ٻين هزار ڪن اسان جهڙن سياحن سان گڏ داخل ٿياسين. اسان کي اهڙي جاءِ ڳولڻي هئي جتان هن ٿائي ثقافتي شو جي وڊيو ٺاهي سگهجي. وڏي ڪوشش سان هڪ پاسي اسان کي جاءِ ملي وئي. هڪ وڏي اسٽيج تي سازندا ٿائي روايتي سازن تي خوبصورت ڌنون وڄائي رهيا هئا.

سڀ ڪان اڳ ٻڌ ڀڪشو بنجڻ جي رسم جو مظاهرو ڪيو ويو. ٻڌ ڌرم ۾ (ٻين مذهبن وانگر) سڄي حياتي ڌرم لاءِ وقف ڪرڻ سڀ ڪان وڏي نيڪي آهي. ان حياتي اختيار ڪرڻ لاءِ مٿو ڪوڙائي گيڙو لباس پائي باقاعدي ٻڌ مذهبي ادارن ۾ تربيت حاصل ڪرڻي پوي ٿي. ان تعليم جي پڄاڻيءَ تي هيءَ رسم بجا آندي ويندي آهي.

ڪو وڏو جلوس سازندن جي اڳواڻيءَ ۾ نڪري ٿو. ڀڪشو هاٿيءَ تي سوار ڪيل هو ۽ ان جي پويان نوجوان مذهبي شاگردن جا ٽولا هئا. هيءَ رسم بيحد متاثر ڪندڙ هئي. هن ڪانپوءِ ٿائي لوڪ موسيقي ۽ ناچ جا ڪئين دلچسپ منظر پيش ڪيا ويا. بانس جي ٻن ٻگهين ڇڙن جي وچ ۾ ناچ وڏي مهارت ۽ فنڪاريءَ جو ثبوت هو.

ٿائي جوانڙيون پنهنجي حسن ۽ ڪشش سبب ملڪان ملڪ مشهور آهن. ان جي مٿان وري پيڪيدار پرڪشش لباس ۽ گهري ميڪ اپ ۽ خوشبو سڄي ماحول کي طلسمي بنائي ڇڏيو هو. ائين ٿي لڳو تہ پرين جي ديس ۾ ويٺا آهيون. ٿائي باڪسنگ بہ باڪسنگ جي هڪ الڳ شاخ آهي، ان جو مظاهرو پڻ هن جو جو حصو هو. ان ڪانسواءِ تلوار بازيءَ جو مقابلو ڏيکاريو ويو جيڪو ننڍي قد جي ٿائي ماڻهن جي چابڪدستيءَ جو مظاهرو هو. ٿائي شاديءَ جو منظر هن شو جو حصو هو. آخر ۾ هاٿين جو شو ٿيو. جيڪو هن آڊيٽوريم کان ٻاهر کليل ميدان ۾ ٿيو. هاٿين سرڪس وانگر ڪئين ڪرتب ڏيکاريا. هن شو مان نڪرڻ ڪانپوءِ اسان جو ننڍڙو قافلو پنهنجي ماڳ ڏي موٽڻ لڳو. مس لن جا خوبصورت ٽهڪڙا ۽ دعوتي جملا درگذر ڪندا، بئنڪاڪ جي ويڪ اينڊ (Week end) ٽرئفڪ جي پيهہ مان آهستي آهستي رڙهندا هلياسين. اسان جو ٺڪاڻو سيني ڪان آخر ۾ آيو ۽ هڪ خوبصورت يادگار ڏينهن پنهنجي يادگيرين جي ڊنڊ ۾ گم ٿي ويو.

(هلال پاڪستان ١٠ مئي ١٩٩٦ع)

"ٿائي - اين جي اوز سپورٽ پروگرام"

٢٥ جولاءِ ١٩٩٣ع تي هن پروگرام جي سربراهه مسٽر ٽوڪيت سان سندس آفيس ۾ ملاقات ٿي. خوش قسمتيءَ سان هن پروگرام جا مختلف علائقن جا ڪوآرڊينيٽر پڻ آيل هئا. ان ڪري هنن جي پروگرام کي سمجهڻ جو موقعو مليو.

هن پروگرام جا ٻه مکيه ڪم هي آهن:

١) رضاڪار ڪارڪنن جي تربيت.

٢) مختلف ڳوٺاڻين تنظيمن سان رابطو.

هيءُ پروگرام وڏين غير سرڪاري ترقياتي انجمن سان پڻ اشتراڪ ڪري ٿو ۽ ڪين پڻ تربيتي سهوليتون مهيا ڪري ٿو. هن اداري وٽ ترقياتي علوم تي تربيت يافته عملو موجود آهي، جيڪو ٻين ادارن جي فني تربيت ۽ معاونت پڻ ڪري ٿو. هنن جو خيال آهي ته جڏهن ٻاهريان مددگار ادارا ٿائيلينڊ مان هليا ويندا ته هنن جو ادارو هڪ تربيتي اداري جي صورت ۾ قائم هوندو. تربيت ڪانسواءِ رابطي جي سلسلي ۾ هي هڪ خبرنامو پڻ شايع ڪن ٿا جنهن ۾ مختلف سماجي مسئلن جي ڇنڊڇاڻ ڪئي وڃي ٿي ۽ مختلف اهم مسئلن تي هڪ مشترڪ راءِ قائم ڪرڻ لاءِ پڻ ڪم ڪيو وڃي ٿو. هن خبرنامي ۾ ماحوليات، قدرتي وسيلن ۽ غير مرڪزيت جي اسمن تي بحث ڪيو وڃي ٿو.

هن پروگرام هڪ اين جي او ڪوآرڊينيشن پڻ جوڙيو (NGO Cord) آهي. مسٽر ٽوڪيت ان جو سيڪريٽري جنرل آهي. هي رابطو ڳوٺاڻين تنظيمن تي مشتمل آهي. هن رابطي وسيلي ڳوٺاڻن مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ مشترڪ حڪمت عملي جوڙي وڃي ٿي. اتر جي علائقي ۾ حڪومت ٻيلن ۾ موجود ماڻهن کي اتان ڪڍڻ جي پاليسي جوڙي آهي ته جيئن ٻيلن جي حفاظت ٿي سگهي. پر ٻيلائي ماڻهو جيڪي صدين کان وڻن جي ڇانو ۾ پنهنجي لڄ لڪايو ويٺا آهن، هن ماحول کي ڇڏڻ لاءِ تيار نه آهن. اين جي او ڪارڊ ٻيلائي ماڻهن جي ٻيلي ۾ رهڻ جي بنيادي حق تسليم ڪرائڻ لاءِ هلچل هلائي رهي آهي. (١٩٩٥ ۾ اها خبر پيم ته حڪومت آخر اهو حق تسليم ڪري ورتو آهي).

هيءُ سپورٽ پروگرام ننڍين ڏنڌن، روزگارن لاءِ تنظيم ٺاهڻ ۾ پڻ مدد ڏيئي رهيو آهي، جن وسيلي بيروزگارن کي فني ڄاڻ ۽ ڏنڌي شروع

ڪرڻ لاءِ قرض مهيا ڪرڻ لاءِ پڻ قدم کڻي رهي آهي.
ٿائيليند جي ڏاکڻي علائقي ۾ سمنڊ آهي. هيءَ پروگرام اها ڪوشش پيو ڪري ته ساموندي ڪناري ۽ سمنڊ تي رهندڙن جي زندگي ڪيئن بهتر بنائي سگهجي ٿي. هن پروگرام هيٺ عورتن، ٻارن ۽ ڳوٺاڻين تنظيمن جا رابطا جوڙيا ويا آهن. هن وقت هن پروگرام کي ٻاهرين امداد آهي. پر اها آهستي آهستي گهٽبي وڃي. هاڻي هنن کي پنهنجي پيرن تي بيهڻ لاءِ پنهنجا خرچ گهٽائڻ، پنهنجي جاڻ وسيلي تربيتي ادارا قائم ڪري انهيءَ وسيلي خرچ پورا ڪرڻ ۽ مقامي طور چندا گڏ ڪرڻ جي ضرورت پوندي.
رات جي مانيءَ تي ٿائيليند جي اهم سماجي ترقياتي شخصيت مسٽر پائبون سان ملاقات ٿي جيڪو هن وقت رورل ۽ سوشل مئنيجمنٽ انسٽيٽيوٽ جو صدر، اين جي او ڪوآرڊينيشن جو صدر ۽ اربن ڪميونٽي ڊيولپمينٽ جو ايگزيڪيوٽو ڊائريڪٽر آهي. هيءَ اصل ۾ هڪ ٻئنڪار هو پر ڪيئين سالن کان ترقياتي جدوجهد ۾ سرگرم آهي. سندس اربن ڪميونٽي ڊيولپمنٽ جو ادارو نوجوانن کي ننڍا قرض ڏيئي روزگار سان لڳائي ٿو. هنن دوستن سان اٽڪل ٤ ڪلاڪ بيحد سودمند گذريا.
٢٦ جولاءِ تي ڪنهن سان به ملاقات جو وقت مقرر ٿيل ڪونه هو. ان ڪري ٽورسٽ گائيڊ جي اشتهارن جي مدد سان هڪ ڏينهن ۾ ڪپڙا سبي ڏيندڙ ڪمپنيءَ جي ڳولا ۾ وياسين. سخووت جي علائقي ۾ هوٽل ايمبيسيڊر جي پاسي ۾ ڪافي دوڪان آهن جتي تکڙا ڪپڙا سبي ڏيڻ جو انتظام آهي. مثال طور ٩٩ آمريڪي ڊالرن ۾ هڪ سوٽ به پتلونون به قميضون ۽ ٻه ٽايون ڏنيون وڃن ٿيون. ان قسم جا ڪيئين سودا دوڪان تي لڪيل آهن. گهٽو ڪري هي دوڪان سکن جا آهن ۽ انهن جا درزي چيني آهن. هنن جا اشتهار اهڙا سچا به ڪونه آهن پر دوڪان ۾ اندر لنگهن ڪانپوءِ هو گراهڪ کي ٻاهر نه ڇڏيندا آهن. اشتهاري سودي موجب هڪ ردي ڪپڙو ڏيکاريندا ان کي رد ڪرڻ ڪانپوءِ هڪدم بهتر قسم جو ڪپڙو ڏيکاريندا ۽ وري نئون اگهه ان ڪپڙي جي لباس جو ٻڌائيندا. اسان ته اتي اچي اتڪي پياسين. سک نوجوان اصل ڇرڻ ئي نه ڏئي. جيستائين اسان پنهنجي اڻ هوند هوندي به ڪجهه خريد نه ڪيو تيستائين جان نه ڇٽي. پر وعدي مطابق ڪپڙا ٢٤ ڪلاڪن بدران اٽڪل ٣٦ ڪلاڪن ڪانپوءِ هوٽل تي پهچائي ويا. ان ئي علائقي ۾ ڪيترين ئي هندوستاني (اتر هندستاني -ڏکڻ هندستاني) پاڪستاني کاڌي جون ريسٽورنٽ آهن. پر کاڌو ڏاڍو مهانگو آهي. پر پنهنجي ملڪ کان پري پنهنجي ذوق جو کاڌو ملي وڃي ته جڻ صحرا ۾ پاڻي ملي ويو. هڪ

ريسٽورنٽ تي اردوءَ ۾ اڪبر هوٽل لکيل هو ۽ اهو چاٽايل هو تہ حلال ڪاڏو موجود آهي! ١٨ ڏينهن تي ويا هئا جو پاڪستاني ڪاڏو نہ ڪاڏو هوسين ان ڪري ان هوٽل تي ماني کائڻ جو فيصلو ڪيوسين. هوٽل جو مالڪ ڪشميري هو اسان سان حال احوال ڪيائين ۽ ڏاڍي سٺي ماني کائڻ لاءِ ملي جيڪا حساب مطابق ايتري مهانگي ڪانہ پئي.

٢٧ جولاءِ تي جڳ مشهور تنظيم Population and Community Development Association (PDA) آدم ۽ ڪٽنبن جي ترقياتي تنظيم" تنظيم جو صدر دفتر پڻ سخووت جي علائقي ۾ آهي جتي تنظيم جي رٿابندي ۽ تحقيق جي سربراهہ مسٽر خن پائرو جان سون جتي سان ملاقات ٿي. هن ايسوسيئيشن جو بنياد ١٩٧٤ع ۾ مسٽر مي چين (MR. MECHAIN) وڌو. هيءَ نالو هاڻي دنيا ۾ خانداني منصوبہ بنديءَ جي کيتر ۾ بيحد عزت سان ورتو ويندو آهي. مسٽر مي چين پاڻ ڳوٺ ڳوٺ وڃي جم روڪ ڦوڪڻا ماڻهن ۾ متعارف ڪيا. هن جي ئي اڻ ٿڪ محنتن هن عالمي تنظيم جو بنياد وڌو ۽ اڄ ٿائيلينڊ ۾ جم جو تناسب ٢ء٣ سيڪڙي مان گهٽجي ١ء٥ تي وڃي بيٺو آهي. خانداني منصوبو بنديءَ جي ڪامياب تبليغ سان گڏ هن بنيادي صحت جي رٿائن تي بہ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. هن وقت هيءَ تنظيم ٿائيلينڊ جي هڪ پاڱي تي حصي ۾ سرگرم آهي. هن ايسوسيئيشن جا ٦٠٠ ڪل وقت ملازم آهن ۽ ١٢ هزار رضاڪارن وسيلي اٽڪل ١٧ هزار ڳوٺن ۾ هي خانداني منصوبہ بندي ۽ بنيادي صحت تي ڪم ڪن ٿا. ان جا سياويڪ نتيجا نڪتا آهن. اڄڪلهہ هي اسڪولن جي شاگردن ۽ ڪارخانن جي مزدورن جي صحت سکيا ۽ سهائتا پڻ ڪن ٿا. ان ڪانسواءِ ڳوٺاڻن کي ننڍن ڪاروبارن لاءِ قرض ذريعي سهائتا پڻ ڪئي وڃي ٿي. تازو هن ايسوسيئيشن جي مدد سان ٿائي واپارين هڪ دلچسپ گروپ جوڙيو آهي جنهن کي Thai Bussines in Rural Development (TBIRD) چئبو آهي. هي هڪ دلچسپ تجربو آهي. هن وڏن ڪارخانيدارن ۽ گهڻ قومي بين الاقوامي واپاري ڪمپنين کي ان لاءِ تيار ڪيو آهي تہ هو ڪنهن هڪ ڳوٺ کي پنهنجو ڪن "Owning a village" ۽ ان جي واڌاري ۾ حصو وٺن. ان پروگرام هيٺ باٽا ڪمپنيءَ وارن هڪ ننڍڙي ڳوٺ جي ماڻهن کي بوٽن جوڙڻ جو ڪم سيکاريو آهي ۽ هاڻي اتي هڪ ننڍي بوٽن جي فيڪٽري پڻ لڳائي آهي. ڳوٺاڻا پنهنجي پورهئي جي اجرت مان مشين جو قرض لاهين ٿا ۽ پڇاڙيءَ ۾ انهن جا مالڪ بنجيو وڃن. ساڳئي طرح سنگر سلائي مشين وارن گارمنيٽ فيڪٽري لڳائي آهي. آمريڪن ايڪسپريس وارن وري ٿائي سلڪ کي بهتر بنائڻ لاءِ ڳوٺاڻن جي رهنمائي ڪئي آهي، ان ريت ڳوٺاڻن کي نوان هنر سيکاري پاڻ پِرو

ڪرڻ جو عمل شروع ٿيو آهي.

مسز سريڪانت ايسوسيئيشن جي مجموعي ڪارڪردگيءَ تي سلائيڊ شو Slide Show وسيلي تمام سٺي سمجهاڻي ڏني. ان ڪانپوءِ هن اداري ۾ قائم طعام خاني "ڦوڪٽو ۽ گوبي ريسٽورنٽ" Condome and Cabbage Restaurent ۾ منجهند جي ماني ڪاڏي سون.

ٿائيلينڊ، ٿائي سلڪ، ٿائي ڇوڪرين، ٿائي باڪسنگ، هيروئن عياشي جي اڏن ۽ شاپنگ ڪان مشهور آهي، هتي بادشاهت آهي جيڪا به بين بادشاهن وانگر نالي ماتر آهي. فوجي آمريت ڪان پوءِ هاڻي جمهوريت آهي. چند ڏينهن اڳ شاگردن جي ٻن ٽرين ۾ جهيڙو ٿي پيو جنهن ۾ ٻه شاگرد مارجي ويا. ڏوهارين کي گرفتار ڪيو ويو پر انهن جو شڪليون فوٽو گرافرن ڪان لڪايون ويون. اخبارن سچو ڏوهہ پوليس تي هنيو جن هن جهيڙي کي ٽارڻ لاءِ ڪجهہ بہ نہ ڪيو ۽ آخر سڄي جوابداري پوليس تي اچي ويئي ۽ واسطيدارن ڪان استعيفائون وٺي انهن تي تحقيقات شروع ڪئي وئي آهي.

ڏوڏيءَ (Poppy) جي پيداوار اُٺن تائين هتي ٿئي تي جنهن کي ختم ڪرڻ لاءِ اسان جي ملڪ جهڙا اُپاءَ ورتا پيا وڃن!

جنسي ڪاروبار Sex Industry روزبروز وڌندڙ آهي. ان کي ثقافتي ورثو سمجهيو وڃي ٿو. هاڻي تہ ڇوڪرن جا بہ اڏا آهن. جتي ۱۵ سالن ڪان گهٽ عمر وارا بہ استعمال لاءِ موجود آهن. هِن سببن ڪري هن وقت اٽڪل ڇهہ لک ماڻهو ايڊس ۾ مبتلا آهن. هتي جي اٺ ڪروڙ آباديءَ لاءِ هيءُ وڏو انگ آهي جيڪو ٿائي ماڻهن کي جلد ختم ڪري ڇڏيندو.

هتي جون فوٽ پاٿ هوٽلون عام جام آهن جتي ڪافي سستو ۽ سٺو کاڌو ملي ٿو. پر اسان لاءِ کائڻ ممڪن ڪونهي جو اهو گهڻو ڪري سوئر جي گوشت ۽ چربيءَ سان ٺاهيو ويندو آهي.

هتي جي ٻهراڙين ۾ بہ ايتري غربت ڪانهي جهڙي اسان وٽ آهي. البت بئنڪاڪ جي شاهراهن تي ڪجهہ اپاهج فقيرن کي بہ ڏسي سگهجي ٿو.

ان پس منظر ۾ بہ هتان جي سماجي واڌاري لاءِ ڪم ڪندڙ ڪارڪنن کي پڪ آهي تہ هو عنقريب ٿائلينڊ کي گهڻو اڳتي وٺي ويندا.

باب ٽيون

فلپائين جي غير سرڪاري تنظيمن جو دورو

۲۸ جولاءِ ۱۹۹۳ع : بئنڪاڪ کان ٿائي ايئرلائين جي ٦۲۰ فلائيٽ ۾ منيلا لاءِ روانگي معمول مطابق هئي. ٽن ڪلاڪن جو هي سفر بيحد وڻندڙ هو. منجهند جا سواٻه وڳا هئا ته اسان منيلا جي ايئرپورٽ تي هئاسون. فلپائين ڊيولپمنٽ اسسٽنس پروگرام (PDAP) جو نمائندو اچڻو هو، پر هو موجود ڪونه هو. ڪافي دير هن کي ڳوليندو رهيس. فون به نه ملي سگهيو. منهنجو سڄو پروگرام هن جي حوالي هو. هوائي اڏي تي انٽرنيشنل آرگنائيزيشن لاءِ هڪ الڳ ڪائونٽر آهي. هنن سان رابطو ڪرڻ جي دير هئي هنن جلدي انتظام ڪري ڏنو ۽ ٤٥ منٽن ۾ مسٽر اوگي PDAP پاران پهچي ويو. هن وٽ وقت تي نه اچڻ لاءِ سبب هئا پر مون کي هو عام پاڪستانيءَ وانگر لڳو.

منهنجو ايندڙ ڏهن ڏينهن جو پروگرام مليو ۽ اسان هوٽل طرف روانا ٿياسين. رستن تي ٽريفڪ جي پيهه ڪراچيءَ وانگر بي ترتيب هئي، ان ڪري هوٽل تائين پهچڻ ۾ ڪلاڪ کن لڳي ويو. گرمي ۽ گهم واري گرمي ڪراچي ياد ڏياري ڇڏي. صلاحي انٽرنيشنل هوٽل ۲۰ منزله عمارت آهي. هن جي ٻين ماڙ تي هتان جو مشهور ڪاسينو فلپينو آهي. ۱۹ منزل تي جاپاني ڪاڏي جو طعام گاهه ۽ زمين واري طبقي تي ۳ طعام گاهه آهن. هيءَ هوٽل سمنڊ جي ڪناري تي منيلا ڪاري (BAY) جي سامهون بيحد خوبصورت علائقي ۾ آهي. هوٽل جي ڪمري اتر اولهه واري دريءَ ۾ سمنڊ جو نظارو ڪئين ننڍن وڏن جهازن سان بيحد دلڪش ٿو لڳي.

مارڪوس هن ملڪ تي ڪئين سال بادشاهت ڪئي. پر شاگردن، عام ماڻهن ۽ آخر ۾ فوجين جي هلچل وسيلي ويهين صديءَ جي هن ماڊرن ڊڪٽيٽر کي لاهي ڇڏيو ۽ مقتول مخالف ڌر جي رهنما جي گهر واري ڪوري اڪينو لڳ ڀڳ ساڳي وقت اقتدار سنڀاليو جڏهين پاڪستان ۾ بينظير ڀٽو وزيراعظم بڻي. هن ملڪ ۾ صدر جون سڌيون چونڊون ٿينديون آهن. اڪينو جي دور ۾ فوج بغاوت ڪئي پر ڪامياب نہ ٿي سگهي. هن وقت ملڪ جو صدر راموس آهي جيڪو مارڪوس جي فوج ۾ جنرل هو ۽ پوءِ هن عوامي مزاحمت جي مدد ڪئي، اڄڪلهہ هو پنهنجي صدارت جو ٻيو سال گذاري رهيو آهي. منيلا دنيا جي وڏن شهرن ۾ شمار ٿئي ٿو. هن شهر ۾ ١١ ميونسپاليٽون آهن جن کي ملائي ميٽرو منيلا چون ٿا. هتي وڏا شاپنگ سينٽر ۽ سٺا شاهراهہ آهن. پر شهر جا پراڻا حصا ۽ غريب علائقا گندا ۽ پنتي پيل آهن اسان واري هوٽل پاسئي (PASAY) ميونسپالٽيءَ جي علائقي ۾ آهي. هي بندرگاهہ جو علائقو آهي ۽ سمنڊ سان لاڳو شاهراه هتي جو مشهور روئڪس بليوارڊ (ROAX BOULEVARD) آهي. هن علائقي جي گهٽين ۾ نائيٽ ڪلب ۽ چڪلا آهن. جن کي تازو ميئر جي حڪم سان بند ڪيو ويو آهي ان ڪري هاڻي هي گهٽيون ويران نظر اچن ٿيون.

هن شهر جي ٽريفڪ بي ترتيب ۽ پيهہ عام منظر آهن مختلف هنڌن تي پهچڻ ۾ ڪلاڪ لڳيو وڃن. فلپينو، چيني، ٿائي ۽ جاپاني قسم جي کاڌن جا طعامگاهہ آهن. تڪڙو کاڌو (Fast Food) عام جام آهي سوئر جو گوشت شوق سان کائين، ٩٥ سيڪڙو آدمشماري ڪيٿولڪ ڪرستان عقيدي سان سلهاڙيل آهي. هن علائقي ۾ آدم جي واڌ جو تناسب ٢٫٤ آهي (پاڪستان ۾ ٣٫٦)، ان جي پيش نظر صدر راموس خانداني منصوبہ بنديءَ تي زور ڏيڻ جي پاليسي جوڙي آهي. ڪيٿولڪ ڪليسا ان جي سخت مخالفت ڪري پئي. هتي گهٽين شادين جو رواج آهي. پاسئي (PASAY) جي ميئر کي ٢١ زالون ۽ ٤٩ ٻار آهن.

٢٩ جولاءِ تي PDAP جي ايسوسيئيٽ ڊئريڪٽر مسَ ٽيس بايوم بانگ سان ملاقات ٿي هي ادارو ڪينيڊا جي ڪيترن ئي ادارن جي مدد سان قائم ڪيو ويو آهي پر CIDA خاص مددگار آهي. هتي جا ڇهہ وڏا غيرسرڪاري ادارا (NGO's) هن پروگرام جا ميمبر آهن. اهي ئي ادارا هن پروگرام جي رهنمائيءَ هيٺ ترقياتي ڪمن ۾ حصو وٺن ٿا. مون کي

انهن ڇهن ئي ادارن سان الڳ الڳ ملاقات ڪري سندن ڪم جي واقفيت ورتي آهي.

• منجهند جي ماني مس تيس ۽ بسندس گهرواري.مسٽر بايوم بانگ مبٽائون ريسٽورنٽ ۾ ڪارائي. هيءُ بيحد خوبصورت طعام گاهہ هو. مسٽر بايوم رياض سعودي عرب ۾ هڪ ڪمپنيءَ ۾ انجنيئر آهي ۽ اڄڪلهہ موڪلن.تي هتي آيل.آهي. طعام گاهہ ماڻهن سان ڀريل هو ۽ ڪيئن طعام ميزن تي سجايل هئا جن ۾ انگريزي ڪاڌي ڪان جاپانيءَ تائين هر قسم جو ڪاڌو موجود هو..بايوم جيئن تہ سعودي عرب ۾ ڪم ڪري ٿو ان ڪري هو اسان کي ڪاڌي چونڊڻ ۾ مدد ڪندو رهيو.

شام جو فلپين بزنيس فار سوشل پروگرام (PBSP) جي واقفيت لاءِ شهر جي پراڻي حصي ۾ ويس جتي اڃان تائين گهٽيون پٿرن سان اوساري ٺيل آهن. جولي هيرس هڪ جوان ڇوڪري مون کي هن اداري جي جاڻ ڏيڻ لاءِ موجود.هئي. ١٩٧٠ع ۾ هي ادارو واپاري ڪمپنين جوڙيو. هن وقت هن اداري جا ١٥٣ ميمبر آهن جيڪي پنهنجي ڪمپنيءَ جي صافي نفعي جو هڪ سيڪڙو رقم ترقياتي ڪمن لاءِ وقف ڪن ٿا. ڪل جمع ٿيندڙ موڙيءَ جو صرف پنجون حصو PBSP جي حصي ۾ اچي ٿو باقي رقم هو سڌوسنئون وڏن ترقياتي رٿائن تي استعمال ڪن ٿا. هي ادارو پنج سئو ننڍين رضاڪار ترقياتي انجمن سان گڏجي ١٦ سئو رٿائن تي ڪم ڪري رهيو آهي. هن اداري کي ٻاهرين مددگار ادارن جي پرواهہ ناهي، ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ هيءَ پهريون مثال آهي جو واپاري طبقو پنهنجي نفعي جو ڪجهہ حصو عام ماڻهن جي ڀلائيءَ لاءِ استعمال ڪري ٿو. هن ئي مثال کي سامهون رکي ٿائيلينڊ وارن TBIRD جو بنياد وڌو آهي جنهن جو ذڪر اڳ ۾ ئي ڇڪو آهي.

منيلا ۾ اتڪل ٢٤ ڪلاڪ ٿي چڪا هئا. اصول مطابق ضروري هو تہ هوٽل جي پسگردائي جو چڪر ڏيئي معلومات حاصل ڪجي ان خيال سان سمنڊ جي ڪناري سان هلندا ٿورو اڳتي اچي وياسين. هن ڪناري سان مشهور پنج ستارا هوٽلون آهن. انهن آڏو ڪيئن رنگ لڳا پيا هئا. اوچتوئي اوچتو سخت طوفان لڳو ۽ شديد بارش شروع ٿي وئي ۽ اسان جڻ تہ حملي هيٺ اچي وياسين ٻن منٽن ۾ الوها ريسٽورنٽ ۾ پناهہ ورتيسون پر تيستائين پُجي پٽ ٿي وياسين. جولاءِ جو مهينو هتي جي چوماسي جي موسم جو مهينو آهي. فلپائين ۾ ٣ موسمون ٿين هڪ ٿڌي ۽

خشڪ نومبر کان فيبروري تائين ٿئي خشڪ ۽ گرم جيڪا مارچ کان مئي تائين آهي ۽ چوماسو جون کان آڪٽوبر تائين هلي جنهن ۾ سخت برساتون پون. ڇهہ ڪروڙ ٽيهہ لک ماڻهن جي هن ملڪ جا هڪ ڪروڙ ماڻهو ميٽرو منيلا ۾ رهن ٿا.

٣٠ جولاءِ تي مس گلوريا گونزالز Gloria Gonzalez سان ملاقات جو وقت هو هيءَ خاتون مون کي روايتي بيگمات وانگر لڳي بيحد فيشن ايبل غيرشادي شده وچ عمر جي خاتون ڳالهين ۾ پڙ ۽ سياسي طور حڪمران لڏي سان سلهاڙيل هئي. هيءَ خاتون ڪيساهانگ بوهائي فائونڊيشن (Kaisahang Buhay Foundation) جي صدر ۽ ايگز يڪٽو ڊئريڪٽر آهي. ان ڪانسواءِ پاڻ نيشنل ڪائونسل آف سوشل ڊيولپمنٽ (NCSD) جي صدر آهي.

نيشنل ڪائونسل آف سوشل ڊيولپمنٽ ۾ ٽن قسمن جا ميمبر گروپ آهن.

(الف) گروپ ميمبرس = هڪ سئو ويهہ ننڍيون تنظيمون هن جون ميمبر آهن.

(ب) انفرادي ميمبر : ايسوسيئيٽ، لائيف ۽ اعزازي ميمبر.

(پ) مددگار ميمبر : فرد يا ڪمپني جيڪي امداد فراهم ڪري سگهن.

هن ڪائونسل جا ڪم هن ريت آهن :-

1- غريب ماڻهن جي حقن لاءِ آواز اٿارڻ Advocacy

2- مسئلن جي تحقيق. (Research)

3- رضاڪارن جي تربيت.(Human Resource Development)

4- خاص رٿائون. (Special Projects) جهڙوڪ :-

الف) رولو ٻارن جي سهائتا ۽ ترقي.

ب) ڇڏيل لاوارث ننڍڙن ٻارڻ جي سنڀال.

هن ڪي هنن مقصدن لاءِ يو ڊي اي پي، يونيسيف، ڪرسچن چائلڊ فنڊ ۽ فلپائين جي صدر جي خاص فنڊن مان مدد ملي ٿي. ڪيساهانگ بوهائي فائونڊيشن جا پڻ لاڳاپيل ڪم آهن. اهي غيرشادي شده مائرن، ننڍڙن ٻارن ۽ لچالت جو شڪار ٿيل عورتن جي سهائتا ۽ نفسياتي مدد ڪن ٿا. هيءَ فائونڊيشن ٻارن ۽ مائرن جي سنڀال لاءِ هڪ ڪلينڪ ۽ هڪ ٻارن جي سنڀال جو مرڪز (Day - Care Centre) هلائي ٿي.

مس گلوريا ڪليسا جي راهبہ طور پنهنجي جواني گذاري. تعليمي طور پاڻ سوشل ورڪ ۽ نفسيات ۾ ماسٽر آهي. هاڻي رهبانيت ترڪ ڪري ڪيترن سالن کان ڏڪويل ۽ نٽڏڪن ماڻهن جي مدد لاءِ ڪل وقتي ڪارڪن طور ڪم ڪري ٿي. صدر راموس جي ڀيڻ سينيٽر شاهاڻي سان گلوريا جي دوستي آهي. سينيٽر شاهاڻي اصل ۾ ڊاڪٽر ليٽيشيا راموس آهي جنهن پيرس مان تقابلي ادب ۾ ڊاڪٽريٽ ڪئي آهي ۽ هوءَ ڪيترن سالن کان فلپائين جي پرڏيهي کاتي جي ملازم رهي چڪي آهي ۽ ان عرصي ۾ فلپائين جي سفير پڻ رهي آهي ۽ اقوام متحده جي نوڪري ۾ به رهي آهي. سندس گهر وارو انجي شاهاڻي هڪ هندوستاني ليڪڪ ۽ پروفيسر هو (نالي مان اهو شخص سنڌي نسل جو لڳي ٿو) انجي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو آهي. ليٽيشيا نوڪري ڇڏي سياست ۾ آئي آهي ۽ هن وقت سينيٽر آهي.

سينيٽر شاهاڻيءَ فلپائين جي ماڻهن جو اخلاق سڌارڻ ۽ حوصلو بلند ڪرڻ لاءِ هڪ تحريڪ شروع ڪئي هي جنهن جو نالو ڪاباسگ عوامي تحريڪ (Kabasig Peoples Movement) آهي. هن جو مشن فلپينو ماڻهن جو حوصلو واپس وراڻڻو آهي. هن تحريڪ کي سيپٽمبر ١٩٩٢ع ۾ صدر راموس پاران صدارتي حڪم هيٺ لاڳو ڪيو ويو آهي.

گلوريا، منجهند جي ماني هڪ جاپاني طعام گاهہ "شياسي" ۾ ڪارائيندي هن تحريڪ جي سموري ڄاڻ ڏيندي رهي. گلوريا وٽ پنهنجي ڪم جي حوالي سان ڪيئن خواب هئا، جيڪي هن جي ظاهري روپ کان مختلف هئا. سندس دلچسپ پرعزم ڳالهين کي اڌ ۾ روڪي اسان کي ٻئي منزل طرف وڃڻو پيو.

ادائي وڳي آسيسي ڊيولپمنٽ فائونڊيشن "Assisi Development Foundation" جي پروجيڪٽ ڊئريڪٽر مسٽر بيماردو ڪيٽا لونا "Mr. Bemardo Cataluna" سان سندس دفتر ۾ ملاقات هئي. هيءَ فائونڊيشن سينٽ فرانس آف آساسي ڪيٿولڪ فائونڊيشن اٽليءَ جي شاخ آهي. هن فائونڊيشن جو بنيادي ڪم روحاني ترقي کي هٿي ڏيڻ آهي. ان ڪانپوءِ مادي ترقيءَ جي مختلف پهلوئن تي ڪم ڪن ٿا جهڙوڪ

-1 زرعي پيداوار وڌائڻ لاءِ ٽيڪنالاجيءَ جي تربيت.

-2 ننڍن ڪاروبارن لاءِ قرض مهيا ڪرڻ.

-3 صحت ۽ علاج جي مسئلن ۾ مدد ڪرڻ.

-4 تعليم ۽ اخلاقي تربيت ڪرڻ.

-5 هارين لاءِ ڳڏيل کيتي جو انتظام ڪرڻ.

-6 سماجي اڏاوت لاءِ ڪم ڪرڻ.

-7 روحاني تعليم ڏيڻ.

هنن ڪمن ڪرڻ لاءِ هنن کي کيتري ئي ماڻهن مذهبي ڪم کي زور وٺائڻ لاءِ رقمون ڏنيون آهن جيڪي هڪ فند طور بئنڪ ۾ جمع آهن ۽ ان موڙي تي ملندڙ نفعي مان هي ادرو هلي ٿو. ان ڪانسواءِ PDAP پڻ هن اداري جي مدد ڪري ٿي.

مسٽر ڪاتولانا بيحد پرخلوص پاڻ ارپڻ جي جذبي سان پُرِ ۽ رلٺو ملٺو شخص هو ساڻس ملاقات ڏاڍي مزيدار رهي.

هن فائونڊيشن پاران هڪ چانورن چڙڻ جي مل قائم ڪئي وئي آهي. جيڪا هارين جي فيڊريشن هلائي ٿي. ان ڪانسواءِ مڇي پالڻ جا تلاءِ پڻ قائم ڪيا ويا آهن. هيءُ ادارو مڇي سڌيءَ طرح پرڏيهه اماڻي ٿو. ان ڪانسواءِ هي ادارو مختلف ڳوٺاڻن تنظيمن لاءِ تربيت جو انتظام پڻ ڪندو آهي. جيئن انهن ادارن کي ڏنڌي جي انتظام ڪاري ۽ مالي معاملات جي ڄاڻ ڏيئي سگهجي.

هن اداري کي اميد آهي ته هو پلاوٽن ۽ دلالن جي استحصال کان پاڪ واپاري نظام جوڙي وٺندا جيئن ڀهراڙيءَ جو غريب پنهنجي اپت کي سڌو سئون شهري مارڪيٽ ۾ وڪڻي سگهي ۽ لاڀ حاصل ڪري. ان لاءِ اهو ضروري آهي ته هنن کي پنهنجي بئنڪ هجي. هن فائونڊيشن جو صدر رضاڪار آهي ۽ ويٽيڪن سٽي حڪومت جو سابق سفير آهي. هنن وٽ ٦ ڪل وقتي ملازم آهن.

٣١ جولاءِ ١٩٩٣ع

صبح جو سويرئي "توتو" اچي پهتو، هيءُ اسان جو گائيڊ آهي. ميزبان ايسوسيئيسن پي ڊي اي پي وارن پاران هيءَ اسان جي مدد ۽ رهنمائيءَ لاءِ مقرر ٿيل آهي. اسان جي منزل "بلاڪان" ڳوٺ هئي. هيءُ ڳوٺ ميٽرو منيلا کان ٩٠ ڪلو ميٽر پري آهي. ڏيڍ ڪلاڪ جي مسافري آهي. پر منيلا مان صبح جو نڪرڻ وڏي تڪليف ده ڳالهه آهي ٽريفڪ جا مونجهارا هتي جي عام ڳالهه آهي. رستن جي صورت حال به ڪا چڱي ڪانهي ڪجهه وڏن شاهراهن کي ڇڏي باقي سڀ رستا اهڙا سنا

ڪونہ آهن. شاهراهہ تي ٽول ٽيڪس جي پوسٽ نهيل هئي پر انهيءَ تي ڪوبہ عملدار نظر ڪونہ آيو. ٽوٽو ڪان پڇڻ تي پتو پيو تہ هڪ ماڻهوءَ ڪورٽ ۾ رٽ پٽيشن داخل ڪئي تہ جيئن تہ ٽول ٽيڪس رستي جي قيمت وصول ڪرڻ لاءِ لڳايو ويو هو. هاڻي جڏهن تہ اها رقم ادا ٿي وئي آهي ان ڪري ٽيڪس ختم ڪيو وڃي. ڪورٽ دعويدار جي حق ۾ فتويٰ ڏني ان ريت ٽول ٽيڪس ختم ٿي ويو. منيلا جي رستن ۾ ٽريفڪ جي ذڪر مان وڃي ڪورٽن جي قانوني جهيڙن تي پهتاسين.

"بالاڪان" پهچڻ ۾ بہ ڪلاڪ ڪن لڳي ويا. هيءَ ننڍڙو ڳوٺ آهي پر عام ماڻهن جا چڱا موچارا گهر آهن. اسان جي ميزبان مسز ٽيس بايونگ بام جو گهر پڻ هن ڳوٺ ۾ آهي. سياڻي آچر ڏينهن هن جي ٻن مهينن جي ڌيءَ جي باپتسم (Baptism) جي رسم آهي. اسان هتي ڪنيين اپائڻ جو فارم ڏسڻ آيا آهيون. منهنجي لاءِ زندگيءَ ۾ هيءَ پهريون تجربو آهي. ننڍپڻ ۾ برسات ڪانپوءِ ڳوٺ جي ٻاهران منهن وساڙا ۾ ڪنييون ڪٽڻ ويندا هئاسين. هاڻي تہ سالن ڪان مون اهي شيون سنڌ جي ٻهراڙين ۾ ڪونہ ڏٺيون آهن. ڪڏهن ڪڏهن سپرهاءِ وي جي ڪناري تي برسات جي موسم ڪانپوءِ ڪوهستاني ماڻهو ڪنييون ڪٽي ويٺا هوندا آهن. منهنجي خيال ۾ هوتہ ڪنييون صرف برسات ڪانپوءِ قدرتي طور ٿينديون آهن. پر هترادو طريقن سان ڪنين اپائڻ جو فارم منهنجي لاءِ هڪ دلچسپ تجربو هو.

هن فارم ۾ پلاسٽڪ جي ٿيلهين ۾ ڪاٺ جو ٻورو ٧٨ سيڪڙو، سارين جا تهہ ٢٠ سيڪڙو، چن هڪ سيڪڙو ۽ ڪنڊ هڪ سيڪڙو گڏي پرين ٿا ۽ ان جي مٿان پاڻي ڇڙڪيندا رهن ٿا. ان ڪانپوءِ انهن ٿيلهين کي آٽوڪليو (Autoclave) يعني جيوڙن ڪان پاڪ ڪندڙ مشين ۾ ٤ ڪلاڪن تائين ويهہ پائونڊ چورس انچ داپ هيٽ رکيو ويندو آهي. ان ڪانپوءِ ڪنييءَ جي اک هنئين ويندي آهي جيڪا وري هترادو طريقن سان الڳ اپائي ويندي آهي. هيءَ اک اگار تي اپائي ويندي آهي.

ان اک لڳائڻ ڪانپوءِ ڏيڍ مهيني لاءِ نسرجڻ لاءِ رکيو ويندو آهي. اتان ڪيي اپائي مهيني لاءِ اس ۾ رکيو ويندو آهي. ٿيلهيون ڪاٺ جي تختن تي هڪ ٻئي مٿان سٽي رکيون وينديون آهن. ڪمري جي ڇت بدران اتي هڪ جاري وڃائي ويندي آهي جنهن مٿان پاڻيءَ جا ڦوهارا وسڪارا ڪندا رهندا آهن. اپائي مهينن ڪانپوءِ هن پلاسٽڪ جي ٿيلهين

مان ڪنييون قتي نڪرنديون آهن. هڪ ٿيلهي مان اٽڪل ٣ سئو گرام ڪنييون نڪرن ٿيون جن کي وري جديد طريقن سان هٽي جون عورتون پلاسٽڪ جي سنهڙين پنين ۾ سيل مهر ڪنديون آهن. هن ئي ڳوٺ مان هي ڪنييون سڌيون وڏن شاپنگ سينٽرن ۾ وڪري لاءِ موڪليون وڃن ٿيون.

هن رٽا لاءِ ٽيس جي اداري بنيادي موڙي ڏني هئي. هن فارم ۾ عورتن کي ڏهن کان پندرهن هزار پيسو ماهانو ڪمائي ٿئي ٿي. اسان هن فارم جي مڪمل معلومات حاصل ڪرڻ کانپوءِ مسٽر ٽيس جي خاندان سان ڪجهه وقت گذاريو ۽ پويان پير ڪيا.

منيلا ۾ ڪيترائي وڏا شاپنگ سينٽر آهن جن ۾ وڏي ۾ وڏو شومارٽ ميگا مال آهي. هيءُ پنهنجي جاءِ تي دوڪانن جو هڪ وڏو شهر آهي جنهن ۾ ڪيئن طعام گاهه، سينمائون، ٻارن جي راند جو جايون، سوين دوڪان ۽ سپرمارڪيٽ آهن. هن شاپنگ مال کي هڪ ڏينهن ۾ ته ڏسي نه ٿو سگهجي. هي مال منيلا جي بيحد خوبصورت علائقي مڪاتيءَ ۾ آهي. هن مال جي پرسان جڳ مشهور رابنسن ڊپارٽمنٽل اسٽور آهي، هن علائقي کي فلپائين جي وال اسٽريٽ پڻ چون ٿا. چاڪاڻ جو وڏا واپاري ادارا، سفارت خانا ۽ آفيس پلازا هن ئي علائقي ۾ آهن. ساموڊي ڪناري واري علائقي ۾ فلپائين جو ڪلچر سينٽر ۽ انٽرنيشنل ڪنوينشن سينٽر آهن. هتي ئي اسٽار سٽي، ڳوٺاڻن هنرن جي مارڪيٽ ۽ راندين لاءِ کليل ميدان آهن.

پهرين آگسٽ اڄر جو ڏينهن عام موڪل جو ڏينهن آهي. مسٽر ٽوٽو صبح جو گاڏي ڪٺي آيو ۽ اسان کي گهمائڻ لاءِ وٺي نڪتو.

ننوائي اڪينو بين الاقوامي هوائي اڏي جي سامهون نايانگ فلپينو (Nayong Philpino) (فلپينو ڳوٺ) آهي. جنهن ۾ فلپائين جي ٽن مکيه ٻيٽن لوزان (Luzon)، وساياس (Visayvas) ۽ مندانائو (Mandinao) جي تهذيب ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جا ماڊل آهن. هر علائقي جي روايت مطابق ڪڪن کان جي جهوپڙي ٺهيل آهي ۽ ان ۾ اتي جي هٿ جي هنر جا نمونا رکيل آهن. هنن ٽن مکيه ٻيٽن کانسواءِ ٻيا به ڪيئن ننڍڙا ٻيٽ آهن ۽ مختلف قسمن جا ماڻهو هن ملڪ ۾ رهن ٿا.

حقيقت ۾ فلپائيني ماڻهو ملئي نسل سان تعلق رکن ٿا ۽ مندنائو وارن جي وري انڊونيشي ماڻهن سان نسلي مشابهت آهي. هتي اسلامي

تبليغ جو سلسلو انهن علائقن کان آيل ڏسجي ٿو ۽ ڪجهہ قافلا هندوستان کان پڻ آيل آهن. تگالو ۾ ملئي زبان جا پڻ اکر آهن.

فلپائيني ڇهہ سئو سال کن اسپين جي غلاميءَ ۾ رهيا آهن جن کان هيءَ علائقو ٻي جنگ عظيم ۾ جاپانين ڦريو. جاپانين جنگ هارائي تہ هيءَ علائقو آمريڪا جي تسلط هيٺ اچي ويو

فلپائين ست هزار هڪ سئو ستن ٻيٽن تي مشتمل ٣ لک ڪلو ميٽر ايراضيءَ تي ڦهليل آهي. جنهن مان ٣٤ هزار ٥ سئو ٣٩ ڪلو ميٽر ساموندي ڪنارو آهي. هن کي پئسفڪ سمنڊ، فلپائين سمنڊ، ڏکڻ چيني سمنڊ، سولو سمنڊ ۽ ڪيليپس سمنڊ لڳن ٿا. هن ملڪ جي آدمشماري ٦٣ ملين آهي جن مان ڏهہ ملين يعني هڪ ڪروڙ ماڻهو صرف منيلا شهر ۾ رهن ٿا. هن ملڪ ۾ ١١ ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون. تگالو هتي جي عام زبان آهي ۽ ان کي فليپنو پڻ سڏين ٿا.

انگريزي سرڪاري ٻولي آهي ۽ عام طور ڳالهائي وڃي ٿي ۽ تعليم جي ٻولي آهي، اسلام هتي چوڏهين صدي عيسويءَ ۾ پهتو ۽ اجان ڏکڻ واري علائقي مندنائو ۾ آهي جتي مورو لبريشن فرنٽ الڳ ملڪ لاءِ جدوجهد ڪندو رهي ٿو، تازو هتي بمن جا ڌماڪا پڻ ٿيا آهن. حڪومت جي چواڻي تہ هاڻي مسلمانن سان هڪجهڙائيءَ وارو ورتاءُ ڪيو پيو وڃي ان ڪري ڪو مسئلو ڪونهي، پر اخبارن ۾ ڇڪتاڻ جون خبرون اچن پيون.

ڪيٿولڪ عيسائي مذهب هتي ١٥٦١ع ۾ آيو ۽ هن وقت ٩٥ سيڪڙو ماڻهو عيسائي آهن.

منيلا جي هن ثقافتي ڳوٺ ۾ اترين پهاڙي علائقي جي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻيءَ وارو علائقو پڻ ناهيو اٿن ۽ اتي پائين جا وڻ هنيا اٿن جيڪي ڪافي ٻگها آهن. هن ساموندي شهر ۾ هي پهاڙي وڻ ڪيئن قائم رهيو آهي اهو حيرت انگيز آهي. پهاڙي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي بيحد سادي ۽ غريباڻي آهي. ساڳئي طرح ڏکڻ جي علائقي ۾ رهندڙ مسلمان غريب مهاڻا آهن. انهن جي رهڻي ڪهڻيءَ ۾ اسلامي طرز موجود آهي. هتي هڪ نسلي عجائب گهر (Ethnology Museum) آهي جنهن ۾ مختلف نسلن جي ماڻهن جا لباس، زيور، هٿ جا هنر ۽ هٿيار ڏيکاريل آهن. مسلمانن جي سازن ۾ وڏا دهل ۽ نغارا آهن جيڪي آفريڪي ماڻهن جي سازن جهڙا لڳن ٿا.

هن ثقافتي ڳوٺ ۾ هڪ مسجد جو ماڊل پڻ ٺاهيو اٿن جنهن جي دروازي تي لکيل آهي تہ "هي عبادت گاهہ آهي جُتي لاهي اندر داخل ٿيو" پر اتي ڪوبہ گارڊ يا گائيڊ ڪونهي ان ڪري هر سياح جوتي سوڌو اندر وڃي ٿو. في الحال منيلا ۾ اها واحد مسجد نظر آئي اٿم. پاسي ميونسپل جي علائقي ۾ هڪ هنڌ مسجد جو بورڊ ڏٺو اٿم پر ان جي آس پاس ۾ ڪابہ اهڙي نشاني نظر ڪانہ آئي. البت ان علائقي ۾ هڪ ٻن طعام گاهن تي عربيءَ ۾ عبارتون لکيل آهن. هن علائقي ۾ ڪشمير ريسٽورنٽ آهي جيڪا مسز سيتا آڏوائيءَ جي آهي. هي ٣ پينر آهن ۽ منيلا ۾ هنن جا ٻہ طعام گاهہ آهن. ٻيو طعام گاهہ مڪاتيءَ جي فيشنبل علائقي ۾ آهي.

ثقافتي ڳوٺ ۾ سوين تحفن جون شيون آهن ۽ شهر جي مقابلي ۾ ڪافي سستن اگهن تي ملن ٿيون. هن ڳوٺ ۾ داخلا في غير ملڪي ماڻهن لاءِ ٣ ڊالر آهي ۽ فلپينو لاءِ ٢٠ پيسو (اٽڪل ٣/٤ ڊالر آهي) ثقافتي ڳوٺ جي درشن ڪانپوءِ مڪاتي گهمڻ جو پروگرام ٺهيو. مڪاتي سينما اسڪوائر ۾ ٤سينمائون آهن ۽ وڏو شاپنگ سينٽر آهي. هن اسڪوائر جي نمبر ٢ سينما ۾ مشهور آمريڪي فلم جيوراسڪ پارڪ ڏسڻ وياسين. هتي فلم مسلسل هلندي رهندي آهي. ٽڪيٽ بہ ڪليو پيو هوندو آهي. سو اسان بہ ٽڪيٽ ڪٽائي وڃي سنيما پيڙا ٿياسين. اندر ڪابہ ويهڻ جي جاءِ ڪانہ هئي. ڪيئن ماڻهو آخري سيٽ جي پويان بيٺا هئا ۽ راهدارين تي ويٺا هئا. پاڪستان ۾ مون ائين ڪڏهن بہ ڪونہ ڏٺو آهي. سچو ڪيل بيهي ڏسڻو پيو. فلم ڊائناسورس جي دنيا ۾ آمد متعلق آهي. اڄ جي سائنسي دنيا ۾ ان مخلوق تي تحقيق ۽ ان جي نسل کي بچائڻ لاءِ سائنسدانن جي جدوجهد ۽ وري همدرد سائنسدانن جو هن خطرناڪ جانور سان مقابلو عجيب و غريب منظر آهي. وڏي سئنيماسڪوپ پردي تي ڊائناسورس جڏهن ماڻهوءَ کي پنهنجي ڏائن ۾ نپوڙي کائي ٿو تہ اهو منظر بيحد ڀيانڪ ٿو لڳي اهڙن منظرن تي سچي هال مان رڙيون ۽ آهون بلند ٿينديونَ رهيون هر لحو تجسس ۽ ڊپ سان ٽمٽار آهي.

فلم ختم ڪري اسان رزال پارڪ آياسين. هيءَ وڏو خوبصورت پارڪ روئڪس بليوارڊ جي هڪ ڇيڙي تي آهي. هن پارڪ ۾ هنڌين هنڌ سهڻا فوهارا لڳل آهن. شام جو خوبصورت سمون آهي ۽ سوين سياح مختلف رنگن ۽ نسلن جا هن سهڻي منظر مان لطف اندوز پياٿين. هن وڏي پارڪ جي هڪ ڪناري چيني پارڪ آهي جنهن ۾ چيني طرز جون

جتيون ۽ محراب ٺهيل آهن. هڪ طرف اوپن ايئر ٿيئٽر پڻ آهي. هن ٿي پارڪ ۾ قومي ڏينهن جي فوجي پيريڊ ٿيندي آهي. جنهن لاءِ پڻ اسٽيڊيم ٺهيل آهي. منيلا جي گڏيل شهر ۾ هيءُ هڪ بيحد توانائي بخشيندڙ علائقو آهي.

۲ آگسٽ ۱۹۹۳ع

ايسوسيئيشن فائونڊيشن منيلا :

مس انگوڪيونان سان ايسوسيئيشن جي آفيس ۾ ملاقات ٿئي ٿي، اتي تعارف دوران مسٽر جيس بالگوس سان ڳالهہ ٻولهہ ٿئي ٿي هيءُ تازو پاڪستان ويو هو ۽ سنڌ ۾ گهڻو وقت رهيو. پاڪستان ۾ هيءُ سائوٿ ايشيا پارٽنرشپ لاهور جي اداري جو مهمان هو ۽ سنڌ ۾ سافڪو جي جناب سليمان ابڙي وٽ رهيل هو.

هن فائونڊيشن جا ۱۱۹ ميمبر آهن. جيئن نالي مان ظاهر آهي هن فائونڊيشن جا ميمبر صرف فائونڊيشن ۽ ايسوسيئيشن آهن. هيءَ اصل ۾ هڪ رابطا ڪائونسل وانگر ادارو آهي ۽ هتي جي مشهور اداري فلپائين ڊيولپمنٽ اسسٽنس پروگرام (PDAP) جو ميمبر آهي ۽ اقوام متحده جي ترقياتي اداري (UNDP) پاران ميزبان اين جي او طور ڪم ڪري رهيو آهي. هيءُ فائونڊيشن پنهنجي ميمبر ادارن وسيلي پيئڻ جي پاڻي، صحت، تعليم ۽ رولو پارن جي سهائتا جون رٿائون هلائي ٿي ان ڪانسواءِ ننڍن ڪاروبارن لاءِ قرض مهيا ڪري ٿي.

تازو (ڪوري حڪومت) لوڪل گورنمينٽ ڪوڊ ۾ ترميمون ڪري ان ۾ اها گنجائش پيدا ڪئي آهي تہ مڪاني رٿابندي ۽ ترقياتي ڪميٽين تي گهٽ ۾ گهٽ ۲۵ سيڪڙو نمائندگي اين جي اوز کي ڏني ويندي. ان نظام کي هلائڻ لاءِ مڪاني حڪومت جي ڪارندن سرڪاري آفيسرن سوشل ڊيولپمنٽ آرگنائيزرس کي تربيت ڏيڻ لاءِ پڻ هيءُ ادارو چونڊيو ويو آهي. هن اداري کي ويهہ هزار سرڪاري عملدارن کي غيرسرڪاري رضاڪار تنظيمن سان ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ڪرڻو آهي.

ان ڪانسواءِ تازو حڪومت (Philippine Council on Strategic Development) جوڙي آهي. جنهن ۾ سرڪار جي مختلف کاتن جي نمائندن ڪانسواءِ نمائندا ڳوناٿين ۽ غيرسرڪاري تنظيمن مان ڪنيا ويا

آهن. هيءَ ادارو ماحول جي ترقيءَ متعلق ريو ڊي جنيرو ڊرتي ڪانفرنس جي حوالي سان رٿابندي ڪندو ۽ صدر مملڪت کي مشورا ڏيندو. هن ايسوسيئيشن جو صدر پڻ هن ڪائونسل جو ميمبر آهي.

ايسوسيئيشن فائونڊيشن رابطي ڪانسواءِ مختلف رضاڪار تنظيمن جي تربيت پڻ ڪري ٿي جنهن لاءِ CIDA فنڊ مهيا ڪيا آهن. هيءَ ادرو تنظيمن جي اهليت وڌائڻ لاءِ هيٺين اسمن لاءِ تربيت ڏئي ٿو.

1- حڪومت سان ڪيئن ڳالهہ ٻولهہ ڪجي.

2- قانوني مسئلن جي آگاهي.

3- زرعي مسئلن جي ڄاڻ.

4- مستحڪم ترقيءَ جا اصول.

5- علائقائي ترقيءَ جي انتظام ڪاري.

6- تنظيم ڪاري جي تربيت.

ان ڪانسواءِ ننڍن قرضن جو نظام پڻ فائونڊيشن هلائي ٿي. ان مطابق ٥ ڳوٺاڻن جو ننڍڙو گروپ چونڊيو وڃي ٿو ۽ سڀ کان وڌيڪ مستحق کي ننڍي ڪاروبار لاءِ قرض ڏنو وڃي ٿو باقي چار انتظار ۾ آهن. پهريون قرض واپس ڪندو تہ ٻئي جو وارو ايندو. ان ريت بنا ضامن ۽ گروپءَ جي ڳوٺاڻن جي مجموعي ۽ اخلاقي طاقت وسيلي هي قرض اڳاڙيا وڃن ٿا. تجربي مطابق هي نظام ڪامياب ٿيو آهي ۽ قرض جي واپسي ممڪن ٿي آهي.

Asian NGO Coaliation for Agarian Reform and Rural Development.

"زرعي سڌارن ۽ ڳوٺاڻي ترقيءَ جي غيرسرڪاري تنظيمن جي ايشيائي رابطہ ڪائونسل" هن ڪائونسل کي "اينگاڪ (ANGOC) پڻ چون ٿا.

هن اداري جي ڊپٽي ايگزيڪٽو ڊائريڪٽر مسٽر ڊيوڊ انگلس سان ملاقات ٿي هيءَ ڪائونسل ١٩٧٩ع ۾ قائم ٿي ۽ منيلا ان جو هيڊ ڪواٽر آهي. هن ڪائونسل جا ٩ ملڪ ميمبر آهن جن ۾ فلپائين، ٿائلنڊ، بنگلاديش، هندوستان، پاڪستان، نيپال، سريلنڪا، انڊونيشيا ۽ ملائشيا شامل آهن. پاڪستان ۾ هن رابطي جو ميمبر رورل ڊيولپمنٽ فائونڊيشن آف پاڪستان آهي جنهنجو دفتر اسلام آباد ۾ آهي پر ان اداري جي خبر مون کي هتي اچي پئي آهي. سنڌ ۾ تہ شايد ان اداري جو ڪو ڪم ڪار ڪونهي هن اداري جا هيٺيان ڪم آهن.

١) ١٩٧١ع ۾ منعقد ٿيل زرعي سڌارن ۽ ڳوٺاڻي ترقيءَ تي عالمي ڪانفرنس ۾ ٿيل فيصلن تي عمل درآمد ڪي جاچڻ.
٢) ان سلسلي ۾ علائقائي ڪانفرنسون ڪوٺائڻ.
٣) مختلف ملڪن ۾ ڳوٺاڻي ترقيءَ جا مضبوط ادارا جوڙڻ ۾ مدد ڏيڻ.
٤) مختلف ميمبر ملڪن جي وندن جي متاستا ۾ تربيت.
٥) ڳوٺاڻي ترقيءَ متعلق مواد جي تياري.
هن اداري جي ساليانی جنرل اسيمبلي ٿئي ٿي.
٣ آگسٽ ١٩٩٣ع فلڊرا(Phildrra)
هن اداري جي ايسوسيئيٽ ڊئريڪٽر مسٽر جوئل پاگسانگم سان ملاقات لاءِ سندن دفتر جيئن ئي پهتاسين ته اچي سخت برسات پئي. هتي به لوڊشيڊنگ جو گهڻو رواج آهي ۽ بجلي ٤ ڪان ٦ ڪلاڪن تائين بند رهي ٿي. ان کي Brown out چون. منيلا ۾ بجليءَ جي تمام گهٽي ڪوت آهي. ايندڙ هفتي کان ٨ ڪلاڪن لاءِ برائون آئوٽ ٿيندو. هن اداري پاڻ کي ڳوٺاڻي ترقيءَ لاءِ مخصوص ڪيو آهي هن جي خيال ۾ فلپائين جي سٽر سيڪڙو آبادي غربت جي لپيٽ ۾ آهي. هيءُ ادارو پڻ اين جي اوز جي رابطا ڪائونسل طور ڪم ڪري ٿو.

هن جا ٣ مکيه ڪم آهن :

١) ڳوٺاڻي ترقي لاءِ منصوبه بندي ڪرڻ.
٢) ترقيءَ لاءِ سازگار ماحول پيدا ڪرڻ.
٣) ادارن کي مستحڪم ڪرڻ.

هن دوستن سان سندن Project ٢٠٠١ (رتا ٢٠٠١) متعلق دلچسپ ڳالهه ٻولهه ٿي.

هن رتا هيٺ هي رضاڪار تنظيمن جي نمائندن جي سياسي تربيت ڪن ٿا ۽ ڪين لوڪل ڪائونسلن جي چوندن ۾ لڙائين ٿا پر سندن NGO غير جانبدار رهي ٿي. هي نمائندا پاڻ کي پراجيڪٽ ٢٠٠١ جا ميمبر سڏائين ٿا. هڪ اين جي او جو اهڙو ساٿي هن وقت ليوزان جي ميونسپالٽيءَ جو ميئر آهي. هن هن رتا جو خاڪو جوڙيو آهي جنهن مطابق علائقي جي اين جي اوز پاران رتائن جي نشاندهي ٿئي ٿي. اهي رتائون مقامي ترقياتي ڪائونسل (Local Development Council) ۾ ويندون آهن جتي ٢٥ سيڪڙو ميمبر اين جي اوز جا هوندا آهن ۽ ٧٥

سيڪڙو ميمبر سرڪاري ڪاتن جا عملدار هوندا آهن. هتي رٿائون منظور ڪري مقامي قانون ساز ڪائونسل Council Local Legislative ڏانهن امڻيندا آهن. هي ڪائونسلون ضلع سطح تي هونديون آهن. ان ڪائونسل جا سڀ ميمبر چونڊيل هوندا آهن. هتان منظور ٿيڻ کانپوءِ رٿا صوبائي يا قومي حڪومت ڏي موڪلي وڃي ٿي ان ريت رٿائون هيٺيان ڳوٺاڻي سطح کان تيار ٿي مٿي وڃن ٿيون ۽ سڀ طبقا رٿابنديءَ ۾ شامل ٿين ٿا. فلپرا ساليانا جنرل اسيمبلي ڪوٺائيندي آهي جنهن ۾ ميمبر تنظيمن جي رٿائن تي بحث ٿيندو آهي ۽ پاليسي جوڙي ويندي آهي.

فلپائين ۾ ١٣ علائقا آهن جيڪي ٧٥ صوبن ۾ ورهايل آهن. ملڪ ۾ ١٥ سئو ميونسپاليٽون آهن. ڳوٺاڻن علائقن جو يونٽ (ضلع ڪائونسل) کي بارانگئي سڏيو وڃي ٿو.

هر صوبي ۾ هڪ رٿابندي ڪائونسل آهي جنهن ۾ سرڪاري، غير سرڪاري تنظيمن ۽ خانگي تنظيمن جا نمائندا هوندا آهن. فلپرا جي هڪ مقصدي ڪميٽي آهي جنهن تي ميمبر تنظيمن جا ماهر ميمبر هوندا آهن هيءَ ڪميٽي، زرعي سڌارن، سياسي سجاڳي ۽ انساني وسائل جي تربيت ڪندي آهي. هيءُ ادارو هيٺين تربيت جي ڪمن ۾ ماهر آهي:

١) تنظيمي تشخيص، ٢) شراڪتي عمل لاءِ ڪوجنا، ٣) زرعي سڌارا، ٤) رٿابندي، ٥) غيرمراعاتي طبقن جو ترقيءَ ۾ حصو، ٦) تنظيم جي مقصد ۽ منزل.

معاشي ترقياتي فائونڊيشن
(Economic Development Foundation.)

٤ آگسٽ ١٩٩٣ع: صبح جو هن فائونڊيشن جي دفتر مڪاتي منيلا ۾ فائونڊيشن جي نائب صدر انتظام مسٽر روميو مسڪاردو سان ملاقات جو وقت هو. هن فائونڊيشن جو بنياد ١٩٦٤ع ۾ فلپائين جي ٣٠ واپاري ڪمپنين وڌو هو. هن فائونڊيشن جو ڪم پنهنجي ميمبر ڪمپنين لاءِ مارڪيٽ جي ڪوجنا ڪرڻ ۽ مختلف رٿائن جي عملي صورت ڏاهڻ ۾ رهنمائي ڪرڻ هو. هن فائونڊيشن لاءِ هر هڪ ميمبر ڪيمٽي پنهنجي صافي فائدي مان ٻه سيڪڙو رقم هر سال ڏيٽي ڪئي. آمريڪي امداد واري اداري شروعاتي طور هن کي تربيت ۽ پروفيشنل مهارت لاءِ

قرض ڏنو. هيءَ هنوقت واپاري ڪمپنين ڪانسواءِ حڪومتي ادارن ۽ غيرملڪي مددگار ادارن جهڙوڪ اقوام متحده جي ترقياتي اداري ۽ ڪئنيڊين ترقياتي اداري جي مقامي ڪارڪنن کي تربيت پڻ مهيا ڪن ٿا. هنن جي تربيتي مهارت هيٺين شعبن ۾ آهي:

١) پيداواري ۽ ڪارخانيدار ڪمپنين جي انتظام ڪاري.
٢) ڳوٺاڻي ترقي.
٣) ستڌ سماءُ جي جاچ.
٤) تربيت.
٥) پاليسيءَ متعلق ڪوجنا خصوصاً حڪومت جي مختلف پاليسين تي تحقيق.
٦) ادارن جي انتظام ڪاري.

هن اداري جا ١٥ ميمبر بورڊ آف ٽرسٽيز تي آهن جيڪي چونڊيا ويندا آهن ۽ ميمبر ڪمپنيون چونڊينديون آهن. هن فائونڊيشن جو صدر جيڪو اداري جو سربراهه هوندو آهي اهو ڪل وقتي ملازم هوندو آهي. هن فائونڊيشن وٽ ٦٠ ڪل وقتي ملازم آهن ۽ هڪ سئو ماهرين جز وقتي خدمتن لاءِ موجود آهن. هن فائونڊيشن اڳتي هلي PBSP يعني فلپائين بزنس فار سوشل پروگرام نالي هڪ گهڻ مقصدي اين جي او جوڙي. هن جماعت لاءِ بنيادي رقم هن فائونڊيشن ڏني. هن وقت هيءَ اين جي او فلپائين جي ايتري مشهور تنظيم آهي جيتري اسان وٽ آغاخان فائونڊيشن آهي. ڏکڻ اوڀر ايشيا جي علائقي ۾ واپاري تنظيمن پاران سماجي ترقيءَ لاءِ مربوط ۽ بنيادي ڪم ڪرڻ لاءِ هن اداري اڳواٽي ڪئي آهي. هن ڪان اڳ ٿائي واپارين جي انجمن جو پڻ ذڪر ٿيو آهي. انهن پڻ هن تجربي کي سامهون رکي اهڙا ادارا کوليا آهن.

اسان جي پياري پاڪستان ۾ واپاري ڪمپنين پنهنجي دولت کي خيراتي ادارن تي خرچ ڪرڻ کي اوليت پئي ڏنيءَ آهي پر ترقياتي رٿابندي وسيلي گهڻن ماڻهن لاءِ روزگار، معاشيُ وسيلا پيدا ڪرڻ طرف گهٽو ڌيان نہ ڏنو آهي. اسان جي ملڪ ۾ پنهنجا مالي وسيلا بي انت آهن پر اهي عام ڀلائيءَ ۽ سماجي جاڳرتا بدران خيرات طور استعمال ٿين ٿا تہ جيئن معاشرو فقيرن، نادارن ۽ معاشي اپاهجن تي مشتمل هجي. مثال طور اسلام ۾ زڪوات جو عمل ناداري ختم ڪرڻ جو هڪ بيحد موثر طريقو آهي. زڪوات ڏيڻ جو مقصد مستحق کي صاحب نصاب بنجڻ ۾

مدد ڏيڻ آهي پر ان جي برعڪس اسان وٽ ننڍيون ۽ خسيس رقمون وڏي اشتهار بازيءَ سان وراهائڻ کي زڪوات سمجهيو وڃي ٿو. افسوس جو اهو سچ ڪونهي.

قصو ڪوتاهه، ايڪانامڪ فائونڊيشن جي انتظام ۾ ڪم ڪار سمجهڻ دوران منجهند جي ماني‌ءَ جو وقفو ٿي ويو. فائونڊيشن جي صدر جناب وڪٽر ٽيلر قرب ڪري مڪاني‌ءَ جي هڪ خوبصورت جاپاني سامونڊي کاڌي واري طعام گاهه "ننڊو" ۾ مانجهاندي جي دعوت ڏني. پرڏيهه ۾ ڪوپاهوهه سان سڏي ته جواب ڏيڻ يا انڪار جي گنجائش باقي نه ٿي رهي. جاپاني طعام گاهه جو خيال ايندي ئي سامونڊي مخلوق جا قسمين قسمين روپ سامهون اچي ويا. جاپانين ۾ "ڪچي مڇي" هڪ بيحد لذيز کاڌي Delicacy طور مروج آهي. هن کان اڳ به هتي منيلا ۾ اهڙي هڪ طعام گاهه ۾ وڃي ڦاٿو هوس. پر هن طعام گاهه جو روپ ئي بيو هو. هتيءَ تمام شاندار ريسٽورنٽ هئي. طعام شروع ڪرڻ کان اڳ ننڍڙيون سنهيون مڇيون ۾ ڪميون تريل Starter طور پيش ڪيون ويون. انهن سان وري ڪچي مڇي سُرڪي جي لاڳ سان جا ڳالهه ڪجي! سچ پڇو ته اهو کاڌي جو عجيب تجربو هو. شروي (سوپ) ۾ گانگٽ ۽ مڇي هئي پر ڏايو مزيدار هو. منيلا جي يادگيرين ۾ هن منجهند جي ماني‌ءَ جي يادگيري هميشه رهندي.

منجهند جي ماني‌ءَ کان پوءِ ايشين انسٽيٽيوٽ آف مئنيجمنٽ Asian Institute of Management جي ڊپٽي ڊين مسٽر اليجاندرو فريرا سان ملاقات جو وقت هو. هيءَ جڳهه مشهور ادارو پڻ مڪاني‌ءَ جي علائقي ۾ آهي ۽ طعام گاهه کان سڏ پنڌ تي هو. پهچڻ ۾ ديرئي نه لڳي. هيءَ ادارو انتظام ڪاري جي علمن ۾ ايشيا جو مشهور ادارو آهي. هن اداري ۾ واپار ۽ معاشيات جي انتظام ڪاري کان سواءِ ترقي Development جي انتظام ڪاريءَ جي مهارت لاءِ پڻ سکيا ڏني وڃي ٿي. هن اداري ۾ ترقي ۾ ماسٽرس (ايم بي ايم) پڻ ڏني وڃي ٿي. جنهن لاءِ هڪ سال جو اڪامتي ڪورس آهي. ان ڪانسواءِ هڪ مهيني جا ننڍا ڪورس Programme for Development Managers. پڻ منعقد ڪيا وڃن ٿا. ايشيا جي مختلف ملڪن ۾ پڻ اهڙا ڪورس منعقد ٿي سگهن ٿا. مسٽر فريرا ساڻ مون پاڪستان ۾ اهڙن ڪورسن متعارف ڪرڻ جي امڪانن تي بحث ڪيو. هن اداري جا فارغ التحصيل ماهر مون کي ٿائيلينڊ ۾

بنگلاديش ۾ مليا هئا. ان ڪري مون اهو سمجهيو تہ هن اداري جي ڪورسن کي جيڪڏهن پاڪستان ۾ منعقد ڪجي تہ ان تي نسبتاً گهٽ خرچ ايندو. مسٽر فريرا سان ڳالهہ ٻولهہ کان پوءِ هن خوبصورت اداري جا مختلف حصا ڏٺم. هن ۾ فيڪلٽي جو دفتر، لائبريري، ڪلاس روم، رهائشي هاسٽل ۽ ڪيفي ٽيريا آهن.

٥ آگسٽ ١٩٩٣ع :

اڄ هڪ پراجيڪٽ ڏسڻ لاءِ شهر کان ٻاهر وڃڻو هو. پر ان رٿا جي انچارج خاتون بيمار ٿي پئي ان ڪري پروگرام منسوخ ٿي ويو. اسان مسٽر توت Apounar To To سان گڏ شهر گهمڻ جو پروگرام ٺاهيو. مسٽر توتو BSC Criminology (ڏوهن جي سڃاڻپ واري وگيان جو گريجوئيٽ) آهي. سندس پيءُ پوليس آفيسر آهي پر پاڻ پوليس ۾ وڃڻ نٿو گهري سندس خواب آهي تہ مشرق وسطيٰ جي ڪنهن ملڪ ۾ ٽرالر ڊرائيور بڻجي. سندس ماءُ ڪيس اجازت ڪانہ ٿي ڏئي. دراصل سندس محبوبا اجڪلهہ ڪنهن عرب ملڪ ۾ نوڪري پئي ڪري ان ڪري ہہ هن کي ان طرف وڃڻ جو اتساهہ آهي. جيستائين هو مائٽن کي مڃائي "محب" پيڙو ٿئي تيستائين هتي P.DAP ۾ جزوقتي گائيڊ ۽ ڊرائيور جي حيثيت ۾ خدمتون سرانجام ڏئي ٿو.

پندرهين صدي عيسوي ڌاري فلپين ماڻهو پاسگ ندي (Pasig) جي ڪناري گهرڙا ٺاهي رهندا هئا. هنن ماڻهن جو وڏيرو راجا سليمان هو. هي نديءَ ڪناري وارو ننڍڙو شهر ان وقت بہ ايشيائي وکر جي واپار جو وڏو مرڪز هو. راجا سليمان پنهنجي لاءِ هڪ ڪوٽ (قلعو) جوڙايو هو. امڪان آهي تہ هي ماڻهو مسلمان هئا. هن سڪئي ستابي شهر جو امن ۽ سک اسپيني ماڻهن جي ڪاهن تباهہ ڪيو. اول مارٽن ڊي گوتي (Martin De Goiti) ۽ ان کانپوءِ لوپيز ڊي ليگازپي طالع آزمائي ڪئي ۽ راجا سليمان جي ڪوٽ کي ٻہ دفعا ساڙيو ويو هڪ دفعو مارٽن پاران ۽ ٻيو پيرو شڪست کائڻ کانپوءِ مقامي ماڻهن قلعو ساڙي پنهنجي سڪئي ستابي ماتر ڀوميءَ کي هميشہ لاءِ ڇڏي ڏنو ۽ اسپيني حملي آورن کي رک ٽيل وٺائڻ ڏنا. ٢٤ جون ١٥٧١ع تي ليگازپي منيلا جي شهر جو بنياد وڌو ۽ هيءُ شهر مشرق ۾ اسپيني رياست جو ايندڙ ٣ سئو سالن تائين دارالحڪومت بڻيو. چورن مٿان مور جي مصداق چيني ۽ جاپاني بحري

قزاقن جي حملن سبب دفاعي بند ٻڌا ويا جيڪي اوچين پٿر جي ديوارن تي مشتمل هئا. هيءَ ديوار ساڍن چئن ڪلو ميٽرن تي پکڙيل هئي ۽ ان جي گهيري ۾ اٽڪل ٦٤ هيڪٽر زمين آندي وئي. هن ايراضي ۾ رهائشي علائقو، ديول، محل، اسڪول ۽ سرڪاري عمارتون جوڙيون ويون. هن ديوار سبب هن شهر کي Intramuros يعني پٿين اندر شهر سڏيو ويو. اسپين جي بادشاهہ فلپ ٢ هن شهر کي معتبر ۽ سدائين فرمانبردار شهر جو لقب ڏنو. هن ئي شهر مان ايشيا جون سوکڙيون ۽ ٽن ڪئو ڪري ميڪسيڪو موڪليو ويندو هو.

اوچين ديوارن ۽ دفاعي بندن حملي آورن کي ڪونہ روڪيو. ٻچ قزاق ڪيئن پيرا حملي آور ٿيا پر هڪاليا ويا. ١٧٦٢ع ۾ انگريز بهادر حملي آور ٿيو ۽ هن جو راڄ صرف ہ سال رهيو. ان کانپوءِ وري اسپين وارا مالڪ بنيا.

١٨٩٨ع ۾ اسپين ۽ آمريڪا جي جنگ لڳي ۽ هيءَ شهر آمريڪي سلطنت جو حصو بنجي ويو. ديوارين جا گهڻ حصا ڊاهي جاپانين هن شهر تي قبضو ڪيو ۽ سڄي شهر ۾ قتل وغارتگري ۽ ٻپ جو وايو منڊل قائم ڪيو. تاريخ جي سون سالن جي سفر ۾ زلزلن، سامونڊي واچوڙن، باهين ۽ جنگين جي تباهيءَ کي پنڳي پار پوڻ کانپوءِ ١٩٤٥ع ۾ هن شهر هڪ پيانڪ جنگ ڏٺي جنهن دوران آمريڪين هن شهر کي جاپانين کان ڇڏايو. پر توپن جي گولن هن شهر جي عالم پناهہ کي پوري واريءَ جو ڪوٽ ڪري وڌو. اسي ڏينهن جي لڙائيءَ ۾ هزارين ماڻهو مارجي ويا. جڏهين جنگ جا الا ٺڌا ٿيا تہ هي خوبصورت انتراميو راس شهر خموشان ۾ تبديل ٿي چڪو هو.

١٩٧٦ع ۾ آمريڪا فلپائين کي هڪ آزاد ملڪ طور تسليم ڪيو پر هيءُ شهر ڪنڊر رهيو جنهن ۾ پراڻا گدام، خانہ بدوش ماڻهن جون جهوپڙيون باقي وڃي رهيون. گند جون ڳاڏيون هن ماضيءَ جي شاندار شهر جي رونقن جو مذاق اڏائينديون گهوگهٽ ڪنديون لنگهنديون رهيون.

١٠ اپريل ١٩٧٩ع تي صدارتي حڪم نمبر ١٦١٦ وسيلي انتراميوراس انتظاميہ مقرر ڪئي وئي تہ جيئن هن تاريخي ماڳ کي اصلي صورت ۾ آڻي محفوظ ڪيو وڃي تہ جيئن هيءُ ماڳ سياحن لاءِ پرڪشش بنجي سگهي.

اڄ اسان ان ماضيءَ جي ڪاٺ محل کي گهمڻ نڪتا آهيون. گاڏي هڪ هنڌ بيهاري فورٽ سنتياگو ڏسڻ وياسين. هيءُ قلعو راجا سليمان ١٦ صدي عيسويءَ ۾ جوڙايو هو. هن قلعي کي موجوده شڪل ۾ اسپين جي قبضي ڪندڙن آندو. هن وقت هن قلعي جو گهڻو حصو ڀڳل حالت ۾ آهي. ٻئي جنگ عظيم دوران جاپانين هن قلعي تي قبضو ڪيو ۽ ان جي تهہ خانن ۾ فلپائين جي سياسي ڪارڪنن کي بند ڪيو جن مان ٤٥ ڪارڪن بک اڃ ۽ ساهہ گهٽجڻ سبب مري ويا. انهن تهہ خانن جي سامهون هڪ نامعلوم ماڻهن جي يادگيريءَ ۾ "ڪراس" جونشان لڳل آهي. قلعي جي هڪ پاسي کان منيلا جي پاساءِ ندي وهي رهي آهي. جيڪا منيلا ڪاريءَ ۾ چوڙ ڪري ٿي. قلعي ۾ هڪ ٻہ ماڙ عمارت چڱي حالت ۾ محفوظ ڪيل آهي. هن عمارت جي هڪ حصي ۾ ڊاڪٽر جوس رزال کي قيد ڪيو ويو هو. اهو هن جو موت گهر (Death cell) هو، جتان کيس ٣٠ ڊسمبر ١٨٩٦ع صبح ٧:٠٣ وڳي تي بندوق بازن آڏو آندو ويو. ان وقت ڊاڪٽر رزال جي عمر ٣٥ سال هئي. هن وقت هن عمارت ۾ هن قومي بهادر اڳواڻ جي زندگيءَ جا يادگار محفوظ آهن.

ڊاڪٽر رزال طب جي تعليم ورتي ۽ اکين جي بيمارين جو ماهر ڊاڪٽر هو. هن فلپائين جي اسپيني غلاميءَ کان متاثر ٿي ٻہ مشهور ناول لکيا. جنهن مان هڪ جو نالو Noli me Tangere (مون کي نہ ڇُهو) آهي. ڊاڪٽر رزال سٺو چترڪار ۽ شاعر هو. يورپ مان تعليم مڪمل ڪري هو منيلا آيو ۽ هن اسپيني آقائن خلاف هڪ مظاهري ۾ حصو ورتو سندس باغيانہ خيالن سبب کيس ملڪ بدر ڪيو ويو. جلاوطنيءَ کان واپس ورڻ تي هن کي حڪمرانن خلاف هڪ خفيہ جماعت ناهڻ جي ڏوهہ ۾ موت جي سزا ڏني وئي. هن پنهنجي زندگي جا آخري ڏينهن هن عمارت ۾ گذاريا. فلپائين جي عام ماڻهن کي هن عظيم قوم پرست اڳواڻ لاءِ وڏي عزت آهي.

هن عمارت مان نڪري اسان Catholic Cathedral of Manila وياسين جيڪا هتي جي وڏي ۾ وڏي ۽ پراڻي گرجا آهي ۽ ١٦ صديءَ ۾ جڙي راس ٿي. هن جي پرسان گورنر جنرل جي پراڻي آفيس آهي. جنهن ۾ هن وقت بہ سرڪاري دفتر آهن. گرجا جي پوئين گهٽيءَ کي "اصل گهٽي "Real Street" چون ٿا جنهن کي ١٩ صَدي عيسوي واري حالت ۾ محفوظ ڪيو ويو آهي. هن گهٽيءَ ۾ پٿر جي سرن سان فرش بندي ٿيل آهي.

گهرن ۾ ماهران شمعدان لڳل آهن ۽ عمارتن جو نمونو پڻ ساڳيو ئي آهي. ان گهٽيءَ ۾ هڪ اصل طعام گهر (Real Restaurent) ۾ مانجهاندو ڪيوسين.

هن ڪانپوءِ ڪجهه پنڌ ڪري قومي عجائب گهر ڏسڻ وياسين هن عجائب گهر جي پهرين منزل تي مصوريءَ جا خوبصورت نمونا رکيل آهن. جنهن ۾ هڪ تمام وڏي پينٽنگ (Painting) آهي جيڪا جوان ليونا "Juan Luna" جي آهي. هيءَ ١٩ صديءَ جو چترڪار هو ۽ ڊاڪٽر رزال جو هم خيال ۽ دوست هو. لڳي ٿو ته رزال کي چترڪاري جو شوق پڻ هن کان مليو. هن وڏي چتر ۾ اسپيني قابضن جا فلپني ماڻهن تي ظلم نقش ٿيل آهن. جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته اسپيني فوجي، فلپيني قيدين کي زنجيرن ۾ ٻڌي زمين تي گهلين پيا. هيءَ تصوير 30x20 فوٽ جي ٿيندي. عجائب گهر جي ٻين حصن ۾ آثار قديم، عمارت سازي، ٻوٽن، جانورن متعلق معلومات ۽ ٻرندڙ جبلن متعلق ڄاڻ وارا حصا آهن. عجائب گهر جي سامهون ستي هال جو منارو نظر اچي ٿو. هتان نڪري پارڪن جي هڪ دلچسپ باغ ۾ وياسين جتي ڪيترن ئي اڻ لڀ جانورن جا مجسما ٺهيل آهن ۽ انهن جي وچ ۾ وڻ گل ٻوٽا آبشار ۽ ڦوهارا ٺهيا ويا آهن.

٦ آگسٽ ١٩٩٣ع:

اڄ گهمڻ ڦرڻ لاءِ هڪ سياحي گروپ سان گڏ روانا ٿياسين. اسان جي گروپ ۾ ڪل ڇهه ماڻهو هئاسين. جن مان ٤ برطانوي ٣ عورتون ۽ هڪ مرد. پر عام برطانوي وانگر پنهنجي ۾ پورا ۽ ڪنهن سان به ڳالهائڻ پسند نه ڪندا آهن. اسان جي منزل تاگا تئي Tagy Tay هئي. هيءَ هڪڙو ننڍڙو پهاڙي شهر آهي.سٺ ڪلو ميٽر منيلا کان پري آهي پر شهر جي خطرناڪ ٽريفڪ مان نڪرڻ ۾ وقت لڳي ويو. ايڪسپريس هاءِ وي تمام سٺا آهن. هن شهر جي ويجهو دنيا جو ننڍي ۾ ننڍو ٻرندڙ جبل آهي. هن جبل کي Taal Volcano چون ٿا. هن جبل جي چوٽيءَ تي به هڪڙي ڍنڍ آهي. هيءَ ١٩١١ع ۾ پهريون ڀيرو ڦاٽو هو ۽ آخر ڀيرو ١٩٧٦ع ۾ ڦاٽو هو. ڏاڍو خطرناڪ آهي.

هن جبل کان ٿورو پري هڪ هوٽل جي بالڪنيءَ مان ويهي هن جو نظارو ڪري سگهجي ٿو. جبل جي چوءِ طرف خوبصورت منظر آهي. چهچ گهاٽا وڻ ۽ سڄو سرسبز علائقو آهي. هي علائقو ٧٠٠ ميٽر سمنڊ

جي سطح کان مٿي آهي. مانجهاندي ڪانپوءِ هن خوبصورت پراسرار واديءَ کي خدا حافظ چئي واپسيءَ جو سفر شروع ڪيوسين منيلا ۾ مسافرن جي عام استعمال جي سواري کي جيپني Jeepny چون ٿا هيءَ جيپ جي منهن سان اسٽيشن ويگن آهي جيڪا ڍڪيل آهي. ماڻهن جي چڙهڻ جو رستو پويان آهي. هي هتي سواريءَ جو سڀ کان سستو ذريعو آهي. هيءَ گاڏي پڻ فلپائين ۾ مقامي طور ٺاهي وڃي ٿي. هن گاڏيءَ جي باڊي جست جي پڙهن مان ٺاهين. انجن اسوزو جي ڊيزل لڳاين. هيءَ گاڏي لک کن رپين ۾ ٺهي وڃي ٿي.

واپسيءَ جي سفر ۾ اسان هن گاڏي ٺاهڻ جو هڪ ڪارخانو ڏٺو جنهن ۾ باڊي، بينچون ٺاهڻ رنگ روغن، سينگار جو سامان لڳايو وڃي ٿو. هن ڪارخاني ۾ وڃي ائين لڳو جڻ ته ڪراچيءَ جي شيرشاهه واري علائقي ۾ اچي ويا آهيون. هتي ننڍيون جيپون خانگي استعمال لاءِ پڻ ٺاهيون وڃن ٿيون جيڪي ۷۰ کان ۸۰ هزار رپين ۾ پون ٿيون. جيپن جي ڪارخاني ڪانپوءِ اسان جي ٻئي منزل لاس پيناس Las Pinas شهر هو. هي شهر منيلا جي ڀرواڙيءَ جو شهر هو. ننڍو سهڻو ۽ صاف شهر، جنهن ۾ اسڪول، ڪاليج آهن ۽ پرپور شهري زندگي نظر اچي ٿي. هتي هڪ پراڻو گرجا گهر آهي. هي عبادت گاهه زلزلي ۾ تباهه ٿي چڪو آهي ۽ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ پڻ هن کي هاڃو رسايو آهي. هن گرجا ۾ هڪ سئو سال پراڻو واڃو (Organ) آهي جيڪو بانس مان جڙيل آهي. ان جا سڀ حصا بانس جا آهن. هن کي به ڪيئن ڀيرا زماني جي ڏولاون نقصان رسايو، ۱۹۷۵ع ۾ جرمنيءَ مان هن جي مرمت ڪرائي هن کي پنهنجي جاءِ تي لڳايو ويو آهي.

۷ آگسٽ ۱۹۹۳ع :

اڄ منيلا ۾ آخري ڏينهن آهي. سڀاڻي صبح جو وطن روانگي آهي. اڄ PDAP سان آخري گڏجاڻي رکيل هئي پر صبح سان ئي فون تي اطلاع مليو ته ايگزيڪٽو ڊئريڪٽر گڏجاڻي لاءِ اچي نه ٿو سگهي ان ڪري پروگرام منسوخ. هن گڏجاڻيءَ لاءِ مون ۳ ڏينهن انتظار ڪيو. هوٽل وارن کي بل ٺاهڻ جو چئي اسان منيلا جي وڏي ۾ وڏي شاپنگ سينٽر SM Mega Mall روانا ٿياسين. هيءَ هوٽل کان گهڻو پري آهي ۽ وسيع ترين شاپنگ سينٽر آهي جنهن ۾ سوين دوڪانن، ٦ سينما گهر ۽ اٽڪل هڪ

سئو ننڍيا وڏا طعام گاھہ آھن. اسان کي اجوڪو ڏينهن گذارڻو ھو ان ڪري هڪ فلم ڏسڻ هليا وياسين ۽ ڪلاڪ ات گذاري دوڪانن جي درين جو ديدار ڪندا رهياسين. ميڪڊونالڊ جي برگر لنچ ڪري، دوڪان ماپيندا خوابن ۾ ماڙيون اڏيندا وقت کي ماريندا رهياسين.

منيلا اڄ آخري رات آهي. هتي جي زندگيءَ ۾ سياحن لاءِ عورت، شراب ۽ عياشي آهي. باقي ڪا دلچسپي ڪانهي. ڪجهہ سياحن جا مرڪز ڪافي پري آهن. جتي وڃڻ لاءِ هڪ ڪان وڌيڪ ڏينهن گهرجن پر اتي بہ ترڻ لاءِ ساموئبي ڪنارو ۽ پاٿيءَ جي مختلف راندين جون دلچسپيون آهن جن سيني کان آئون ناواقف آهيان. ڪاسينو فلپينو هن ئي هوٽل ۾ آهي پر ان ۾ بہ وڃڻ نہ ٿي سگهيو.

هتي هڪ شيڪي ريسٽورنٽ آهي. اتي شام جو چانهہ پيئڻ وياسين بيرياٿيءَ کي چيوسين تہ Hot tea with milk (چانهہ گرم کير سان) جو هتي ٿڌي چانهہ Iced Tea جو رواج آهي يا وري سليماني چانهہ ليمي جي رس سان پيش ڪئي ويندي آهي. پر پاڻ واري دود پتي يا ڪتنگ چانهن هتي ڪٿي. سومائي صاحبہ چانهن جي ٻن ڪوپن سان گڏ ۾ وڏا گلاس کير جا پري ڪٿي آئي. هاڻ ڇا ڪجي کير جو ٿڌو گلاس پي مٿان سليماني چانهہ پئي چانهہ جي روايت پوري ڪئي سون.

هتي بہ سائيڪل رڪشا عام سواري آهي پر اها پراڻي شهر جي گهٽين ۾ نظر ايندي. آٽورڪشا جي ڊزائين مختلف آهي. موٽر سائيڪل جي پاسي کان ٻن ماڻهن جي ويهڻ لاءِ ڇڪو ڳنڍيل هوندو آهي.

شهر جي گهٽين ۾ غريب ماڻهن جون جهوپڙيون عام جام نظر اچن ٿيون. ڪجهہ علائقا تمام ماڊرن آهن. جيئن ايالا اوينيو جنهن کي هتي جا ماڻهو نيو يارڪ سڏين.

هتي هوٽلن ٻاهران ننيڙا ٻار پنندي نظر اچن ٿا. اسان جي هوٽل پرسان هڪ مشهور طعام گاھہ Aristocrat آهي جنهن ۾ جاپاني ڪاڏو ملي ٿو. ان جي ٻاهران ڪيئن ٽيڪسين وارا بيٺا آهن. جيڪي عربي ۾ هميشہ سلام دعا ڪندا هئا، رات جو گهمائڻ لاءِ دعوت ڏيندا رهندا آهن. هنن جي خيالن ۾ آئون ڪو عرب سڳورو هئس. بهرحال هنن جي تمنا پوري ٿي نہ سگهي.

فلپائين ۾ هن وقت راموس صدر آهي. ٢١ آگسٽ ١٩٨٣ع تي جمهوري تحريڪ جو سرواڻ ننوئي اڪينو جيئن منيلا ايئرپورٽ تي

پهتو تہ ماريو ويو هو. ان وقت مارڪوس راڄ ڏٺي هو. اڄڪلهہ منيلا انٽرنيشنل ايئرپورٽ کي ننوئي اڪينو جي نالي منسوب ڪيو ويو آهي.

هتي جي اخبارنٰ ۾ هن اهم قومي اڳواڻ جي شخصيت تي روزانہ مضمون شايع ٿين پيا. هن جي زال ڪوري اڪينو جمهوري تحريڪ جي سرواڻي ڪئي ۽ ڊڪٽيٽر مارڪوس جو خاتمو آيو. راموس ڪوريءَ جي ان وقت مدد ڪئي. راموس ان وقت فوجي جنرل هو.

هاڻي خبرون آهن تہ راموس دراصل مارڪوس جو ويجهو عزيز آهي. مارڪوس جي پٽ کي تازو سفارتي پاسپورٽ جاري ڪيو ويو آهي تہ جيئن آمريڪا مان پنهنجي پيءُ جو مڙهہ ڪٺي اچي تہ ان جي تدفين فلپائين ۾ ٿي سگهي.

ماڻهو ان خيال جا آهن تہ ١٩٧٣ع تائين فلپائين ڏاڍيءَ ترقي ڪئي ۽ جاپان جي مقابلي تي پهچي ويو هئو پر پوءِ مارڪوس خاندان جي لوٽ هن ملڪ کي ڦري فقير ڪري ڇڏيو.

هن وقت حڪومت خانداني منصوبہ بنديءَ جي تحريڪ هلائي پئي هن جي آباديءَ وڌڻ جو تناسب ٢.٤ سيڪڙو آهي (پاڪستان جو ٣.٦ سيڪڙو آهي). جيتوڻيڪ ڪيٿولڪ عقيدي جا ماڻهو هن رٿابنديءَ جي خلاف آهن.

ٻي مهاڀاري لڙائيءَ دوران جاپانين، فلپينو، چينيءَ، انڊونيشي عورتن کي فوجين جي جنسي گهرجن لاءِ زوريءَ استعمال ڪيو هو. ان سلسلي ۾ تازو جاپاني وزيراعظم فلپيني ماڻهن کان معافي ورتي آهي، جيڪا فلپيني حڪومت قبول ڪري ورتي آهي. پر اهي متاثر پوڙهيون عورتون ان کي مڃڻ لاءِ تيار نہ آهن. هنن جو مطالبو آهي تہ کين ان ڏاڍائيءَ جو معاوضو ڏنو وڃي.

هتي جي اخبارن ۾ اڄڪلهہ هڪ لڄالت ۽ قتل جو ڪيس وڏين سرخين سان شايع ٿئي پيو. يونيورسٽيءَ جي هڪ ڇوڪري ۽ ان جو دوست مارجي ويا آهن. هن ڪيس ۾ هڪ شهر جو ميئر ۽ هڪ صوبي جي پوليس جي سربراهہ جو پٽ ملوث آهن. ميئر کي معطل ڪيو ويو آهي. پوليس جي سربراهہ استعيفا ڏني آهي تہ جيئن هو پنهنجي پٽ جو بچاءُ ڪري سگهي. صدر مملڪت حڪم ڏنو آهي تہ ان ڪيس جي مڪمل جاچ ڪري اصل ڏوهارين کي سزا ڏني وڃي. ان کانسواءِ صدر صاحب بدعنوانين کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪميٽي جوڙي آهي جنهن جو سربراهہ

نائب صدر آهي. هن ڪميٽي ڪي مختلف شعبن جي سربراهن خلاف الزامن جي جاچ ڪرڻ جو ڪم ڏنو ويو آهي.

بجلي هتي جو هڪ وڏو مسئلو آهي جنهن ڪي منهن ڏيڻ لاءِ هي مختلف ملڪن کان مدد حاصل ڪري رهيا آهن. تعليم ٨٧ فيصد آهي (پاڪستان ۾ ٣١ فيصد) ماڻهو عام طور انگريزي ڳالهائي سگهن ٿا. تگالو عام ماڻهن جي ٻولي آهي.

هن سفر ۾ منهنجو ساٿ منهنجي ننڍي پٽ لطيف ساگر ڏنو هڪ مهيني جو سفر ڏاڍو مزيدار رهيو آهي. اسان مختلف موضوعن تي بحث ڪيا آهن. ساگر جون ڪجهه تجويزون هتي لکڻ ضروري آهي.

١) سنڌي ٻوليءَ جي مڪمل ڊڪشنري ڪانهي جنهن ۾ سائنس ۽ ٻين جديد علمن متعلق نوان اکر ۽ معلومات هجڻ گهرجي.

٢) سنڌي ٻوليءَ جو نصاب جيڪو اسڪولن ۾ پڙهايو وڃي ٿو، اهو بلڪل ناڪافي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي تعليم هڪ عام رواجي آهي، جنهن مان ٻوليءَ ثقافت ۽ قومي ورثي جي ڪابه ڄاڻ ڪانه ٿي ملي، ان کي بدلائڻ گهرجي. حڪومت اهو نٿي چاهي ته پوءِ خانگي اسڪولن کي ائين ڪلاس تائين پنهنجو نصاب تيار ڪرڻ گهرجي جيڪو شاگردن جي طلب پوري ڪري سگهي.

٣) سنڌي ميڊيم اسڪولن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي نيئن نصاب ڪانسواءِ سائنس جا سڀ مضمون انگريزيءَ ۾ پڙهايا وڃن. سماجي اڀياس ۾ سنڌ متعلق تفصيلي ڄاڻ هئڻ گهرجي.

٤) سنڌي ٻوليءَ ۾ مختلف سائنس جي علمن تي ڪتاب هئڻ گهرجن جيئن عام ڳوٺاڻو ماڻهو جيڪو سنڌي پڙهي لکي سگهي ان کي جديد علمن جي ڄاڻ ملي.

٥) سنڌ ۾ نايانگ فليپنو جهڙو هڪ وڏو سياحي ڳوٺ جوڙڻ گهرجي جنهن ۾ مختلف علائقن جي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، هنر تهذيب ۽ ثقافت جو عڪس هجي هيءُ علائقو سياحن لاءِ وڏي ڪشش رکي سگهي ٿو.

ساگر هن وقت نائين ڪلاس جو امتحان ڏئي مون سان سفر تي نڪتو آهي.

٨ آگسٽ: صبح سان سخت طوفاني برسات شروع ٿي وئي آهي. اڄ منجهند جو وطن واپسي آهي. فلائيٽ انفرميشن ٻڌايو ته ان خراب موسم هوندي به جهاز وقت تي ويندو.

سخت برسات ۾ ٽوٽو اسان جو گائيڊ ١١:٠٠ وڳي اچي ويو ۽ اسان واپسيءَ جو سفر شروع ڪيو.

منيلا ۾ سماجي ترقياتي انتظام ڪاري جي تربيت

۳ نومبر ۱۹۹۵ع

صبح جو ٽين وڳي ڪراچي هوائي اڏي تان ٿائي ايئرلائين جي پرواز ۾ روانو ٿيان ٿو. هن پيري هڪ مهيني لاءِ منيلا جي ايشيا انسٽيٽيوٽ آف مئنيجمنٽ ۾ انتظام ڪاريءَ ۾ ڊپلوما ڪرڻ وڃي رهيو آهيان.

آڌي رات هئڻ سبب جهاز جون بتيون وسايون وڃن ٿيون ته جيئن ننڊ ڪري سگهجي. پر اڄڪلهه اسان واري ننڊ به ايڏي سستي ڪانهي جو ائين جلدي ۾ اچي سات ڏئي. پاڪستاني وقت مطابق ڇهين وڳي ناشتو پيش ڪيو وڃي ٿو. ان کان اڳ ننڊ اکرن جون ننڍيون ڦتائڻ لاءِ جهاز جون بتيون ٻاريون ويون ۽ گرم ٽوال منهن ڌوئڻ لاءِ پيش ڪيا ويا.

پاڪستاني وقت مطابق صبح ساڍي ستين وڳي جهاز بئنڪاڪ پهتو. ان وقت اتي صبح جا ساڍا نو ٿيا هئا.

منهنجي منزل منيلا آهي ان ڪري ٿوري دير لاءِ هوائي اڏي جي انتظار گاهه ۾ ترسڻو آهي. موسم گرم آهي ۲۵ سينٽي گريڊ اچ جو گرمي پد آهي. بس ۾ هڪ سنڌي نوجوان وڏي پاٻوهه سان مليو رات جي اوجاڳي ۽ ٿڪ سبب آئون هن کان ڪجهه به پڇي نه سگهيس ۽ سوچيم ته ايئرپورٽ لائونج ۾ هن سان ڳالهه ٻولهه ڪبي پر لائونج ۾ پهچڻ کان پوءِ هن کي ڳولي نه سگهيس شايد هن جي منزل بئنڪاڪ هئي. پرائي ڏيهه ۾ ڪو سنڌيءَ ۾ اچي مخاطب ٿئي ته ڪيڏو نه پيارو احساس آهي.

انتظار گاهه جي جاڻ ڏيڻ واري ڊيسڪ تي پتو پيو ته منيلا جي اڏام کي منسوخ ڪيو ويو آهي. ان ڪري هڪ ڏينهن بئنڪاڪ ۾ گذارڻو پوندو. لائونج ۾ بي بي سي تان ٻڌم ته منيلا ۾ اڄ هڪ وڏو سامونڊي طوفان اچڻ جو خطرو آهي ان کي Typhoon Angela چون ٿا. هن قسم جو طوفان ڏهن سالن ۾ هڪ پيرو ايندو آهي. هن پيري طوفان منيلا جي

پرپاسي واري سمنڊ ۾ اچڻ جو خطرو آهي ۽ وڏي علائقي کي ٻوڙي سگهي ٿو. ان ڪري اڄ منيلا جون سڄي دنيا مان ويندڙ اڏامون معطل ڪيون ويون آهن.

ساموَنڊي طوفان تمام خطرناڪ ٿين ٿا. ١٩٧٠ع ۾ اهڙو طوفان مشرقي پاڪستان ۾ آيو هو جنهَن جو مرڪز ڀاڙ سيال ضلع جو ڀولا ٻيٽ هو ان ۾ اندازً ڏهہ لک ماڻهو مارجي ويا هئا. ان طوفان جي مچايل تباهيءَ کي مون اکين سان ڏٺو هو جو ان وقت پاڪستان ميڊيڪل ايسوسيئيشن پاران هڪ طبي ڪارڪن جي حيثيت ۾ خدمت لاءِ اتي ويو هوس.

ٿائي ايئرلائين وارن منيلا جي مسافرن کي اماري ايئرپورٽ هوٽل ۾ رهايو. هيءَ هوٽل ايئرپورٽ سان هڪ وڏي Fly Over سان ڳنڍيل آهي. هيءَ هوٽل ڪيترين ايئر لائنَن گڏجي جوڙائي آهي.

شام جو خبرن ۾ بي بي سي منيلا ۾ آيل طوفان جا ڪجهہ تفصيل ڏيکاريا. اهو طوفان اڄ منجهند تاري ٢٥٠ ڪلو ميٽر في ڪلاڪ جي رفتار سان آيو ۽ ايڏو زور وارو هو جو پاڻي جا جهاز ۽ موٽر گاڏيون پڻ اڏامي وحَي ميل پري ڪريون. ان طوفان سان گڏ سخت برسات پڻ پئي آهي. هتي بئنڪاڪ ۾ پڻ برسات پوي پئي. هڪ اجنبي شهر ۾ هوٽل جو ڪمرو ئي وڏو سهارو آهي. عام طور ماڻهو ٿائي ڳالهائين ٿا ۽ بيرا تمام ٿوري انگريزيءَ جي ڄاڻ رکن ٿا.

هوٽل ۾ مختلف طعام گاهہ مختلف قسم جا کاڌا پيش ڪن ٿا.

هڪ سوئس، هڪ جاپاني ۽ هڪ ٿائي طعام گاهہ آهن. ان ڪانسواءِ هڪ گڏيل کاڌي جوطعام گاهہ آهي. ڊسڪو ڪلب ۽ بال روم هن هوٽل جا حصا آهن.

ڪمري ۾ ٽي وي ڏسڻ جي بہ قيمت ادا ڪرڻي پوي ٿي. رڳو مقامي چينل (جن تي ٿائي پروگرام اچن ٿا) مفت ۾ ڏسي سگهجي ٿو. ان ڪري هوٽل ۾ پيل ايشيا مخزن ئي ورونهہ جو سامان بنيو آهي. هن مخزن ۾ فلپائين جي سيوبڪ ڪاري Subic Bay متعلق هڪ دلچسپ مضمون شايع ٿيو آهي.

هن ڪاريءَ ويجهو هڪ مهاڻن جي بستي اولنگاپو Olongapo ۾ نيويارڪ جي نيويءَ جي هڪ سپاهي جان گاربن ١٨٩٨ع ۾ قدم رکيو. قسمت جا عجيب رنگ آهن هن جي پوٽي ٻڪ گاربن ٢٤ نومبر ١٩٩٢ع

تي سيو بڪ ڪاريءَ جي بحري آرماڙ جي ايڊمرل ٿامس مرسر جي خالي ڪيل آفيس ۾ "سيو بڪ بي ميٽرو پوليٽن اٿارٽي" (SBMA) جي چيئرمين جي حيثيت ۾ قدم رکيو.

پنجاهہ سالن جو بڪ گارڊن سيوبڪ ڪاريءَ جي مسيحا طور ياد ڪيو وڃي ٿو. هن گذريل ٽن سالن ۾ هن بحري مرڪز کي هڪ خوبصورت ميٽروپوليٽن شهر جو روپ ڏنو. هن لاءِ صدر راموس جو چوڻ آهي تہ هيءُ هڪ "مثبت دانشور" (Positive Thinker) آهي. هن سان ڳالهائڻ طاقت جي دوا جو هڪ وزن پيئڻ آهي.

اپريل ١٩٩٣ع ۾ عالمي بئنڪ ٤ ڪروڙ ڊالر جو قرض هن اٿارٽيءَ کي ڏنو جيئن هن بحري اڏي کي هڪ خوبصورت شهر ۾ بدلجڻ لاءِ ماسٽر پلان جوڙي سگهجي. هن وقت سيوبڪ ڪاري جي فري پورٽ ۽ خاص معاشي زون جي علائقي ۾ ١٦٨ ڪمپنيون ڪم ڪن پيون. ٢٤ ڪلاڪ ڪم ڪندڙ هوائي اڏو ٢٧٤٤ ميٽر رن وي سان موجود آهي جتان بين الاقوامي اڏامون ٿي سگهن ٿيون. ڪاريءَ جي بندرگاهہ ۾ ڇهہ ست وڏن جهازن جي لنگر انداز ٿيڻ جو انتظام آهي. جتي ساموندي طوفانن کان بچڻ جو انتظام پڻ ڪيل آهي. هتي هڪ ملائيشين ڪاسينو، ٣ وڏيون هوٽلون، لاتعداد طعام گاهہ، فيڊرل ايڪسپريس لاءِ ڪارگو هوائي اڏو، بجلي گهر (جيڪو واڏو بجلي منيلا کي وڪرو ڪري ٿو) گولف ڪورس (جيڪو تائيوان وارن جوڙيو آهي) گرانڊ پرڪس سرڪٽ ريس ڪورس انٽرنيشنل اسڪول ۽ ڪرسمس جي سينگار وارين شين کان وٺي ملٽري آرمرڊ ڪار تائين هر شيءِ تيار ڪرڻ جا ڪارخانا قائم ٿي چڪا آهن.

جاپان ۽ تائيوان هن علائقي ۾ تمام وڏا صنعتي علائقا قائم ڪرڻ وارا آهن. ان ڪانسواءِ گورڊن ڪمپنيءَ ڊزني لينڊ ۽ وينس جهڙو هڪ ڳوٺ ٺاهڻ جو ارادو رکي ٿي جنهن ۾ وينس جا روايتي هوڙها Gondolas پڻ موجود هوندا.

جڏهين آمريڪي فوجي اڏا هتان پٽيا ويا تہ ٤٢ هزار فلپينو ماڻهن نوڪريون وڃايون هيون. هيستائين انهن مان ٢١ هزار ماڻهو واپس نوڪرين تي لڳي ويا آهن ۽ باقي بيروزگارن مان پڻ گهڻا تڻا ٩٥ع سال جي آخر تائين نوڪرين کي لڳي ويندا.

سيوبڪ بي هاٺي صاف گهٽين ۽ ٽريفڪ جي سخت قانون جو پابند

شهر بنجي ويو آهي. هتي جي حفاظتي نظام لاءِ آمريڪا جا تربيت يافتہ محافظ آهن.

بڪ گاربن، جديد سينگاپور جي ابي لي ڪوان يي Lee Kuan Yew کان گهڻو متاثر آهي. بڪ چاهي ٿو تہ هي شهر هڪ نئون سنگاپورُ بنجي. انهيءَ خواب کي سنواري بڪ گاربن ١٩٩٨ لاءِ فلپائين جي صدر لاءِ اميدوار آهي. هن جو خيال آهي تہ جيڪڏهين ماڻهن هن کي پسند ڪيو تہ ٢١ صديءَ ۾ هو فلپائين کي ترقيءَ جي معراج ڏانهن وٺي ويندو. اتارتيءَ جو چيئرمين بنجڻ کان اڳ هو اولنگاپو جو ميئر هو. ان جاءِ تي سندس گهرواري ڪيٽ ميئر آهي ۽ ڪيٽ جو سوٽ وائيس ميئر آهي. بڪ گوربن جو ننڍو ڀاءُ جيمس هن تڪ مان ڪانگرس جو ميبر چونڊيو آهي. ان مان ظاهر آهي تہ هي خاندان سياست ۾ بيحد سرگرم آهي. بڪ گوربن هڪ انٽرويو ۾ صاف طور چيو:

"of course people would say that the CIA would back some one surnamed GORDON, who has an American grandfather"

لاشڪ ماڻهو چوندا تہ سي آءِ اي اهڙي ماڻهوءَ جي پٺڀرائي ڪندي جنهن جي ذات گوربن آهي ۽ ڏاڏو آمريڪي.

فلپائين ۾ انساني حقن لاءِ آواز اٿاريندڙ فادر شي ڪيولن "Father Shay Cullen" ۽ محتسب جي وڪيل ڊيلا لانا جو خيال آهي تہ بڪ گورڊن هڪ سياسي بادشاهت جو بنياد رکي رهيو آهي جيڪا ايندڙ نسلن تائين هلندي.

٤ نومبر ١٩٩٥ع: بئنڪاڪ آماري ايئر پورٽ هوٽل صبح جو ناشتي تي خبر پئي تہ منيلا لاءِ فلائيٽ منجهند جي ٣:١٥ وڳي رواني ٿيندي. ان ڪري ڪمري ۾ ٿي ڏينهن گذارڻو هو. بي بي سي تان سري لنڪا جي گهرو ويڙهہ تي هڪ پروگرام ڏيکاريو ويو. جنهن مطابق جافنا سڄي ملڪ کان الڳ ٿي ويو آهي. جافنا ۾ رهندڙ سوين سنهالي ان علائقي کي ڇڏي پنڊ ئي پنڊ محفوظ علائقن ۾ پهتا آهن جو تامل ٽائيگرس پاران پنهنجي علائقي تي ڪڙو چاڙهيو ويو آهي. ڪجهہ ڏينهن کان تامل ٽائيگرس معصوم سنهالي ڳوٺاڻن کي مارڻ شروع ڪيو هو.

٢ نومبر تي جڏهين ڪراچيءَ ۾ هوس تہ اتي جي شام وارين اخبارن ۾ ١٥ مزدورن کي اکيون ٻڌي مارڻ جون خبرون ڇپيون هيون. هتي ٣ نومبر جي ٿائيلنڊ پوسٽ ۾ پڻ اها خبر وڏين سرخين سان شايع ٿي

هئي. خبر مطابق حڪومت ان جو ڏوهہ ايم ڪيو ايم تي هنيو آهي جڏهين تہ ايم ڪيو ايم پنهنجي حقن لاءِ جدوجهد جو عزم ڪيو آهي. هن دردناڪ دهشتگرديءَ ۾ ماريل ماڻهو عمارت سازيءَ جا مزدور هئا جيڪي روزگار خاطر پنجاب کان آيل هئا ۽ ان لاءِ مهاجر ٽائيگر فورس جوابداري ڪنئي آهي. تامل ٽائيگرس ۽ مهاجر ٽائيگرس جو بنياد هندوستان سان لاڳاپيل آهي. ٻئي گروهہ پنهنجي مستقبل اڏڻ لاءِ سري لنڪا ۽ پاڪستان آيا هئا ۽ ٻنهي گروهن ڌرتيءَ ڌڻين سان بغض ۽ نفرت جو اظهار بندوق جي ناليءَ سان ڪيو آهي. ٻنهي هنڌن تي ڌرتي ڌڻي مصيبتن ۾ آهن ۽ ملڪن جي ترقي هن تشدد پسند ڪارروائين سبب رڪيل آهي. سياست ۾ دهشتگردي جي هن رجحان دنيا جو مستقبل خطري ۾ وجهي ڇڏيو آ هي. ڪجهہ ان قسم جو ڏهڪاءُ سوڊان ۽ يوگنڊا جي سرحدي علائقن ۾ شروع ٿيو آهي جتي يوگنڊا جا رومن ڪيٿولڪ سوڊاني مسلمانن جي تبليغ کان بيزار آهن ۽ سرحدي ڳوٺن مان مسلمانن کي سوڊان طرف ڌڪين پيا ۽ بهتان تا هڻن تہ سوڊاني، ڪرستانن کي زوريءَ مسلمان پيا بنائين.

اها صورت حال انسان جي مشترڪ مستقبل لاءِ ڊيڄاريندڙ آهي ۽ انسانن کي وري قبائلي ۽ جهنگلي قانون ڏانهن ڌڪي پئي. هن سيني واقعن جي پويان هٿياربند گروهہ پنهنجي طاقت سان قانون ۽ حڪومتن جو مذاق پيا اڏائين. هي مسئلو صرف چند ملڪن جي پر امن. قانون جو احترام ڪندڙ ماڻهن جو ڪونهي پر اهو هاڻ بين الاقوامي مامرو بنجي ويو آهي، جنهن تي ڪير سو چيندو؟

منجهند جي ماني ڪائي ايئرپورٽ پهتس، فلائيٽ لفتنسا جي هئي ۽ چئين وڳي رواني ٿي. جهاز اندران ڏايو خوبصورتي سان سجايل هو. جرمن ۽ انگريزي فلمون ڏيکاريائون. پوڻن ٽن ڪلاڪن ۾ منيلا جي هوائي اڏي تي پهتاسين. ان وقت منيلا ۾ رات جا پوڻا اٺ ٿيا هئا. هوائي اڏي جا ايئرڪنڊيشن بند هئا ۽ سخت گرمي هئي. سامان بہ هيٺ مٿي ٿي ويو. ان کي ڳولڻ ۾ چڱي دير لڳي. انسٽيٽيوٽ جو ڪوبہ نمائندو ڪونہ آيل هو. سنڌن ٻڌايل ٽيڪسي ڪمپنيءَ ٢٧٥ پيسو هوٽل تائين وڃڻ جا ورتا. هتي ڊالر جي قيمت سايا پنجويهہ پيسو آهي جيڪا حيرت انگيز آهي ١٩٩٣ع ۾ پڻ لڳ ڀڳ ساڳيو اگهہ هو!

ايئرپورٽ ٽيڪسي سسٽم تمام سٺو آهي. ٽيڪسي ڪمپنين جا

ڪائونٽر ايئرپورٽ تي آهن. اوهان هنن کي پنهنجو ڏس پتو ٻڌايو هو ڪمپيوٽر ۾ داخلا ڪري اوهان کي رسيد ڏيندا ۽ هڪ ڪاپي ٽيڪسي ڊرائيور لاءِ الڳ ڏيندا. هر ٽيڪسي سنڊيڪيٽ جو الڳ استان آهي جتي سنڊيڪيٽ جي نمائندا خاتون نمبروار ٽيڪسيءَ ۾ وهاريندي.

پاسي (Passay) روڊ جي وئڪيشن هوٽل ۾ بوڪنگ هئي. وڏي مشڪل سان مهماندار خاتون کي ڳالهه سمجهه ۾ آئي. ڪمرا اگ ئي ٻن ٻن لاءِ بوڪ ٿيل هئا. آئون اڪيلو آيو هوس. طوفان سبب ايندڙن جو پروگرام هيٺ مٿي ٿي ويو هو. مون کي ڪنهن سان گڏ ڪمرو ملڻو هو پر ان وقت آئون اڪيلو پهتل هوس. خير ڪمري جي چاٻي ملي. شايد آڌي رات ڪو اچي ڪڙڪي.

ڪائونٽر تي هوس جو بجليءَ موڪلايو. هوٽل ۾ لفٽ به ڪانه هئي چوٿين فلور تي چاڙهيون چڙهي پهتس ڪمرو ننڍو ۽ گرم، ايئرڪنڊيشن نالي ماتر سروس بيڪار.

بجلي جهٽ اچي وئي رات جي مانيءَ جو چئي ويٺي انتظار ڪيم شڪر آهي تہ ڪمري ۾ ٽي وي آهي جيڪو اسٽار جا پروگرام ڏيکاري ٿو.

۵ نومبر ۱۹۹۵ع منيلا :

You can kill a man, but not an idea

اڄ صبح ستين وڳي جي CNN جي شاهه سرخي، اسرائيلي وزيراعظم رابن قتل ٿي ويو ۽ شمعون پيروز قائم مقام وزيراعظم بڻجي ويو. گذريل رات رابن هڪ امن ريليءَ ۾ امن جو گيت پئي ڳايو هزارين ماڻهو سٽي اسڪوائر ۾ سائس گيت ڳائڻ ۽ نچڻ ۾ مصروف هئا. تمام ويجهي کان ٽيل فائر ۾ رابن ڪري پيو ۽ لاڏاڻو ڪري ويو. صدر ڪلنٽن هن کي صديءَ جو عظيم انسان سڏيو آهي.

منجهند جي ۱۲ وڳي ڏاري ڪورس جي سربراهه پروفيسر هرناندو آئي ۽ انسٽيٽيوٽ جي ڪارڪنن اسان کي مختلف گاڏين ۾ ۱۲:۱۵ ڌاري باگيو لاءِ روانو ڪيو جتي اسان کي هڪ مهيني لاءِ شاگردي ڪرڻي هئي. منهنجي گاڏي ۾ ۳ ٻيا دوست نائيجريا، ٿائيلنڊ ۽ ملائشيا جا هئا. اسان جو ڊرائيور وڪٽر هو جنهن جي خيال ۾ باگيو ۳:۳۰ ڪلاڪ ڪن جو سفر آهي.

موسم ڏاڍي خوبصورت ۽ جهڙالي آهي. تڏ بلڪل ٻہ ڪانهي. ڪراچيءَ وانگر سامونڊي هوائون لڳن پيون. شهر ڪان ٻاهر نڪرڻ ڪانپوءِ هلڪي بوندا باندي ۽ ڪٿي ٿوري تيز برسات پوي پئي.

اڳتي هلي جڏهين مين هاءِ وي ڇڏي باگيو جو رستو ورتو سين تہ پتو پيو تہ رستو اڳيان بند آهي. ڪالهوڪي طوفان ڪيئن وڻ ڪيرايا هئا ۽ رستا ٽوڙ يا هئا. ان طوفان کي فلپائين وارا Typhoon Rosing پيا چون. هتي سال ۾ ويها روڪن ننڍا وڏا طوفان ايندا آهن. گذريل ڏهن سالن ۾ هيءُ طوفان سڀني کان وڏو طوفان هو، جن ۾ ٻہ سئو کن انساني جانيون اجل جو شڪار ٿيون ۽ ڏيڍ ارب ڊالرن جي نقصان جو ڪاٿو آهي.

هاڻي اسان ٻئي رستي کان باگيو طرف روانا ٿيا آهيون هي رستو سوڙهو ۽ ٻہ طرفو آهي. تمام گهڻي ٽريفڪ آهي ۽ ڪيترن هنڌن تي بيهڻو پيو پوي. اڌ مني ڪلاڪ ۾ هڪ ٻہ ڪلوميٽر رستو طئي ٿئي ٿو. "ڍڳو پير پيران" وارو حال آهي.

وڪٽر جا ساڍا ٽي ڪلاڪ پورا ٿي ويا ۽ منهنجاگوڏا جمي ويا پر باگيو جونالو نشان بہ ڪونهي. ڇئن ڪلاڪن کن ڪانپوءِ ٽريفڪ جي هن مونجهاري مان نڪتاسين هڪ رستي جي پرسان پيٽرول پمپ تي ڄنگهون سڌيون ڪرڻ جو موقعو مليو.

وري ساڳيو سسئي ۽ رڻ ويا پٽيندا پاڻ ۾، هلندا رهياسين.

آخر شام جي ساڍي ستين وڳي ڌاري ڪٿي بيهي چانهہ پيئڻ جو موقعو مليو. هر هنڌ هر ڪو ٻڌائي پيو تہ ٢٥ منٽن جو پنڌ باقي آهي. پر اهو سچ نہ هو. ستين وڳي کان پوءِ اسان کي جبل جهڙي ڪا شيءَ نظر آئي ۽ ائين نانگڻ جهڙي رستي تي مٿي چڙهندا رهياسين. ساڍي ائين ڌاري باگيو شهر ۾ داخل ٿياسين. ڊرائيور منجهي پيو ۽ اڌ ڪلاڪ کن وري بہ شهر جي چوراهن جي چڪرن ۾ لڳي ويو. نوين وڳي ڌاڌي الله الله ڪري اچي ڪيمپ جان هي (Camp Johnhay) پهتاسين جيڪا هاڻي انسٽيٽيوٽ جي ڪيمپس آهي. هتي وارا همراهہ ڏاڍا پريشان هئا. اسان کان گهڻو پوءِ نڪتل بہ گاڏيون پڻ چند منٽن جي وقفي سان پهتيون.

ڊنر جي ميز تي ٽريل ڪاڌو رکيو هو. اسٽاف موڪل ڪري وڃي چڪو هو. هڪ ٽڪ ٻئي ٻڪ ۽ منيلا کان ٥٠٠٠ فوٽ مٿي هن پهاڙي جاءِ تي اها ماني بہ وڏي خوشنصيبي هئي.

ان ڪانپوءِ سياڻي جي ڪم لاءِ ڪاغذ مليا. اتڪل ٻن ڏينهن جي پڙهڻ

جومواد هو. اهو پڙهڻ کانسواءِ پهرئين ڏينهن جي ڪارروائي سمجهڻ ڏکيو ڪم هو.

٦ نومبر ١٩٩٥ع

اڄ سايي ائين وڳي افتتاحي اجلاس شروع ٿيو. جنهن کي فيڪلٽيءَ جي وائيس ڀين شروع ڪيو. نالا فلپيني ڏکيا ۽ وري ان جا اچار هو خود به عجب نموني اداڪن. اصل پتو نه پيو. مثال طور وي ڪي پي، وڪٽر کي پڪٽر، هاٽي ڏيو منهن.

هيءَ ڪيمپس بيحد خوبصورت آهي. ١٩١٢ع ۾ ڪنهن "جان هي" (John Hay) صاحب پنهنجي ڪيمپ جو ڙي هئي ۽ ان سان گڏ هڪ خوبصورت گولف ڪورس پڻ ٺاهيو ويو هو.

صبح جو سج نڪري آيو آهي، تڏي شفاف. هوا گهلي پئي ۽ ڪراچيءَ جي زبان ۾ سخت سردي آهي.

باگيوسٽي (Bagio City) اتکل ٢٥٠ ڪلو ميٽر منيلا جي اتر ۾ آهي ۽ سمنڊ جي سطح کان پنج هزار فوٽ مٿي آهي. هيءَ جاءِ ١٩٠٣ع کان ٣٠ جون ١٩٩١ع تائين آمريڪي فوج جي قبضي هيٺ هئي جتي هتي جي ماڻهن کي اچڻ جي اجازت به ڪانه هئي. ١٩٧٩ع ۾ هيءَ جاءِ عام ماڻهن لاءِ کولي وئي. اڄ ڏينهن تائين هتي جي عام ٽيڪسيءَ کي اندر اچڻ جي اجازت ڪانهي، اندر اچڻ لاءِ خاص اجازت نامي جي ضرورت آهي.

هيءَ ڪيمپ ٢١٦ هيڪٽرن تي مشتمل آهي. هيءَ ڪيمپ هڪ جولاءِ ١٩٩١ع تي جڏهين فلپائيني حڪومت جي حوالي ٿي ته انهن هن کي سياحت جي کاتي جي حوالي ڪيو. هن هتي هڪ هوٽل اگوروٽ لاج (Igorot Lodge) ۽ ڪيٽريون ننڍيون ريسٽورنٽ قائم ڪيون. ان کانسواءِ هتي ڪيئن خوبصورت ڇهچ ساوا گولف ڪورس آهي. ترڻ جو تلاءُ ۽ ٻين راندين لاءِ سهوليتون آهن. هن ڪيمپ ۾ لائبرري، ميوزيم ۽ تحفن جوننڍيو دوڪان آهي.

هر ڪمري ۾ ٻه ڄڻا آهيون. مون سان گڏ مالديپ جو مسٽر ابراهيم رشاد آهي. ڏاڍو پلو ماڻهو نيڪ نمازي آهي ۽ ائين سمجهو ته هڪ ننڍڙي ٻيٽ جو انتظامي سربراهه آهي. بيحد شريف ۽ نهٺو ماڻهو پڪو نمازي ۽ سچو مسلمان.

هتي اچڻ کان وٺي وقت جو ڪاٿو ئي ڪونهي صبح جو سايي

ستين كان وٺي رات جو نو وڳي تائين مصروفيت رهي ٿي. هي انتظامڪاريءَ جا ڪورس ڏايا ٽڪائيندڙ ٿين ٿا. پر هنن يارن ان ۾ وڏي دلچسپي وٺي آهي.

جمعي جي ڏينهن نماز لاءِ خاص وقت ڏنو ويو هو. اسان پاڪستان، بنگلاديش، ملائيشيا، انڊونيشيا ۽ مالديپ جا مسلمان، پڇائيندا وحّي هڪ ننڍڙي غريبن جي پاڙي ۾ پهتاسون جتي هيسيل گدلا بار نظر آيا پئي. ڪچيون سنهيون گهٽيون ٿين جي ڇتين وارين جهوپڙين سان ڳتيل هيون ۽ انهن جهوپڙين جي وچ ۾ هڪ جهوپڙي "مسجد دعوي" هئي.

جهوپڙيءَ جي ٻاهران هڪ پلاسٽڪ جو واٽرڪولر رکيل هو. ان جي سامهون پيل پٿرتي ويهي وضو ڪري مسجد ۾ قدم رکيوسين. خطيب ٽگالو ۾ خطبو پڙهيو ۽ نماز پڙهايائين. عربيءَ جا اچار چٽا ۽ صاف هئا.

نماز تي ڳچ پاڪستاني شاگرد مليا جيڪي مختلف شهرن مان هتي ميڊيڪل ۽ انجينرنگ ۾ پڙهن ٿا. سندن چوائي تہ هتي جو تعليمي معيار پاڪستاني يونيورسٽين جي مقابلي ۾ تمام سٺو آهي.

پهرئين جمع جي شام ڪورس جي شريڪن ۽ استادن جي گڏجاڻي هئي. هن سوشل شام جو خاص مهمان فلپائين ملٽري اڪيڊميءَ جو سپرنٽنڊنٽ ميجر جنرل رُڊولفو ايسٽرالڊو هو. اسان جي هن ڪورس ۾ ١١ ملڪن جا ساٿي شريڪ آهن. اڄ جي شام جي خصوصيت اها آهي تہ هر هڪ پنهنجي ملڪ جي ثقافت جي حوالي سان راڳ يا ڊانس پيش ڪندو.

پروگرام دعا سان شروع ڪيو جيڪا فادر ايڊگر ڪئي.

ان ڪانپوءِ فلپائين جي گروپ هڪ مرحبائي گيت ڳايو. پوءِ بنگلاديش جي ساٿين ندين جو راڳ پش ڪيو. نيپال مان هڪ دوست اُتپ آهي جنهن ڏايي پياري انداز ۾ هڪ پردرد لوڪ گيت پيش ڪيو.

ملائيشيا جي دوستن هڪ مشهور ملي لوڪ گيت ڳايو ويتنامي دوستن پلاسٽڪ جي جڳن کي وڄائي موسيقي جي ڏاڪ جمائي. هندوستاني دوست جيڪوبنگال جي سر زمين سان لاڳاپيل آهي، ان پنهنجوئي هڪ انگريزي نظم پيش ڪيو جنهن ۾ اڪيلائيءَ جو شديد احساس اوتيل هو.

ان کان پوءِ مالديپ جي ساٿين پنهنجي ٻوليءَ ۾ قومي ترانو پيش

ڪيو ۽ ان جو انگريزي ترجمو ٻڌايو. هن ڪانپوءِ منهنجوواررو هو.

هن سڄي تقريب جي ميزباني جا فرائض پڻ مون هتي جي هڪ خاتون اولائيو (Olive) سان گڏجي سرانجام پئي ڏنا. ان ڪري موقعي جو فائدو وٺندي پنهنجي پياري سنڌ جو ذڪر ڪيو ان جي ترن ۾ نچندڙ اداس مورن جو گيت پنهنجي بي سري آواز ۾ آلاپيو "مور تو تلي" عجيب ڪيفيت ۽ جذبا منهنجي من ۾ اتمن جو سيلاب مچائي ويا.

نائيجريا جي سليمان چرچا ٻڌايا پر ماٺهو ڪليائي ڪون. انڊونيشيا جي دوستن پنهنجي سازن سميت فن جو مظاهرو ڪيو. آخر ۾ ٿائلينڊ جي دوستن چڱو چهچٽو مچايو. هن "ڦرڦر سونٽو دبلي تي جهٽڪي" نموني جي راند پڻ ڪئي جنهن ۾ هڪ گيت ڳايو ويو.

فلپيني ملٽري اڪيڊميءَ جي آفيسرن پنهنجي سپرنٽينڊنٽ سان گڏ جي صبح جو سير (Morning Walk) ڊانس جي انداز ۾ پيش ڪيو. ڪل ۽ خوشيءَ جو هي ماحول ڪيتري دير تائين هلندو رهيو. اجنبي ديس ۽ اجنبي ماٺهن سان اوچتو هڪ مهيني جو گڏجي رهڻ جو تجربو خوشيءَ گاڏڙ حيرت وارو ٿئي ٿو.

١١ نومبر ١٩٩٥ع

ڇنڇر جو ڏينهن ڪورس جي پهرين هفتيوار موڪل جو ڏينهن هو. صبح جو ساڍي ائين وڳي فلپائين مَلٽري اڪيڊميءَ جي بس آئي ۽ ڪرنل ڪارلوس ڪارڊينائو (جيڪو اسان جو ڪلاسي آهي ۽ ڪلاس جي ڪاروباري ۽ انتظامي ڪميٽيءَ جو صدر چونڊيو ويوآ هي. هيءُ ملٽري اڪيڊميءَ ۾ پروفيسر آهي) جي رهنمائيءَ ۾ اسان فلپين ملٽري اڪيڊمي روانا ٿياسين. ويهارو ڪن منٽن ڪان پوءِ اسان جنرل اسٽراڊو جي دفتر ۾ هئاسون. هن ملٽري اڪيڊميءَ ۾ ٽنهي فوجن (بري، بحري ۽ هوائي) جي ڪيڊٽن لاءِ بنيادي تربيت مهيا ڪئي وڃي ٿي. هيءَ اڪيڊمي ١٩٣٦ع ۾ شروع ٿي اڪيڊميءَ ۾ داخلا انٽر پاس ڪرڻ ڪان پوءِ سخت مقابلي جي امتحان ۾ ڪاميابيءَ جي بنياد تي اچي وڃي ٿي. چئن سالن جي ڪورس ۾ انجنيئرنگ، ڪمپيوٽر، مئنيجمنٽ، قانون، سياست، تاريخ، انصاف، انساني حق ۽ ٻيا ڪيئن ملٽري سائنس جا ڪورس پڙهايا وڃن ٿا. ڪورس دوران ئي ڪيڊٽ هوائي ، بحري يا بري فوج ۾ وڃڻ جو فيصلوڪري ٿو. اڪيڊميءَ جي صدر دفتر ۾ وڊيو فلم وسيلي

اڪيڊميءَ متعلق ڄاڻ ڏني ويئي. ان کان پوءِ سوالن لاءِ وقت ڏنو ويو. دينا بندو اسان جي بنگالي ڪلاسيءَ اهڙو سوال ڪيو جو جنرل منجهي پيو. هن جو سوال هو تہ ”ڇا اوهان جي اڪيڊميءَ ڪڏهين سوچيو آهي تہ مختلف قومنَ جي وچ ۾ هي ڇا جو جهيڙو آهي، جنهن انسانن جي حياتي عذاب ۾ وجهي ڇڏي آهي. ڇا اوهان ٻين ملتري اڪيڊمين سان لاڳاپي ۾ آهيو تہ ڪو اهڙو قدم کنيو وڃي تہ جئين دنيا ۾ وتندڙ تڪرائُ ۽ غير يقيني حفاظتي خطرن کي گهٽائي سگهجي؟“ يقيناً ان جو جواب ڪنهن جنرل وٽ تہ نٿو ٿي سگهي پر شايد ڪنهن اهل دل دانشور جي ذهن مان نڪري اچي. هن پنهنجي سوال جي وضاحت ۾ چيو تہ اسين ترقي پذير قومون پنهنجي آمدنيءَ جو وڏو حصو فوجن جي پويان خرچ ڪريون ٿا. ان ريت پنهنجي پنتي پيل ماڻهن جي ترقيءَ لاءِ اسان وٽ ڪجهہ بچي ئي نہ ٿو.

جنرل صاحب بحث کي اتِ ۾ ڇڏي اڪيڊميءَ جي مختلف حصن کي گهمڻ جي دعوت ڏني ۽ ٻڌايو تہ مس ايشيا پيسفڪ ١٩٩٤ ٻاهر اسان جي منتظر آهي. ان جي اسان کيَ اڳوات خبر ڪانہ هئي. مس ايشيا پيسفڪ ٩٤ع جي راڄ جو اڄ آخري ڏينهن آهي. اڄ شام جو هن ئي شهر جي ڪنوينشن هال ۾ مس ٩٥ جو انتخاب ٿي ويندو ۽ هيءَ حسن جي راڻي پنهنجو تاج نئين راڻيءَ جي سر تي سجائيندي.

هيءَ مس پيرو آهي. هڪ خوبصورت جوانڙي مختصر لباس ۽ مس ايشيا پيسفڪ جي سرخ پٽي سيني تي سجائي سامهون بيٺي آهي. اسان جو هن سان تعارف ڪرايو وڃي ٿو. هٽ ملائي نالو ۽ ملڪ جو نالو ٻڌايون ٿا ۽ هن سان گڏ اڪيڊميءَ جا مختلف شعبا ڏسڻ وڃون ٿا. ڪلاس روم ڪمپيوٽر ليب لائبرري سونيئر شاپ گهمڻ کان پوءِ مهمان خاني ۾ ٿوري دير ترسيا آهيون. هتي اسان حسن جي راڻيءَ سان تصويرون ڪڍايون. آٽو گراف ورتا ۽ ڪجهہ دير پاڻ ۾ ڪچهريون ڪيون.

هن کان پوءِ پيريڊگرائونڊ جي بالڪنيءَ ۾ پنهنجي مخصوص نشستن تي ويهي هتي جي ڪيڊٽن جي پيريڊ ڏسون ٿا. هن اڪيڊميءَ ۾ هر دفعي پنج سيڪڙو سيٽون عورتن کي آڇيون وينديون آهن.

پيريڊگرائونڊ ۾ ڪيڊٽن جا مختلف جٿا بينڊ جي خوبصورت ڌنن تي مارچ پاسٽ ڪندا هليا. عورتن جو دستوپڻ شامل هو پر هڪ جٿي جي

اڳواٽي پڻ هڪ نوجوان خاتون جي حوالي هئي.

آخر ۾ جيڪي ڇهه ڪيڊٽ سلاميءَ جي چبوتري تي آيا انهن ۾ پڻ هڪ خاتون هئي. صرف وارن مان خبر پئجي سگهي پئي ته هوءَ نينگري آهي نه ته هن جو لباس، هٿيار ٽوپي سڀ مرداڻا هئا. هتي حسن جي راڻي کي سلامي ڏني وئي ۽ ڪيس اڪيڊميءَ پاران تحفا ڏنا ويا جن ۾ هڪ ڪپاهه جو گڏو هن جي دلچسپيءَ جو مرڪز بنيو ۽ هن ان کي بيحدپيار مان پنهنجي گود آڇي! تقريب جي پڄاڻيءَ تي جنرل صاحب ڪان موڪلائي اسان پنهنجي ڪيمپس روانا ٿياسين.

منجهند جي مانيءَ کانپوءِ باگيو گهمڻ جو پروگرام رٿيو ويو. باگيو فلپائين جو سڀ کان پراڻو شهر آهي جيڪو اسپيني ماڻهن جوڙيو هو. هي فلپائين ۾ سيني شهرن کان مٿي اٽڪل ٻه هزار ميٽرن جي بلندي تي آهي ان سبب مختلف حملي آورن هن کي اونهاري جي راڄڌانيءَ طور استعمال ڪيو آهي. شهر جي پر پيچ رستن تان لنگهي اسان ٻاهر اچون ٿا. سڀ کان پهرين صدر مارڪوس جو گرمين جو محل اچي ٿو ۽ اسان ٿوري دير لاءِ ان محل جي گيٽ وٽ ترسون ٿا. هيءُ محل مارڪوس تعمير ڪرايو. مارڪوس فلپائين جو ڊڪٽيٽر هو جنهن کي آخر ماڻهن زوريءَ تخت تان لاٿو. سندس راڻي اميلڊا فيشن جي راڻيءَ طور دنيا ۾ مشهور آهي. هن محل جي سامهون عاليشان باغ آهي. ٻاهرين گيٽ تي ٻه فوجي جوان پهري تي بيٺل آهن. هنن جي اجازت سان اسان اندر باغ جي سامهون بيهي تصوير ڪيائي. ڏينهن جي سج تي ڪڪرن ڇانءَ ڪرڻ شروع ڪئي ۽ هتان اڳتي وڌڻ سان ئي برسات اچي زور سان پيئي. اسان هاڻي باگيو جي ٻهراڙيءَ ۾ ايسٽر ويونگ اسڪول Easter Weaving School پهتا آهيون. هن اسڪول جي تهه خانن ۾ آڏاڻن تي عورتون ڪپڙو اڻڻ ۾ مصروف آهن. اسان جي سنڌ جي ڪيسن ۽ لونگين جهڙو ٿلهو ڪپڙو هتي روايتي طوراڻيو وڃي ٿو. اسان کي هن هٿ جي هنر جي ڪارخاني جي مختلف حصن جو دورو ڪرايو وڃي ٿو. هي سڀ ڪجهه ائين آهي جيئن هالا جي ڪورڪن ڪارخانن ۾ هوندو هو. جن جي لاءِ لطيف سائين چيو هو ته

هلو هلو ڪوريئين نازڪ جن جو نينهن،
ڳنڍين سارو ڏينهن ڇنڻ مور نه سکيا.

هن اسڪول جو تحفن وارو دوڪان خوبصورت آهي جنهن ۾ پتين

تي لڳائڻ لاءِ خوبصورت منظرن واريون اٿت جون تصويرون ننڍيا وڏا رانديڪا ۽ سجاوتي شيون وٺڻ لاءِ سڏ ٿيو. هتان واپسيءَ تي اسان ايگريڪلچر يونيورسٽي وياسين هتي جام ۽ مارمليڊ ٺاهڻ جو يونٽ آهي. جيتوڻيڪ اڄ موڪل جو ڏينهن آهي پر ماسٽرس جا شاگرد ڪم ڪي لڳاپيا آهن. منهنجي لاءِ اها عجيب ڳالهہ هئي تہ يونيورسٽيءَ جي ڀتين تي ڪوبہ نعرو يا پوسٽر يا مطالبو لکيل ڪونہ هو. هتي وٽ بہ يقيناً شاگرد جماعتون هونديون. هتي بہ جمهوريت لاءِ طويل جدوجهد ڪئي آهي. پر هتي جو تعليمي ماحول عام طور منظم ۽ پرسڪون آهي.

رستي تي هتي جي سبزي منڊي (ڀاڄي مارڪيٽ) مان گذر ٿيو. مارڪيٽ جون ننڍيون گهٽيون صاف هيون. مختلف ڀاڄيون پلاسٽڪ جي ٿيلهين ۾ بند هيون. سڙيل ڀاڄين جا ڍير نظر ڪونہ آيا.

مس ايشيا پئسفڪ مقابلو ١٩٩٥

١١ نومبر رات جو ٧ وڳي ڪنوينشن سينٽر باگيوسٽيءَ ۾ ايشيا پئسفڪ جي حسينائن جو مقابلو ٿيڻو هو. ٻگهي قطار ۾ شائقين مرد ۽ عورتون ڪنوينشن سينٽر جي دروازي آڏو بيٺا آهن. سوائين ستين ٽاري دروازو کلي ٿو. مشتاقان ديد جو ديوانہ وار هجوم اڳتي وڌي ٿو سخت حفاظتي انتظامن جي ڪري ڏهن ڏهن ماڻهن کي اندر ڇڏيو وڃي ٿو. اسٽيڊيم وانگر ٽن طرفن کان سيٽون آهن ۽ چوٿين پاسي اسٽيج آهي جنهن تي هڪ عام سيٽ لڳل آهي. اسٽيج جي سامهون ڪئين ماڻهو ڪرسين تي ويٺل آهن. هي شام ڇهين وڳي کان هت آيل آهن ۽ ٻنر ۾ شريڪ آهن. هن ۾ شرڪت لاءِ ١٥ سو پيسو ٽڪيٽ هئي ۽ عام سيٽن تي ٣٠٠ پيسو ٽڪيٽ هئي. مقابلہ حسن جي شروع ۾ ٢٧ شرڪت ڪندڙ جو انڙين جو تعارف ٿيو. هر هڪ پنهنجي قومي لباس ۾ ملبوس الڳ الڳ اسٽيج تي آئي ۽ پنهنجو نالو پنهنجي ملڪ جو نالو ۽ مختصر پيغام دلبراني انداز ۾ ٻڌائي وئي. هن مقابلي ۾ آسٽريليا، هندوستان، ملائشيا، نيپال، ترڪي، ٿائليند، فلپائين، پاپائي نيوگني، آمريڪا، سينگاپور، جاپان، پيرو، ڪولمبيا، تائيوان، هانگ ڪانگ ۽ ڪوريا جي حسينائن شرڪت ڪئي.

مقابلي جو ٻيو حصو لانگ گائون جو مقابلو هو. هر مقابلي ڪندڙ خوبصورت ڊزائين جا گائون پاتا ها ۽ هر ڪا الڳ الڳ پنهنجي گائون

ڏيکارڻ لاءِ اسٽيج تي آئي ٿي. ان مقابلي کان پوءِ وڊيو تي اڳوات پريل ترڻ جي ڪپڙن ۾ هر هڪ حسينا کي ڏيکاريو ويو. هن کان پوءِ هنن ٢٧ مان ١٢ کي سيمي فائينل ۾ چونڊيو ويو. اهو فيصلو جج صاحبان مختلف قسمن جي مقرر ڪيل ماپن مطابق ڪيو.

وچ ۾ فلپائين جي هڪ مشهور راڳيءَ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو سيمي فائينل ۾ هر هڪ مقابلي ڪندڙ کان مختلف سوال پڇيا ويا جن مان سندن ذهانت ۽ حاضر جوابيءَ جي خبر پئجي ٿي سگهي.

مثال طور اوهان ڇا بنجڻ گهرو ٿا؟ ان لاءِ اوهان وٽ ڪهڙا سبب آهن. هن مزيدار سوال جواب مقابلي کان پوءِ پنج حسينائون فائنل مقابلي لاءِ منتخب ٿيون جيڪي هندوستان، ملائيشيا، ڪوريا، جاپان ۽ پيرو جون نينگريون هيون.

آخري مقابلي ۾ هر مقابلي ڪندڙ کي پڪن وسيلي هڪ جج جو نالو ڪيٽو هو اهو جج ان مقابلي ڪندڙ کان ٣ سوال ڪندو پئي ويو.

سوال ڪجهہ هن ريت هئا. ”حسن متعلق اوهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟“ ”دنيا ۾ طاقت دولت وسيلي يا حسن وسيلي حاصل ڪري سگهجي ٿي؟“

ان قسم جا ڪيئن مزيدار سوال هر هڪ کان پڇيا ويا. ڇوڪرين بيحد اعتماد سان جواب ڏنا. هن مقابلي ۾ هي ڇوڪريون ڪافي پرجوش ٿي لڳيون ۽ جذبات جي گهيري سبب ڪڏهين ڪن پل لاءِ منجهي پيون ٿي ۽ ان ريت هنن جي ڀاڳ جو فيصلو آسان بنجي ويو. مس ڪوريا جذبن ۽ جوش تي قبضي ۾ ڪامياب ٿي وئي ۽ ١٩٩٥ع لاءِ مس ايشيا پئسفڪ جو تاج ڪٽي ورتو. ٻئي نمبر تي هندوستاني ناري ۽ ٽيون نمبر ملائيشيا جي مائي صاحب کي مليو.

گذريل سال واري راتي جيڪا اچ صبح اسان سان گڏ ملٽري اڪيڊميءَ ۾ هئي. ان پنهنجو تاج نيئن راڻيءَ جي مٿي تي رکيو. مقابلو رات جو ١٢ وڳي ڌاري پورو ٿيو.

مقابلي جي وچ ۾ راڳ ۽ ناچ جا ڪيئن اسم ڏيکاريا ويا. هن هال ۾ اٽڪل ٣ هزار کن ماڻهو هئا پر بدنظمي ڪانہ ٿي. پروگرام براهہ راست دنيا جي ٽيليويزن وسيلي ڏيکاريو پئي ويو.

مقابلئہ حسن متعلق ڪيئن ڪهاڻيون اسان وٽ مشهور آهن. مون هن کان اڳ مس يونيورس جو مقابلو ١٩٨٧ع ۾ سنگاپور ۾ ٽيليويزن تان

روان ڏنو هو ۽ ان وقت مون کي اهو پروگرام وندرائيندڙ ۽ ڪافي سنجيده لڳو هو. پر وري ٻہ تجسس اهو هو تہ اصل جاءِ تي ويهي پروگرام ڏسجي. ايئن سمجهو تہ هي پروگرام هڪ خوبصورت فيشن شو آهي ۽ ان کان سواءِ ڪسرت جو مقابلوآهي. يعني Fitness Show آهي. ان ۾ اگهاڙپ جو وڏو عنصر ڪونهي، هاڻي تہ اسان ٻش وسيلي اهي منظر گهر ۾ ڏسي سگهون ٿا.

ايشين انسٽيٽيوٽ آف مئنيجمنٽ، ايشيا جو مشهور بزنس اسڪول آهي. انتظام ڪاري هڪ وڌندڙ سائنس آهي ۽ اجڪجهہ انجي سکيا تي هر هنڌ ڪافي ڌيان ڏنو پيو وڃي. پاڻ وٽ پاڪستان ۾ سڀ کان پهريون اسڪول انسٽيٽيوٽ آف بزنس ايڊمنسٽريشن ڪراچيءَ ۾ سٺ جي ڏهاڪي ۾ شروع ٿيو. چند سال اڳ لاهور جي واپاري مسٽر بابر علي (پيڪجيز لمٽيڊ) جي رهنمائيءَ ۾ لاهور يونيورسٽي آف مئنيجمنٽ سائنسز (LUMS) جو بنياد وڌو آهي. هي خالص خانگي ادارو آهي. حڪومت پاڪستان پڻ ڪراچيءَ ۾ پاڪستان انسٽيٽيوٽ آف مئنيجمنٽ (PIM) قائم ڪيو اهي. جيڪو سرڪاري، نيم سرڪاري ۽ غيرسرڪاري ادارن جي ڪارڪنن کي انتظام ڪاري جي مختلف پهلوئن تي جاڻ ۽ تربيت ڏئي ٿو.

ان کانسواءِ ملڪ جي سيني يونيورسٽين ۾ بزنس مئنيجمنٽ جا شعبا آهن. تازو ذوالفقار علي ڀٽو انسٽيٽيوٽ آف سائنس اينڊ ٽيڪنالاجي کي پڻ چارٽر مليوآ هي ۽ هن اداري پاران لاڙڪاڻي ۾ پڻ بزنس ۽ فنانس انتظام ڪاريءَ جو تعليمي ادارو ZABIM قائم ڪيو آهي ۽ ڪراچيءَ ۾ ڪمپيوٽر سافٽ ويئر انجينرنگ ۾ ماسٽرس ۽ ايم.بي.اي جا ڪورس شروع ڪيا آهن.

ايشين انسٽيٽيوٽ جي خصوصيت اها آهي تہ هي ادارو رتابندي ۽ ترقيءَ جي علمن ۾ پڻ ماسٽرس ڪرائي ٿو. ان کانسواءِ مون جهڙن عمر رسيده مئنيجرن لاءِ هڪ پروگرام Programme for Development Managers سال ۾ ٻہ دفعا ڪرائي ٿو. اسان وارو هي ڪورس ان سلسلي جو ايڪويهون ڪورس آهي. ان سبب اسان جي گروپ کي PDM-21 چون ٿا. جنهن ۾ ٥٥ شاگرد آهيون جن مان ٢٩ جو تعلق فلپائين سان آهي ۽ باقي ٢٦ ڏهن مختلف ملڪن جا آهن. هن ڪورس جو طريقو اهو آهي تہ دنيا ۾ آزمايل مختلف ترقياتي رٿائن متعلق عملي رپورٽون اسان کي

اگوات مهيا ڪيون ويون جيڪي آتي رات تائين پڙهي، هيئنئن سان هنداٿي، ٻئي ڏينهن ڪلاس ۾ انهن تي بحث ۽ تيڪا تپٽي ڪرٽي هوندي آهي. استاد مددگار طور بحث جي شروعات ڪري ٿو. هن سلسلي ۾ اسان کي مختلف جڳهہ مشهور سرڪاري توڙي غيرسرڪاري ڪيتر ۾ آزمايل ترقياتي منصوبن جي جاچ ڏني ويئي آهي.

بنگلاديش جي پروشڪا، برئڪ ۽ گرامين بئنڪ، ملائيشيا جي اماٿہ اختيار، انڊونيشيا جي بندوگ شهر جي گند ڪچري اڪلائڻ واري تنظيم PDK پاڪستان جي آغاخان رورل سپورٽ پروگرام، ڪوريا جي ساموئيل اُدانگ ۽ فلپائين جي PBSP ۽ CRTD پڻ بحث هيٺ آيا آهن. انهن ادارن ۽ تنظيمن جي اپياس جي بنياد تي اسان کي پنهنجي تنظيمن تي بحث لاءِ پڻ دعوت ڏني وئي. ايس پي او تي پڻ بحث ٿي چڪو آهي.

هن ڪورس وسيلي غربت کي هڪالڻ لاءِ ورتل گڏيل ڪوششن ۽ انهن جي پس منظر تي گهٽي جاچ ملي آهي. انهن تنظيمن کي ڪهڙيون تڪليفون آهن ۽ ڪهڙا مسئلا هنن جي آڏو آهن. مستقبل ڪيئن آهي؟ آيا اهي سڀ ڪوششون اسان جي ايشيا مان غربت کي هڪالي سگهنديون؟

منهنجي دوست دينا بندو جو اهو خيال آهي تہ شايد هن حياتيءَ ۾ اهو ممڪن ڪونهي. هن جي وطن مغربي بنگال ۾ گذريل ١٥ سالن کان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو راڄ آهي پر غربت اڃان تائين موجود آهي ايترو ضرور ٿيو آهي تہ غريبن کي زبان ضرور ملي آهي، حقن جي جاڻ ٿي آهي پر هنن جي حالت ڪيئن بدلبي، ان لاءِ شايد اڃان وقت گهرجي.

اسان جا غريب ملڪ اڃان تائين ترقي يافتہ دنيا جا محتاج آهن جيڪو بہ ڏن ڏئي ٿو، اهو ان سان ڪجهہ شرط بہ رکي ٿو. جيئن تازو ڪوپن هيگن ۾ ٿيل اقوام متحدہ جي سوشل سمٽ ۾ انٽرنيشنل مانيٽري فنڊ IMF ۽ ورلڊ بئنڪ ان تي زور ڏنو تہ ترقي پذير ملڪ معاشي بنيادي ڍانچي جي تبديلين Structural Adjustment واري پروگرام تي زور ڏئي رهيا هئا. ان جو مطلب آهي تہ هر قسم جي ڇوٽ ۽ رعايت ختم ڪئي وڃي. جيئن اسان جي ملڪ ۾ ٻج ۽ ڀاڻ تي ڇوٽ هئي، تعليم ۽ صحت مفت آهي. اهي سڀ رعايتون واپس وٺڻ لاءِ لاءِ عالمي ادارا زور لڳائين پيا ۽ ٻئي طرف زرعي ٽيڪس لاءِ پڻ زور پيا ڪن. انهن سيني قدمن جو سجو بار غريب ۽ خاص طور غريب هاريءَ تي پوندو. ان حڪم نامي ۽ "غربت ختم ڪريو" واري عالمي ڀاشن مان ڪهڙي ڳالهہ سچي آهي؟

عالمي بئنڪ جي هڪ تحقيقي مضمون ۾ پڙهيم تہ اسان واري غريب دنيا ۾ انڪم ٽيڪس بہ گهٽ ڪري وچيون طبقو ۽ غريب ڏيري. امير ۽ طاقتور طبقو ان ڪان مُبرا آهي شين تي لڳايل سيلز ٽيڪس ۽ محصول اڻ سڌي طرح غريب جي ڪلهن تي آهن. وڏا ماڻهو تہ ٽيڪس ڪان ڪنهن نہ ڪنهن نموني آجا ٿيو وڃن.

هن ڪورس ۾ رٿابندي جا طريقا پڙهايا وڃن ٿا. استاد فني معلومات مهيا ڪن ٿا. هن ڪورس ۾ ١٥ استاد حصو وٺي رهيا آهن. ترقياتي انتظام ڪاريءَ وارو هيءَ ڪورس هر سال اپريل ۽ نومبر ۾ منعقد ڪيو وڃي ٿو.

هن اداري جي نموني تي ڊاڪا جي پرسان غازي پور ۾ برئڪ پڻ ادارو جوڙيو آهي، جتي وري ڳوٺاڻي ترقيءَ کي موضوع بنايو ويو آهي. اسان جي ملڪ ۾ ڳوٺاڻي ترقيءَ جي اڪيڊمي پشاور ۾ گهڻو اڳ قائم ٿي هئي ان ڪانسواءِ ٽنڊي جام ۾ اهڙي اڪيڊمي آهي اسلام آباد ۾ وري نيشنل سينٽر فار رورل ڊيولپمينٽ آهي. پر انهن ادارن احان تائين ڪوعالمي ناماچار پيدا نہ ڪيو آهي.

اسان واري ڪورس ۾ گهڻو ڪري سرڪاري شعبي جا ماڻهو شامل آهن جاڪاڻ جو حڪومت ئي ترقياتي عمل جي محرڪ هوندي آهي. اسان جي ايشيائي يا ڪٽي ائين چئجي تہ ڏکڻ ايشيا واري پٽيءَ ۾ ملائيشيا سيني ڪان وڌيڪ متاثر ڪندڙ ترقي ڪئي آهي. غير سرڪاري ترقياتي تحريڪ ۾ هندوستان، سري لنڪا ۽ بنگلا ديش گهڻو اڳتي آهن. پاڪستان ۾ منهنجي خيال ۾ غيرسرڪاري ترقياتي تحريڪ ڪافي موثر طريقي سان اڳيان وڌي رهي آهي. پر ان جا اثر ظاهر ٿيڻ ۾ گهڻو وقت لڳندو ان جا ڪئين سبب آهن:

١) ترقياتي ڪيتر ۾ غيرسرڪاري تحريڪون الڳ الڳ پنهنجو منهن وٺي هلن پيون. هنن جو ڪو مشترڪ لائحہ عمل سامهون ڪونہ آيو آهي.

٢) هر اداري جو طريقو مختلف آهي ۽ هرڪو پراڻن حڪيمن وانگر پنهنجي طريقن جا راز پاڻ وٽ قابو پيو رکي.

٣) هر علائقي ۾ مختلف قسم جا مسئلا آهن ۽ انهن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڌار ڌار طريقا گهرجن ان ڪري پروگرامن جي ترتيب ۾ لچڪ ضروري آهي.

٤) اصل مسئلو غربت جو آهي ۽ غريب گهڻو ڪري ڳوٺاڻو هاري آهي

ملڪ جي گهڻن حصن ۾ وڏيون زمينداريون آهن ۽ هاري گروي ٿيل ملڪيت وانگر سڄي حياتي ڳيي جي پورائي ۾ گهاٽي جي ڍڳي وانگر اکين تي کوپا چاڙهي پيٽ تي پٿر ٻڌيو حياتي گذاريو ڇڏي. ان صورت حال کي بدلائڻ لاءِ بنيادي تبديلين جي ضرورت آهي.

سنڌ جي گهوٽڪي ضلع جي هڪ ڳوٺ ۾ اسان هڪ ورڪشاپ منعقد ڪئي جنهن جو عنوان هو تہ "اسين غريب ڇو آهيون؟" ان ورڪشاپ ۾ گهڻو ڪري حصو وٺندڙ غريب هاري هئا. اتي اها عجيب ڳالهہ سامهون آئي تہ هي غريب هاري جيڪا ڀاڄي پٽي پوکين ٿا اها بہ سڄي ڪمدار شهر کڻي وڃي ٿو ۽ هنن کي پنهنجي ٻچن لاءِ ڀاڄي پيسن تي بازار مان وٺڻي پوي ٿي. ڪميونسٽ چين جي ڪميون ۾ بہ ائين ڪونہ ٿيندو هو. اتي بہ هاريءَ کي هڪ ٻارو پنهنجي ضرورت جي ڀاڄين پوکڻ لاءِ ڏنل آهي ۽ جانور پالڻ ۽ ڪڪڙين پالڻ جي اجازت هئي. جيڪي هن جي ملڪيت هئا. اسان وٽ تہ بدتر حالت آهي. عام طور هاريءَ کي پنهنجي پوکيءَ لاءِ سرمايو گهرجي، اهو ڪٿان اچي؟ جنهن کان قرض وٺي ٿو، اهو هن جي سڄي فصل جو مالڪ ٿيو وڃي ۽ ان فصل جو اگهہ بہ هو پنهنجي مرضيءَ سان لڳائي ٿو.

ان صورت حال کي منهن ڏيڻ لاءِ بنگلاديش جي معاشيات جي پروفيسر محمد يونس گرامين بئنڪ (ڳوٺاڻي بئنڪ) جو بنياد وڌو جنهن ۾ ننڍا قرض بنا ضمانت جي ڏنا وڃن ٿا. ان جي واپسي آسان قسطن ۾ ٿئي ٿي.

مون کي يقين آهي تہ سنڌ ۾ معاشيات جا ماهر موجود آهن جتي بہ چٽگانگ يونيورسٽيءَ جي هن پروفيسر معاشيات وانگر سنڌ يونيورسٽي يا شاهہ عبداللطيف يونيورسٽيءَ جو ڪو محب وطن استاد سنڌ جي ماڻهن جي غربت مان نڪرڻ لاءِ ڪو وسيلو ٻڌائيندو.

باگيو شهر Bagio City

باگيو هڪ ننڍو خوبصورت شهر آهي، شهر جو مرڪز سيشن روڊ آهي جنهن جي ٻنهي ڪنارن تي دوڪان آهن جن ۾ سون ڪان وٺي جتين تائين قسمين قسمين وکرن جا دوڪان آهن هٿ جي هنرن جا بہ ڪيئن دوڪان آهن جتي ڪاٺ ۽ ٿيلن مان نهيل شيون وکري لاءِ موجود آهن. هٿ جي اڏاڻن تي اڻڻ جو رواج اڃا موجود آهي. ٽگالو زبان هتي جي

عام زبان آهي اها اسپيني زبان مان نڪتل آهي. فلپائين تي ٣٧٧ سال اسپيني ماڻهن راڄ ڪيو آهي. انهن جا جاگيردار گهراڻا اڄ به موجود آهن.

ڪيمپ جان هي جي هڪ ڪنڊ ۾ باگيو عجائب گهر آهي ان ننڍڙي عجائب گهر ۾ باگيو جي جابلوماڻهن جي رسم و رواج کي محفوظ ڪيو ويو آهي. تصويرن وسيلي هنن جا رواج، شادين جون رسمون،تدفين جا نمونا ڏيکاريل آهن. هنن ۾ به لاشن کي محفوظ ڪرڻ جو رواج هو. لاش کي هڪ چادر ۾ اهڙي نموني ويڙهيو ويندو هو جيئن انسان جمڻ وقت هوندو آهي. گوڏا پيٽ ۾ ٻيٺا تيل ۽ ٻانهون سيني طرف مڙيل رکيون ويندون هيون چادر ۾ ان ريت ويڙهي مٿان رسيون ٻڌيون وينديون هيون. مٿي ۽ ڪنهن خاص وڻ جا پن پڻ لاش سان گڏ رکيا ويندا هئا.

ان قسم جي ڪفن ڏيڻ کانپوءِ لاش کي صندوق ۾ وڌو ويندو هو جنهن ۾ هن مرحوم لاءِ ڪجهه گوشت رکيو ويندو هو ته جيئن کيس ايندڙ دنيا ۾ ڪم اچي سگهي.

هن عجائب گهر ۾ ڪجهه سالم تابوت هڏاون پڃرن سميت رکيل آهن. جابلودور جا ساز برتن ۽ زيور پڻ هن عجائب گهر ۾ ڏسي سگهجن ٿا. فلپائين ١٢ جون ١٨٩٨ع تي هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت ۾ قائم ٿيو ١٩٠١ع کان ١٩٣٤ع تائين آمريڪا جي قبضي ۾ رهيو. ان کان وٺي اڄ تائين هن ملڪ ۾ صدارتي نظام آهي. ٻي مهاياري لڙائي دوران هيءُ ملڪ ٢٧ ڊسمبر ١٩٤١ع تي جاپانين جي قبضي ۾ آيو.

– ٽيليويزن ٣ چينل اچن ٿا جن مان هڪ تي هر وقت باسڪٽ بال اچي ٿي. هيءَ راند هتي جي ماڻهن جي پسنديده راند آهي. شام جو ٦ وڳي انگريزي خبرون هونديون .آهن جيڪي به مقامي صورت حال تي منحصر هونديون آهن.

باگيوسٽيءَ ۾ ريڊيو اسٽيشن پڻ آهي ۽ ان جا پروگرام فرمائشي موسيقي تي مشتمل هوندا آهن جن ۾ انگريزي ۽ تگالو گيت وڄايا وڃن ٿا.

هتي جا ماڻهو ڳائڻ ۽ نچڻ جا بيحد شوقين آهن.

– ڪيمپ جان هي جو هي حصو (اگوروٽ راڄ) پرسڪون ۽ خاموش آهي. سامهون گولف ڪورس ۾ صبح کان ئي شوقين نظر ايندا آهن هتي ميڙ روز جو معمول آهن پر موڪل وارن ڏينهن تي چڱو

مجمعو هوندو آهي پر ڏاڍي خاموشيءَ سان ڪيڏندا رهندا آهن. شايد عمر رسيدهہ هئڻ سبب روايتي رانديگرن وارو گوڙ شور نہ هوندو آهي.

– اڄ جي تدريسي ڪارروائيءَ مطابق هر گروپ کي هڪ رٽا جوڙڻي آهي منهنجي گروپ لوزان جي پنتي پيل علائقي ائنتيقي ۾ چانورن جي بهتر قيمت حاصل ڪرڻ لاءِ هارين جي ڪوآپريٽو رٽا جوڙڻ جو سوچيو آهي. اڄ ڏيڍ وڳي سڄي ڪلاس آڏو رٽا جو خاڪو پيش ڪرڻو آهي. هر هڪ ساٿي بيحد مصروف آهي. وقت مقرر تي رٽائون پيش ٿين ٿيون. بحث مباحثي ۾ سڄ لهيو وڃّي.

– سايي ستين وڳي انسٽيٽيوٽ جي فيڪلٽيءَ پاران پروفيسر سيلاس ۽ پروگرام ڊائريڪٽر سوليداد هرنادو آخري تقريب شروع ڪرڻ جو اشارو مليو ٿو. پهريائين ڪيٿولڪ چرچ جو فادر ايڊگر پسيتي ڪورس جي شريڪ ٿيندڙن لاءِ دعائو گهري. ان کانپوءِ مون کي شرف حاصل ٿئي ٿو تہ الحمد پڙهي الله سائينءَ کي ڪاميابيءَ لاءِ ٻاڏايان. مون کانپوءِ پروٽسٽنٽ چرچ جو سليمان جا ڪونڊا دعا لاءِ اچي ٿو. ان کان پوءِ فلپائين جو ترانو مس اولائيو جي رهنمائيءَ ۾ پيش ٿئي ٿو. سڀ فلپيني دوست جوش سان ترانو ڳائين ٿا. هن کانپوءِ ڪلاس جي صدر ڪرنل ڪالوس ڪارنيلائو خوش آمديد ڪرڻ اچي ٿو. ان کان پوءِ سرٽفڪيٽ وراهيا وڃّن ٿا. باگيو جي ڪاليج جي شاگردياڻي سوليداد ايسترادا تگالو ۾ ٻہ بيحد خوبصورت گيت پيش ڪري ٿي. جڏهن ٻولي سمجهہ ۾ نہ اچي تہ پوءِ صرف موسيقي ۽ انداز ئي دلچسپيءَ جا مرڪز رهجيو وڃّن. هن نوجوان شاگرٌدياڻيءَ بيحد خوبصورت انداز ۾ محبت جا گيت پيش ڪيا جنهن کان پوءِ ٥٥ جي هن ڪلاس مان ڇهن سڀ کان سٺي ڪارڪردگي ڏيکارڻ وارن کي اعليٰ ڪارڪردگيءَ جا ايوارڊ ڏنا وڃّن ٿا. هنن ڇهن خوش نصيبن ۾ ٤ دوست فلپينو آهن. پنجون هندوستان جو ۽ ڇهون ايوارڊ منهنجو مقدر بڻيو. يقيناً اهو بيحد خوشيءَ جو لمحو هو اسان جي گروپ مان ٣ ساٿين کي ايوارڊ مليا. ان ريت بہ اسان کي مُمتاز حيثيت ماڻي.

هن تقريب جو مهمان خاص باگيوجو ميئر تقرير لاءِ آيو. هن بيحد مدلل ۽ دانشوراڻي تقرير ڪئي جنهن ۾ ٽين دنيا جي ماڻهن کي ترقي ۽ ڀاڻ پرائيءَ ڏانهن وٺي وڃڻ جا ڪيئن ڏس آهن. ميئر مزدورن جي جماعت جي ڪارڪن مان ترقي ڪري هتي پهتو آهي ۽ اڄ ئي هو نولولو

جي ميئر سان باگيو شهر کي "جاڙو شهر" قرار ڏيڻ واري معاهدي تي صحيح ڪري چڪو آهي. سندس تقرير مان سندس قومي ترقيءَ لاءِ خلوص جهلڪي ٿو.

هن تقرير ڪانپوءِ سڄي ڪلاس جا ٥٥ ساٿي هڪ ٻئي جا هٿ جهلي هڪ گول دائري ۾ هڪ بيحد پُرجوش گيت ڳائين ٿا.

اچو تہ گڏجي بيهون – Let us hold on together

-1 هر ويندڙ ڏينهن سان پنهنجو رستو نہ پلجو،
تون ڪيترو پري آيو آهين، ان سفر کي ضايع نہ ڪر،
خواب صرف روئڻ لاءِ آهن،
عجب ۽ حيرت اڃها تہ شروع ٿي، پنهنجي ڪهاڻي،
يقين، اميد ۽ شان سان جيئو،
پنهنجي دل ۾ سچ کي اوچو رکو.
-2 جيڪڏهين اسان گڏ رهياسين،
مون کي يقين آهي اسان جا خواب ڪڏهين بہ نہ مرندا،
خواب اسان کي منزل تائين ڏسڻ گهرن ٿا،
جتي ڪڪر تنهنجي ۽ منهنجي لاءِ گهمن پيا.
-3 هوائن ۾ روح، جاڳن ٿا تہ ڪيئن جهڪن،
هڪ ستاري کي حاصل ڪري، ازل تائين گڏ رهون،
جبلن ۽ واديءَ ۾ هڪ ڦوهارو آهي،
جيڪو اسان جي ڳوڙهن کي ميساريُ ٿو جڏي اڪر اتڪي ٿا پون،
ڪو اسان لاءِ دعاگو آهي. مهربان اڄ تہ گهر هلون گڏ رهڻ لاءِ.
-4 جڏهين اسان اونداهہ ۾ گهمڻ نڪتاسين،
اسان ستارن لاءِ خواب ڏنا هئا،
اوندهہ ۾ اسان روشني پرکي هئي،
پنهنجيون دليون جوش سان پريو.
-5 ايترو ئي جيترو روح اڏامي سگهي ،
جتي ڪڪر تنهنجي ۽ منهنجي لاءِ گهمن ٿا،
اچو تہ گڏجي بيهون.

انگريزي گيت جي ڏن تمام گرمائيندڙ هئي. رات جي اونداهي

ماحول تي ڇانيل هئي ۽ جدائيءَ جو هڪ منظر هو.

رات اڳتي وڌهي پئي،مبارڪون موڪلاڻيون وري گڏجڻ جون پارتون، هڪ ٻئي سان رابطي جا وچن ورجايا پيا وڃن. الاجي ڇو مون کي موڪلائڻ جي گهڙي ڏاڍي اوکي لڳندي آهي. هي ساٿ جيڪو هڪ مهينو بيحد گهرو رهيو. اهو ٽٽڻ وارو آهي ۽ پڪ سان ڪير ڪنهن سان ملندو ڪاٻه خبر ڪانهي. هن ڪان اڳ ٻه ڪيترن ئي تربيتي ڪورسن ۾ڪيترن دوستن سان ناتا جڙيا آهن پر چند مهينن ۾ اهو سڀ ڪجهه خواب وانگر ميسار جيو وڃي. پنهنجي دنيا جا ڪيئن مسئلا، للڪارون ماڻهوءَ کي سيني ڳالهين کي پري ڪريو ڇڏئي.

رات جي ١١ وڳي ڏاري وڪٽري لائين جي بس پهچي تي، هرڪو پنهنجو سامان گهلي سيٽ وٺڻ جي چڪر ۾ آهي ڪنهن کي ڪنهن جوهوش ناهي ائين ١١ لڳي پنجاهه منٽن تي ڪيمپ جان هي کي آخري سلام ڪري هيءُ سفر شروع ڪريون ٿا.

ڪجهه دوست باگيو جا آهن، اهي اتي رهجي ويا. 3-4 ساٿي ڪنهن ويجهي شهر جا آهن اهي ٻه پنٽي رهيا. سليمان جا ڪوڊا پڻ پنهنجي چرچ جي ڪم سان هتي رهجي ٿو وڃي ۽ باقي ساٿي الوداع چوندا سفر شروع ڪن ٿا.

رات جو وڳڙو آهي ننڊ اکين ۾ آهي پر ننڊ نه ٿي اچي. ٿوري دير دينا بنڌوءَ سان ڪچهري هلي ٿي پوءِ الاجي ڪيڏيءَ ويل اک لڳي وئي.

صبح جو پنجين وڳي ڏاري بس منيلا شهر ۾ داخل ٿئي ٿي ۽ هڪدم ان جي رفتار ڍڳو پير پيران واري ٿيو وڃي. حيرت ڪان ٻاهر ڏٺم ته ان وقت ٻه ٻاهر گاڏين جي پيهه هئي. اسان منيلا جي سبزي منڊيءَ وٽان لنگهي رهيا هئاسين. ڀاجيون ۽ ميوا استالن تي سجايل هئا ۽ سوين ماڻهو خريداريءَ ۾ لڳايا هئا. دوستن مطابق اهو هتان جو عام منظر آهي. ڪلاڪ ڪن جي جاکوڙ ڪانپوءِ بس اول AIM جي مڪاتي ڪيمپس پهتي جتي اسان سان آيل استاف لٿو ۽ پوءِ اسان کي ان جي سامهون هوٽل "ال سنيٽو" پهچائي ٿي. ڪمري ۾ خوش نصيبيءَ سان ابراهيم رشاد ئي منهنجو ساٿي آهي. ٻيو ساٿي اُڏپ نيپالي آهي پر اهو منجهند جو ئي واپس هليو ٿو وڃي.

٢ ڊسمبر جي صبح راتوڪي ٿڪ ۽ اوجاڳي سبب سمهندي گذري منجهند ڏاري اتي شهر ڏسڻ وڃون ٿا. هوٽل جي پرسان ڪشمير

ريسٽورنٽ ۾ هندوستاني، ملئي ۽ عرب کاڌا ملن ٿا. اڄوڪي لنچ اتي ئي ڪرڻ جو پروگرام رکيون ٿا. مالديپ جا ساٿي گڏ آهن. مينو ۾ دال مکڻي سنڌي لکيل آهي. عجيب ڇڪ آهي ان اکر ۾ ٻيو ڪجهه کائون نه کائون دال مکڻي ضرور کائبي. لنچ ڏايي مهانگي پئي پر ابراهيم رشاد ۽ فاطمه شيرين جن جي هڪ واقف ڪار خاتون اهوبل پريو. ان کان پوءِ اسان کي شومارٽ شاپنگ مال ۾ وٺي ويئي. جيتوڻيڪ ڪرسمس ۾ ٣ هفتا آهن پر ائين پيو لڳي ڄڻ ته سياڻي آهي. رستا، چونڪ ۽ دوڪانن تي وڏي رش آهي، شاپنگ مال جو گرائونڊ فلور (هيٺيون طبق) ڪرسمس جي سينگار ۽ تحفن سان جهنجهيل آهي.

هتان نڪري اسان منيلا جي چائنا ٽائون وڃون ٿا. چيني ماڻهو سڄي دنيا ۾ پکڙيل آهن پر اها هنن جي سٺي عادت آهي ته هر شهر جي هڪ ڪنڊ کي پنهنجي ثقافت، رهڻي ڪهڻي ۽ مذهب مطابق رهڻ لاءِ چائنا ٽائون جو نالو ڏين ٿا. ان سبب شايد پنهنجي وطن کان گهڻو پري رهي به هنن "چين" پاڻ سان گڏ رکيو آهي! شاپنگ مال کان چائنا ٽائون هڪ ڪلاڪ جو رستو آهي. ان لاءِ منيلا جي پاسگ نديءَ جي مٿان گذرڻو پوي ٿو. هيءَ ندي هاڻي گندي پاڻيءَ جو هڪ وڏو وهندڙ گٽر آهي.

منيلا جي چائنا ٽائون جي اهم شئي گولڊ مارڪيٽ (صراف بازار) آهي. هتي ڪراچيءَ جي طارق سينٽر واري مارڪيٽ وانگر ننڍا ننڍا دوڪان ۽ انهن جي وچ ۾ سوڙهيون گهٽيون آهن. ١٤ ڪريٽ کان ٢٢ ڪريٽ تائين سون ۽ ان مان گهڙيل قسمين قسمين زيور ڪٻٽن ۾ سجايل آهن. منهنجا ساٿي سون وٺڻ ۾ لڳي ٿا وڃن ۽ آئون مٿي ريسٽورنٽ ۾ پنهنجي بک مٽائڻ وڃان ٿو. هتي اسان کي رات ٿي وئي. ٽيڪسي به ڪانه پيئي ملي. نيٺ هڪ جيپني پاڙي تي ڪري مڪاني جو منهن ڪيوسين.

٣ ڊسمبر صبح جو واپسيءَ جي فلائيٽ هئي. هوائي اڏي تي ابراهيم ۽ فاطمه جن کان موڪلائي پنهنجي سفر جو آغاز ڪريان ٿو.

باب چوٿون

عالمي ڪانفرنسون

١- ڏکڻ ايشيا جي غيرسرڪاري تنظيمن جو ساليانو ميڙ

نيپال جي راڄڌاني ڪٽمنڊو ۾ ڏکڻ ايشيا جي غير سرڪاري تنظيمن جي ٽين ساليانو گڏجاڻي ٢١ کان ٢٢ فيبروري ١٩٩٥ع تي ٿي گذري.

هماليه جي جهوليءَ ۾ هيءُ ننڍڙو شهر حيدرآباد جيڏو مس ٿيندو. غربت جا چٽا اهڃاڻ هوائي اڏي تي لهندي ئي نظر اچن ٿا. ننڍڙا گورکن جا ٻار هٿ ڦهلائي خيرات پيا گهرن. هي اهي ئي گورڪا آهن جن انگريزن جي راڄ جي استحڪام لاءِ پنهنجيون حياتيون ڏنيون. هينئر به انگلينڊ جي راڻيءَ جي حفاظتي دستي ۾ گورڪا شامل آهن. گورکن جي مشهوري سندن سنگدل بهادريءَ سبب آهي. مون کي اهو وهم گمان ۾ به ڪونه هو ته غربت هنن بهادرن جي ٻارن کي پنڻ تي مجبور ڪري ڇڏيندي!

هتي بادشاهي آهي پر حڪومت ڪميونسٽ پارٽيءَ جي آهي. جڏهن دنيا ۾ ڪميونسٽ بلاڪ مڪمل طور منظر تان هٽي ويو آهي ته نيپال وارن کي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو راڄ پلئه پيو آهي. پر ان هوندي به هيءُ سڄي دنيا ۾ واحد هندو حڪومت آهي. اهي ٿي مختلف رويا سمجهه ۾ نه اچڻ جوڳا آهن.

هتي هندومت ڪانسواءِ ٻڌ قوم جا پوڄاري پڻ وڏي تعداد ۾ آهن.

ٿورا گهڻا مسلمان پڻ موجود آهن. پر بنيادي طرح هيءَ هڪ هندو مملڪت آهي. نيپالي ٻولي هندي رسم الخط ۾ لکي وڃي ٿي ۽ ان سان ڪافي هڪ جهڙائي رکي ٿي. هتي جو سڪو پڻ رپيو آهي پر هڪ ڊالر ۾ پنجاهہ ڪن رپيا ٿين. ان لحاظ کان اسان جي رُپئي کان ڪمزور آهي.

غير سرڪاري تنظيمن جي هيءَ ڏکڻ ايشيائي ڪانفرنس هڪ پاڪستاني اداري SDPI پاران اسلام آباد ۾ منعقد ڪرڻي هئي پر هندوستاني وفدن کي ويزا نہ ملڻ سبب ڪانفرنس جو اهتمام کٽمنڊوءَ ۾ ڪرايو ويو. SDPI پاران پاڪستان جي مختلف ادارن کي دعوت موڪلي وئي هئي. ڪوشش اها ڪئي وئي تہ سنڌ مان ڪابہ سنڌي تنظيم هن ست ۾ شامل ٿي نہ سگهي. اها بہ هڪ عجيب روش آهي. آئون جتي بہ ويندو آهيان تہ مون کان سِڱا متعلق سوال ڪيا ويندا آهن. سِڱا جي ساراهہ ڪئي ويندي آهي. اسان جي هن پرت جي پورهئي جي ميتا ٿيندي آهي. پر سِڱا کي قومي ۽ بين الاقوامي ميڙن ۾ بلڪل نظرانداز ڪيو ويندو آهي. ان جا ڪهڙا بہ سبب هجن پر اها ڳالهہ بناڪنهن هٻڪ جي چئي سگهي ٿي تہ سِڱا جو تجربو گهٽ ۾ گهٽ ڏکڻ ايشيا جي ملڪن ۾ بلڪل منفرد آهي.

هن ڪانفرس جو عنوان هو:

: Security
Environmental, Developmental and Economical
Dimensions.

ڏکڻ ايشيا جي ملڪن ۾ غربت هڪ وڏو مسئلو آهي ان سبب ڪئين مسئلا اپريا آهن جن مجموعي طور هن علائقي جي امن ۽ سلامتيءَ لاءِ للڪارون پيدا ڪيون آهن.

١) هي سڀ ملڪ ٻاهرين قرضن جي دٻاءَ هيٺ آهن ۽ هاڻ ورلڊ بئنڪ ۽ بين الاقوامي مالياتي اداري جي شرطن ۾ جڪڙيل آهن.
٢) سيني ملڪن ۾ نوڪرشاهيءَ جي ناڪاميءَ جا اهڃاڻ واضح آهن.
٣) سيني ملڪن ۾ مذهبي، لساني ۽ قبائلي ڇڪتاڻ موجود آهي.
٤) سيني ملڪن ۾ نقل مڪاني ڪندڙن ۽ پناهگيرن جو مسئلو آهي.
٥) بيروزگاري ۽ ان سان لاڳاپيل، بيماريون جهڙوڪ نشو، هٿيار، ڏوهہ سيني لاءِ مٿي جو سور بڻيل آهن.
٦) آدمشماريءَ جي واڌ ۽ جهالت (سواءِ سري لنڪا) جي ايندڙ صديءَ لاءِ هڪ وڏو ڏڪوا هي.

ان سڄي پس منظر ۾ علائقي جا ٻہ وڏا ملڪ ڀارت ۽ پاڪستان ايٽمي زور آزمائيءَ ۾ رڌل آهن، جتي انسانن کي ٻہ وقت پيٽ ڀري ماني کائڻ لاءِ ڪانهي. لکين ٻار پورن تن جي ڪپڙن کانسواءِ گهٽين ۾ رلن پيا. ڪئين عورتون غلاميءَ واري زندگي گذارين ٿيون ۽ مرد قرض جي عيوض ٻارن کي گروي رکي بيگار ڪئمپن ۾ ڪمائڻ تي مجبور آهن. ان وايو منڊل ۾ اسان فوجي ساز سامان جي تيارين ۽ هڪ ٻئي کي مات ڪرڻ لاءِ پنهنجي لکها معصوم ماڻهن جي حياتين جو بليدان ڏيڻ لاءِ تياريون پيا ڪريون.

اها صورتحال سياستدانن لاءِ تمام پرڪشش آهي، جو نفرت انگيز نعرن سان هنن جي ڪرسي سلامت رهي ٿي. پر عام ماڻهو جيڪو ان سڄي کيل ۾ الڳ الڳ آهي ان کان پڇڻ کانسواءِ ان کي نفرتن جي ٻنيءَ ۾ اڇليو پيو وڃي. انهن خيالن جي بنياد تي ڀارت پاڪستان ماڻهن جي ڳالهہ ٻولهہ India - Pakistan Peoples Dialogue جو پڻ اهتمام ڪيو ويو هو تہ جيئن ٻنهي ملڪن جي غيرسرڪاري تنظيمن جا عيوضي پاڻ ۾ ويهي گڏيل مسئلن تي سوچين ۽ هڪ پڌرنامو جوڙين.

ساڳئي وقت نئين دهليءَ ۾ ٢٤ ۽ ٢٥ فيبروريءَ تي ان ڳالهہ ٻولهہ جو اهتمام انساني حقن جي تنظيمن پاران منعقد ڪيو ويو. ان ۾ تہ شرڪت لاءِ دعوت ڪونہ هئي نہ وري هندستان لاءِ ويزا هو، پر ڪٺمنڊو واري ڪانفرنس ۾ ضرور شرڪت جو موقعو مليو.

هڪ ڳالهہ جيڪا تيرس ۾ وڃهنڊڙ هُئي سان هئي هندوستاني ۽ پاڪستاني وفدن وچ ۾ ڪشمير جي مسئلي تي جذباتي جهڪتاڻ. جاويد جبار پنهنجي تقرير ۾ اها ڳالهہ چٽيءَ طرح ڪئي تہ ڪشمير جي مسئلي تي هندوستان کي کليءَ دل سان امن لاءِ اڳرائي ڪرڻ گهرجي ۽ ماڻهن کي حق خوداراديت جو موقعو ڏيڻ گهرجي تہ جيئن اهي پنهنجي مستقبل جو صحيح فيصلو ڪري سگهن. هندوستان جي هڪ بنگالي ڊيليگيٽ هڪدم ان تي احتجاج ڪيو ۽ ان جو خيال هو تہ اهڙو مظاهرو پاڪستان ڀلا ڇو نہ ٿو ڪري؟

ٻيو موقعو ٺهرائن واري اجلاس ۾ آيو. هڪ هندوستاني دانشور مسٽر شرما هڪ ٺهراءُ آندو تہ ڪشمير جي سلسلي ۾ ٻنهي ڌرين کي ڳالهين لاءِ راضپو ڪرڻ گهرجي ۽ انسانن جو قتل عام بند ڪيو وڃي. هيءَ ٺهراءُ بلڪل غيراهم ۽ تمام نرم هو ان هوندي بہ هندوستاني وفدن ان تي سخت ۽ هيجان پرور ردعمل ڏيکاريو جيڪو حيرت انگيز هو. عام طور سڄي ڪانفرنس ۾ ڏيرج، گنڀيرتا ۽ سهپ جو مظاهرو ڪيو ويو هو.

پر هن سوال تي اها ڳالهه ختم ٿي ويئي. ڪانفرنس جي پڄاڻي ۾ هڪ ڳالهه جو ذڪر هو ته قدرتي وسيلن تي ضابطو اتان جي ماڻهن جو هجي جيڪي ان وسيلي فيضياب ٿين ٿا. اڻ سڌيءَ ريت ان شق ۾ دريائن مٿان وڏن ڊيمن ۽ بئراجن ٺاهڻ جي مخالفت ڪئي وئي آهي. اهو ان لاءِ جو هندوستان جي ڪجهه هنڌن تي ۽ نيپال ۾ اهڙا هائڊرو اليڪٽرڪ ڊيم ٺاهڻ جي صلاح ڪئي پئي وڃي جنهن سان هزارين ماڻهو پنهنجا ماڳ ڇڏيندا ۽ پيچري‌ءَ جي علائقن ۾ پڻ ماڻهن ۽ جهنگلي جيوت کي سوڪهڙي جو منهن ڏسڻو پوندو. ان تي مون اهو واڌارو ڪرڻ پئي گهريو ته پاڪستان ۾ بنجندڙ ڪالاباغ ڊيم جو به ساڳيو مسئلو آهي، ان ڪري اسان کي اها شق صاف طرح لکڻ کپي ته بجليءَ جي بهاني ميگاڊيم ٺاهڻ جي رٿائن کي ختم ڪيو وڃي، پر ان تي پاڪستاني وفدن ئي مخالفت ڪئي، ان ڪري اها ترميم ٿي نه سگهي. ڪانفرنس جي هڪ اجلاس جو عنوان هو:

Let the rivers may flow.

افسوس جو ان اجلاس ۾ ڪالاباغ تي ڪو مضمون ڪونه هو پر علائقي ۾ ٻين ٺهندڙ ڊيمن تي مقالا هئا. حقيقت ۾ ڪالا باغ ڊيم کي اسان وٽ هڪ سياسي مسئلي طور ڪنيو ويو آهي، پر اهو مسئلو ماحوليات جي حوالي سان تمام اهم آهي. ان قسم جي ڊيم وسيلي ماحول تي هاڃيڪا اثر پوندا. سنڌ جو ڪچو ۽ ٻيلا بلڪل ختم ٿي ويندا ۽ ايندڙ صديءَ ۾ سنڌ هڪ بيابان نظر ايندو.

ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته هن مسئلي تي ماحولياتي اڀياس ڪيو وڃي. سنڌ جو ماحول سنڀالڻ وارو ڪاتو ان لاءِ ڪنهن بين الاقوامي ماهر جون خدمتون حاصل ڪري ته جيئن ان جي رپورٽ غيرجذباتي ۽ غيرسياسي هجي ۽ حقيقتن تي ٻڌل هجي ته جيئن عالمي بئنڪ ۽ ٻين مالياتي ادارن تي زور آڻي سگهجي ته هن ماحول دشمن رٿا کي هو مڃتا نه ڏين.

هن مسئلي تي سنڌ جي غيرسرڪاري تنظيمن جو اجلاس پڻ ڪرڻ گهرجي. ڪراچيءَ ۾ انٽرنيشنل يونين آف ڪنزرويشن آف نيچر (IUCN) موجود آهي پر ان اجا تائين هن ان اهم مسئلي تي هڪ رواجي بيان به نه ڪيو آهي.

مٿين ڪانفرنس ۾ منهنجو مقالو غيرقانوني لڏپلاڻ جي موضوع تي هو جنهن جو سنڌي ترجمو پڻ هن ڪتاب ۾ درج آهي.

(هلال پاڪستان ۱۰ مارچ ۱۹۹۵ع)

"پاڪستان ۾ غيرقانوني پناهگيرن جو مسئلو اندروني حفاظت لاءِ للڪار"

هي مقالو ٢٤ فيبروري ١٩٩٥ع تي کٽمنڊو ۾ ٿين اين جي او گڏجاڻي (سارڪ) جي موقعي تي پڙهيو ويو.

تعارف:

جيتوڻيڪ انساني تاريخ ۽ حاصلات ۾ بين الاقوامي لڏ پلاڻ هڪ بنيادي ۽ مستقل حقيقت رهي آهي، پر ان سان ٿوري عرصي ۾ سماجي سرشتي ۽ معاشي تبديلي ۾ خرابيون پيدا ڪرڻ سان منسوب سگهه تازو ئي عالمي ڳڻتيءَ جو وڏو مسئلو بڻي آهي.

١٩ هين صديءَ دوران آباديءَ جي لڏ پلاڻ پرمار طاقت شروع ڪئي، جڏن اٽڪل ١٥ ملين غلامن کي ١٨٥٠ع کان اڳ آفريڪا مان آمريڪا ۾ ڪم لاءِ منتقل ڪيو ويو.

١٨٣٤ کان ١٩٣٧ (جڏهن غلامي سرڪاري طور ختم ٿي) دوران اٽڪل ٣٠ ملين ماڻهو هندستاني اپکنڊ مان ايشيا هندي سمنڊ ۽ ڪئريبن علائقن ڏانهن ۽ بين ڪالونين ڏانهن ڪم لاءِ منتقل ڪيا ويا. اوپر ايشيا ۾ مزدورن جي لڏ پلاڻ جي تسلسل ۾ چيني آبادي هانگ ڪانگ، انڊونيشيا، ٿائيلينڊ ۽ ملائيشيا ڏانهن ٻي عالمي جنگ جي پڄاڻيءَ تائين ١٦ ملين کان وڌي وئي.

ٻي جنگ عظيم کي عالمي لڏ پلاڻ ۾ عام طور اهم موڙ جي حيثيت سان ڏٺو وڃي ٿو. ١٩٤٠ع ۽ ١٩٥٠ع جي ڏهاڪن ۾ ڪالونيل طاقتن جي پڄاڻي سان نين آزاد حڪومتن پنهنجن مقصدن جي تڪميل لاءِ معاشي ۽ آبادي (لڏ پلاڻ سميت) پاليسيون ٺاهڻ شروع ڪيون.

١٩٤٧ع ۾ هندستاني اپکنڊ ورهايو ويو. پاڪستان ۽ هندستان جي وچ ۾ ابتدائي مٽا سٽا ايڏي وڏي پيماني تي ٿي جو انساني تاريخ ۾ ان جو مثال نٿو ملي، جنهن ۾ ١٤ ملين ماڻهو ملوث ٿيا. (٢) ١٩٥١ع واري لياقت

نهرو ٺاهہ رسمي طور سرحدون بند ڪيون، پر حقيقت ۾ ايئن ڪڏهن بہ نہ ٿيو.

١٩٧١ع وارو تڪراءَ ۽ بعد ۾ خوني جنگ بنگلاديش جي تخليقي ۽ ٣ء٠ ملين بهارين جي دربدريءَ تي پوري ٿي. ان ڪان پوءِ بنگالي وڏي تعداد ۾ غلط طريقا استعمال ڪري پاڪستان آيا.

افغان سياسي بحران ۽ روس سان جنگ اسان ڏانهن پاڪستان ۾ ٣ء٧ ملين ماڻهو مارچ ١٩٩٢ع تائين اماڻيا. ان ڪان سواءِ علائقي ۾ تڪرائن سبب يارت، برما، ايران ۽ سري لنڪا مان پناهگيرن جو لاڳيتو دٻاءُ رهيو. فلپائن ۽ بنگلاديشن مان نوڪرين جي تلاش ۾ نڪتل غير قانوني طور پاڪستان آيا آهن. ورلڊ رفيوجيز سروي ١٩٩٤ع موجب "سڄي دنيا ۾ ڪنهن هڪ ملڪ ۾ (ايران ۾ افغانين ڪان پوءِ) صرف پاڪستان ئي آهي، جتي افغان پناهگير ٻئي نمبر تي گهڻا آهن. انهن ۾ تمام ٿوري تعداد ۾ پر متاثر پناهگير ڪجهہ ٻين قوميتن جهڙوڪ عراقي، ڪرد (١٢٠٠) صومالي (٧٠٠) ۽ ايراني بهائي (٢٠٠) آهن."

تازو (جنوري ٢٧ – ١٩٩٥ع) ڪراچيءَ ۾ غير قانوني غير ملڪين بابت انسپيڪٽر جنرل سنڌ پوليس جي هڪ رپورٽ موجب جيڪا پريس ۾ پڌ آئي آهي. "غير قانوني طور آيل ٢ ملين غير ملڪين جي ڪراچيءَ ۾ موجودگي جيڪا قوميَ سلامتيءَ لاءِ وڏو خطرو بڻجي وئي آهي، ان هوندي بہ حڪومت سياسي دٻاءَ سبب انهن جي خلاف ڪو عمل ڪرڻ ڪان بي وس آهي.

ڪراچيءَ ۾ انٽيليجنس بيورو، آءِ ايس آءِ ۽ پوليس جي اسپيشل برانچ پاران هڪ گڏيل سرسري سروي ٦ مارچ ١٩٩٣ع ڪان ٦ اپريل ١٩٩٣ع تائين ڪئي وئي هئي. سروي موجب غير قانوني غير ملڪين جو تعداد هن ريت آهي.

بنگالي – ٧٦٤٧٩٣
افغان – ٦٥٤٦٩٣
برمي – ٢٠٤٤٤٨
يارتي – ٣٢٠٣٨

انهن مان فقط ٣١٥ ڄڻن تي ڪيس هلايو ويو. فقط ڪراچيءَ ۾ غير قانوني غير ملڪين جو تعداد سروي موجب ١٦٢٦٣٢٤ آهي.

پاڪستان ڏانهن لڏ پلاڻ ڇو؟

پاڪستان هڪ غريب ملڪ آهي، تنهن ڪري اهو پناهگيرن جو بار نٿو کڻي سگهي.

مسٽر جيمس اين پرسيل جونيئر، جيڪو لڏ پلاڻ بابت عالمي تنظيم جو ڊائريڪٽر جنرل آهي، هن ٥ کان ١٢ سيپٽمبر ١٩٩٤ع دوران قاهرا ۾ آبادي ۽ ترقيءَ بابت عالمي ڪانفرنس ICPD آڏو تقرير ڪندي، لڏ پلاڻ بابت ڪجهه بنيادي عنصر پيش ڪيا. هن چيو، ڪافي ماڻهو لڏ پلاڻ ان ڪري ڪن ٿا جو:

١) انهن جا سماج ۽ حڪومتون ناڪام ٿي وڃن ٿيون.

٢) مناسب تعليم، ڪم ۽ اجهو مهيا ٿيڻ ۾ ناڪامي.

٣) گهڻين حڪومتن وٽان سندن شهرين کي تحفظ، بچاءُ، حقن جي حمايت ۽ قانوني ضرورتن جي پورائيءَ ۾ ناڪامي. مختصر اکرن ۾ مستحڪم ترقي حاصل ڪرڻ ۾ ناڪامي.

ڇا پاڪستان وٽ اهي سڀ ضمانتون موجود آهن، جيڪي پاڙيسري ملڪ پنهنجن شهرين کي ڏيئي نہ سگهيا آهن؟ ان سلسلي ۾ ييٺ جا بنيادي ماپا ۽ اشارا ايئن نٿا چون.

ڏسو : بنيادي انگ اکر

بنيادي انگ اکر

ملڪ	مجموعي قومي پيداوار في ماڻهو/ ڊالر	جروقت جيئڻ جو امڪان	تعليم جي شرح	ڪل آبادي ملين	هڪ سال اندر/ ٻارن جو موت		٥ سال جي عمر کان گهٽ/موت جي شرح	
	١٩٩٢	١٩٩٣	١٩٩٠	١٩٩٣	(١٩٦٠،١٩٩٣)		(١٩٦٠،١٩٩٣)	
سريلنڪا	٤٥٠	٧٢	٨٨	١٧,٩	١٥	٩٠	١٩	١٣٠
ڀارت	٣١٠	٦١	٤٨	٨٩٦,٦	٨١	١٤٤	١٢٢	٢٣٦
بنگلاديش	٢٢٠	٥٣	٣٥	١٢٢,٢	٩٤	١٥١	١٢٢	٢٤٧
نيپال	١٧٠	٥٤	٢٦	٢١	٩٠	١٨٦	١٢٨	٢٧٩
پاڪستان	٤٢٠	٥٩	٣٥	١٢٨,١	٩٥	١٣٧	١٣٧	٢٢١
ڀوٽان	١٨٠	٤٩	٣٨	١,٧	١٢٨	٢٠٣	١٩٧	٣٢٤

لڏي آيل آباديءَ پاڪستان ۾ سماجي، معاشي، ماحولياتي، سياسي حفاظتي ڏسائن ۾ اثر وڌو آهي.

بلوچستان ۾ افغان پناهگيرن جي آمد سبب هيٺيان سماجي ۽ معاشي مسئلا پيدا ٿيا آهن.

۱) چراگاهن جي تباهي.

۲) روڊن جي تباهي.

۳) موجود آبپاشي ذريعن /پيئڻ جي پاڻيءَ تي وڌو دٻاءُ ۽ آلودگي.

٤) انسانن ۽ جانورن ۾ نيون بيماريون (افغان پناهگيرن جي مال جو تعداد اٽڪل ٦ء۱ ملين آهي)

٥) ٻيلن جي واڍي ۽ ٻوٽن، ٻوٽن ۽ دوائن وارن ٻوٽن جو پٽجڻ.

٦) عام استعمال جي شين جي مارڪيٽ ۾ محدود رسد ۽ وڌيل طلب سبب مهانگائي.

۷) مقامي هنر مند ۽ غير هنر مند مزدورن سان پناهگيرن جي جوڙجڪ.

۸) هٿيارن ۽ نشي وارين شين وغيره جي سمگلنگ.

۹) بم ڌماڪا، چوريون، ڌاڙا ۽ خون.

۱۰) ڪوئيٽا شهر ۽ ٻين ضلعي هيڊ ڪوارٽرن ۾ رهائشي مسئلا.

ان سلسلي ۾ قيمتن جي فرق جو اڀياس هن ريت سامهون آيو آهي.

ڏسو چارٽ

قيمتن ۾ تبديلي ۱۹۴۷-۹۴ ۽ ۱۹۴۷

نمبر	شهر	في سيڪڙو ۱۹۷۹-۸۴	قيمتن ۾ واڌ ۱۹۷۴-۹۴	ڪل فرق
۱.	ڪراچي	۵۴	۳٦	۱۸
۲.	لاهور	۵۰	۳۹	۱۱
۳.	راولپنڊي	۵۳	۳۹	۱۴
۴.	پشاور	٦۲	۵۲	۱۲

صوبي سرحد ۾ افغان پناهگيرن جي معاشي اثر بابت پاڪستان اڪيڊمي فار رورل ڊيولپمينٽ پشاور پاران ۱۹۸۸ع ۾ جائزو ورتو ويو هو. نتيجن مقامي معيشت تي دٻاءُ کي ظاهر ڪيو هو.

1- گهورڙيائي شهر جي سيني علائقن ۾ عام مقبول آهي. سروي مان ظاهر ٿيو ته ان جي وڏي حصي تي پناهگير قابض ٿي ويا آهن.

-2 جيئن تہ حڪومت ۽ بين الاقوامي ايجنسين وٽان پناهگيرن لاءِ امداد مناسب نہ هئي، هو مزدور مارڪيٽ ۾ آيا. غير هنرمند مزدور جي اجرت پشاور مارڪيٽ ۾ گهٽجي ٢٥ رپيا في ڏينهن تي وئي، جيڪا ٻين شهرن جي ڀيٽ ۾ گهٽ آهي.

مختلف شهرن ۾ غير هنر مند مزدورن جي ڏهاڙي اجرت (١٩٨٤)

گجرانوالہ	00-35 –
حيدرآباد	00-40 –
اسلام آباد	00-32 –
ڪراچي	25-35 –
لاهور	66-36 –
فيصل آباد	50-27 –
ملتان	50-27 –
ڪوئٽا	50-27 –
پشاور	00-25 –
راولپنڊي	75-33 –
سيالڪوٽ	50-73 –
سکر	00-30 –

١٩٧٩-٤٨٣ع دوران عام واهپي جي بنيادي شين جا اگهہ ٥٢ سيڪڙو وڌي ويا. هڪ سروي سان هيٺان نتيجا ظاهر ٿيا:

١) افغان مزدورن مقامي مزدورن جي جاءِ ورتي آهي ۽ هن شعبي ۾ ڪٿن روزگار جي حوالي سان سوڙهو ڪري ڇڏيو آهي. ان سان سماج جي غريب پاڱي جي زندگيءَ جو معيار اچا ڪرندو.

٢) پناهگير آباديءَ مقامي معيشت ۾ پاڻ سان آندل رقم ۽ ذريعا سيڙايا آهن ۽ اهي ٽرانسپورٽ، ملڪيتن ۽ غاليچن جي ڪاروبار تي قبضو ڪري ويا آهن.

نشو : گڏيل قومن طرفان افغانستان تي هڪ رپورٽ موجب يورپ ۾ پڪڙيل ڪُل هيروئن جو ستر سيڪڙو افغانستان ۽ پاڪستان مان هو. افغانستان ۾ هيروئن جا تمام گهڻا عادي آهن. پاڪستان ۾ ١٩٨٠ع تائين هيروئن اسان جي نوجوان ۾ تمام ٿوري استعمال ٿيندي هئي. ١٩٨٢ع ۾ پاڪستان ۾ نشي جا عادي ٢٥٠٠٠ هئا. انگ اکر ان ۾ واڌ هن ريت

ڏيکارين ٿا:

١٩٨٤ع ۾ ٥٦٥٠٠٠

١٩٨٥ع ۾ ٦٦٥٠٠٠

١٩٨٦ع ۾ ٧٥٠٠٠٠

١٩٨٧ع ۾ ٩٢٠٠٠٠

• هن اندازي موجب هن وقت پاڪستان ۾ ٣٫٢ ملين نشي جا عادي موجود آهن، جن مان ١٫٥ ملين فقط هيروئن جا عادي آهن.

هن چرڪائيندڙ صورتحال ملڪ ۾ ڏوهن جي شرح وڌائي ڇڏي آهي. شهرن ۾ امن جي صورتحال قتل رهي ٿي. نشي جي پيداوار ۽ ان جي سمگلنگ کي روڪڻ لاءِ ورتل اپائن جي خلاف غير قانوني گروهن تمام سخت مزاحمت ڪئي آهي، هن وقت شهر ۾ بي رحميءَ سان خون ڪرڻ جا واقعا تمام عام آهن.

سرحد صوبي جي وڏي وزير تصديق ڪئي آهي ته مالا ڪنڊ ايار ۾ افغان پناهگيرن جو هڪ حصو سرگرميءَ سان ملوث رهيو اهي، جنهن جي نتيجي ۾امن امان جي مڪمل ڦيٽاري سميت وڏي پئماني تي موت ۽ تباهي پکڙي.

ڪراچيءَ شهر ۾ سال ١٩٩٤ع ۾ ١١١٣ ماڻهو تشدد ۽ فرقيوار وڳوڙن ۾ مارجي ويا. وڳوڙن جي واقعن ۾ خودڪار هٿيارن جي موجودگي ڏٺي وئي آهي، جيڪي افغان پناهگيرن وٽان ڪراچيءَ ۾ سستن اگهن تي ملي وڃن ٿا، جن کي پنهنجا هٿيار پاڻ سان کڻڻ جي چوٽ آهي.

پاڪستان ۾ غير قانوني لڏ پلاڻ جي بنا چڪاس آمد هيٺيان پوائنٽا نتيجا ڏيکاريا آهن.

-1 سڪيورٽيءَ جو مسئلو :

(الف) ڪجهه غير ملڪي ڏوهارين جي مدد سان دنيا ۾ ڪم ڪندڙ هٿيار بند گروهن ۾ پرتي ٿين ٿا.

(ب) ڪجهه هڪبئي مخالف ڌرن جا لڏي آيل گروهه پنهنجا تڪرار رستن تي تشدد ذريعي نبيرين ٿا. اهڙا واقعا بلوچستان ۾ ٿيا آهن.

(ج) لڏي آيل ماڻهن هٿان دهشتگردي، مسجدن، بسن ۽ اسڪولن تي حملن جي واقعن جون ثابتيون به آهن.

-2معاشي مسئلا :

(الف) پناهگير مقامي ماڻهن سان نوڪرين ۽ سماجي خدمتن ۾ مقابلو ڪن ٿا. ناڻي ۾ واڌ جو سبب بڻجن ٿا ۽ جياپي جو خرچ وڌي ٿو. گاڏڙو هٽڻ، ڪاڻ مزدوري، روڊن جي اڏاوت ۽ ماهي گيري مکيہ شعبا آهن، جن ۾ پناهگير داخل ٿيا آهن ۽ مقامي مزدورن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو اٿن.

(ب) هو سماجي ۽ معاشي ترقي لاءِ موجود ذريعن تي بار آهن.

(ج) لڏي آيل ماڻهن جي موجودگيءَ سبب آدمشماريءَ جا رستا بند ٿي ويا آهن، جنهن سان حقيقي بنيادن تي ترقيءَ لاءِ رٿابندي ڪري سگهجي ٿي.

-3سياسي مسئلا :

ڪيئي تارڪين لوڪن ڪوڙا سڃاڻپ ڪارڊ ۽ پاسپورٽ هٿ ڪري ورتا آهن ۽ چونڊن ۾ حصو وٺي رهيا آهن، تنهن ڪري ان سان پاڪستان ۾ حڪومت جي شڪل سندن اوليتن مطابق ٿيو وڃي.

-4انساني مسئلا :

(الف) لڏي آيل ماڻهو شهري مزدور آبادين ۾ رهن ٿا، جتي بنيادي سهوليتون انسان جي رهڻ لائق نہ آهن.

(ب) عورتن جو ڪاروبار آمدنيءَ جو سڀ کان مکيہ ذريعو آهي.

(ج) نوجوانن کي شاهوڪار شهري علائقن ۾ گهرَيلو نوڪرڻ طور وڪيو وڃي ٿو. اهي ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون تعليم ۽ صحت جي سهوليتن کان محروم رهن ٿيون.

(د) لڏي آيل ڪافي ماڻهن کان پاڙيتو قاتل طور ڪم ورتو وڃي ٿو.

- اقوام متحده جي معاشرتي ترقيءَ لاءِ عالمي ڪانفرنس

WORLD SUMMIT FOR SOCIAL DEVELOPMENT

٦ کان ١٢ مارچ ١٩٩٥ع تي ڊينمارڪ جي شهر ڪوپن هيگن ۾ سماجي ترقيءَ جي عالمي ڪانفرنس منعقد ٿي رهي آهي، جنهن جو انتظام اقوام متحده پاران ڪيو پيو وڃي. هن ڪانفرنس ۾ پاڪستاني وفد جي سربراهي جناب فاروق احمد خان لغاري ڪندو. هن ڪانفرنس ۾ ٣ مکيه موضوع آهن.

-1 غربت جو خاتمو.

-2 بيروزگاريءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ اُپاءَ.

-3 سماجي ڳانڍاپو.

ان ايجنڊا تي سڄي دنيا جا ملڪ پنهنجي پنهنجي ملڪ جي پاليسيءَ تي بيان ڏيندا ۽ آخر ۾ هڪ پڌرنامو جاري ڪيو ويندو، جنهن تي سڀ موجود رهنما صحيح ڪندا.

ان قسم جا ڪئين پڌرناما هن وقت تائين سربراهان مملڪت صحيح ڪري چُڪا آهن. انهن مان ڪيترن تي ڪوبه عمل درآمد نه ٿيو آهي. ان سڄي صورتحال جي قطع نظر اسان کي سنڌ ۾ وڌندڙ غربت، بيروزگاري ۽ سماجي انتشار تي غور ڪرڻ گهرجي.

هن وقت ڪيترائي سنجيده سوال اسان جي آڏو آهن جن تي جيڪڏهن اسان هن وقت ڌيان نه ڏنو ته پوءِ تاريخ ۾ اسان جا نشان گهڻو وقت قائم رهي نه سگهندا.

آئون پاڻ کي عقل ڪل نٿو سمجهان ۽ سنڌ جي سڄڻ، دانشورن، سياسي، سماجي ڪارڪنن کي گذارش ٿو ڪرڻ گهران ته هو ان سلسلي ۾ ڪجهه وقت ڪڍي سوچ ويچار ڪن. ڪن اهم پهلوئن تي ڪجهه منتشر خيال پڙهندڙن آڏو آهن.

-1 غربت : اها ڳالهه ڪيئن سال اڳ ڏبي هئي ته سنڌ ۾ ڪوبه ماڻهو بکيو ڪونه ٿو سمهي، پر مون کي هاڻي ان ڳالهه جي پڪ ڪانهي.

هڪ تحقيقي سروي مطابق غربت جا پنجاهه سبب ڄاڻايا ويا آهن، جيڪي سنڌ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ جي ڳوٺاڻن مون کي ٻڌايا هئا. قومي

سطح تي اسان جي ڪهڙي راءِ آهي، اسان انهن سببن کي ڪهڙيءَ ريت ختم ڪري سگهون ٿا يا ڪٿي ائين چئجي ته اسان مان هر هڪ وٽ غربت کي ختم ڪرڻ جا ڪهڙا علاج ذهن ۾ آهن؟

تازو هڪ اهل دل دوست سنڌ جي ٻهراڙين جي دوري تي ويو هو ۽ غير سرڪاري تنظيمن جي ڪمن ڪارين متعلق ڄاڻ حاصل ڪري آيو آهي. همراهه ڏاڍو پريشان ۽ مايوس پئي لڳو. هن جو چوڻ آهي ته سنڌي پورهيت سست ۽ بي همت آهي، ان ڪري سنڌ ۾ ڪاٿين ۾ ڪم ڪندڙ مزدورن ۾ سنڌي ڪو ڪونهي. تيل جي کوهن جي کوٽائي ۾ انهن جو حصو ڪونهي ۽ هاڻي ڪنڊ جي ڪارخانن ۾ پڻ سنڌي مزدور گهٽبا وڃن.

جيڪو ڪم سنڌي مزدور هڪ ڏينهن ۾ ڪري ٿو، اهو ڪم پٺاڻ مزدور اڌ ڏينهن ۾ ڪري ٿو. هاڻي افغاني مزدور ته گهٽ اجرت تي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

چند ڏينهن اڳ ڪاٺوٽ جي ڪنهن دوشت جو خط سنڌي اخبارن ۾ ڇپيو آهي، جنهن ۾ هن انگ اکر ڏنا آهن ته لاڪڙا جي ڪاٺين ۾ ٨٠ سيڪڙو مزدور پٺاڻ، ١٥ سيڪڙو پنجابي ۽ پنج سيڪڙو بلوچ آهن. باقي سنڌي پٽيوالي يا چوڪيداري جا ڪم سنڀاليندا آهن.

ان صورتحال ۾ سنڌين جي غربت ڪيئن گهٽبي؟

هن وقت (آخري خبرن اچڻ تائين) ٿر ۾ ڪوئلي جي کوٽائي جو ڪم جاري آهي. خيرپور ضلعي ۾ تيل جي کوهڻ جي کوٽائي شروع ٿيڻ واري آهي، سونڊا (ٺٽي ضلعي) ۾ ڪوئلي جي کوٽائي شروع ٿي چڪي آهي.

ڪويت جي سهڪار سان بدين ۾ تيل صاف ڪرڻ جو ڪارخانو لڳڻ وارو آهي. آمريڪا، برطانيا ۽ هانگ ڪانگ جي واپارين پاران بجليءَ جا ٿرمل پلانٽ ايندڙ مهينن ۾ لڳڻ وارا آهن.

سوال اهو آهي ته اهي سڀ سرڪاري ڪوششون سنڌين لاءِ روزگار جو ذريعو بڻبيون؟ وڏو انديشو اهو آهي ته ان سوال جو جواب ناڪاري آهي. ان سبب اهو ايندو ته اسان وٽ فني ماهر ڪونه آهن ۽ اسان جا پورهيت سست آهن.

ان خيال کي ميسارڻ لاءِ اسان ڪهڙا طريقا استعمال ڪرڻ گهرون ٿا؟

منهنجي خيال ۾ حڪومت وٽ ايترو وقت ڪونهي جو ڳوٺ ڳوٺ ۾

ماڻهن کي محنت جي رغبت ڏئي يا ڏارين ڪمپين کي اهو يقين ڏياري ته سنڌي ڪمائتا ماڻهو آهن.

آخر اهو ڪم ڪير ڪندو؟ اهو ڪم غربت کي ختم ڪرڻ لاءِ هڪ وڏو قدم ٿيندو.

آهي ڪو سائين؟ سنواريو جو هن ڪم ۾ هٿ وجهي.

اسان وٽ ماهر ارضيات، مائننگ، انجنيئرنگ، اليڪٽرڪ انجنيئر گهڻا بيروزگار موجود آهن، انهن جي پاران ڪير هنن ٻاهرين ڪمپنين سان ڳالهائيندو ۽ ڪين مرغوب ڪندو.

ملڪ جون مختلف يونيورسٽيون پنهنجي گريجوئيٽس جي مارڪيٽ پيدا ڪرڻ لاءِ خانگي ڪمپنين جي عيوضين کي پاڻ وٽ گهرائي پنهنجي اداري ۾ موجود تعليمي سهولتن کان آگاهہ ڪنديون آهن. اسان جي سنڌ ۽ مهراڻ يونيورسٽين جا واسطيدار عملدار ڇا اهڙو ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهن؟

هڪ تجويز آهي ته حڪومت جو پورهيت کاتو يا وري ڪا غير سرڪاري تنظيم (NGO) سنڌ ۾ ايندڙ انهن رڳائن جي گهربل فني ماهرن جي لسٽ تيار ڪري ۽ ان جي مقابلي ۾ موجود بيروزگار فني ماهرن جا انگ اکر گڏ ڪري ۽ خانگي ادارن ۽ پورهيتن وچ ۾ پل بنجي، ان ريت اسان جا بيروزگار روزگار ماڻي سگهندا ۽ سنڌ ۾ غربت ڪجهہ گهٽجي سگهندي. حڪومت لاءِ پڻ اهو ڪم سندن نيڪ نامي؟ جو باعث بنبو.

ٻي صورت ۾ هر ڪارخاني ۽ هر کاڻ جي علائقي ۾ مزدورن ۽ فني ماهرن جي هڪ نئين ڪالوني جڙندي ۽ ايندڙ پنجن سالن کان پوءِ هڪ ته سنڌي آبادي ٿورائي ۾ تبديل ٿي ويندي ۽ ٻيو ته اسان جا موجود مهربان موروثي رهنما پڻ منظر تان هٽي ويندا ۽ اسان جي سنڌ اسيمبلي هڪ مني پاڪستان اسيمبلي؟ جو ڏيک ڏيندي.

مون کي خبر آهي ته منهنجو هي؟ ڪالم سڄي سنڌ ۾ ٥ يا ٦ ماڻهو پڙهن ٿا. انهن دوستن کي دردمندي؟ سان اپيل ٿو ڪريان ته هن موضوع تي ڪنهن ارباب اختيار سان ڳالهائين يا پنهنجي حلقہ اثر ۾ ڳالهہ ٻولهہ ڪن. شايد ان ريت هن اهم ۽ تڪڙي مسئلي طرف ڪنهن جو ڌيان ٿئي.

هيڏو سور سهي، نندَ نہ ڪجي ناڪئا.

(جاڳو : ١٣ جنوري، ١٩٩٥ع)

اقوام متحده جي ڪانفرنس

هتي ڪوپن هيگن ۾ ٦ مارچ کان وڏو ميڙو متل آهي، اقوام متحده جي جهنبدي هيٺ سماجي ترقيءَ جي عالمي ڪانفرنس بيلا سينٽر ۾ منعقد آهي. هتي هر ملڪ پنهنجا سرڪاري نمائندا موڪليا آهن. ١١ مارچ تي دنيا جي اڪثر ملڪن جا سربراهه هن ڪانفرنس ۾ شامل ٿيندا ۽ ١٢ مارچ تي هڪ عالمي پڌرنامي تي صحيح ڪندا. هن ڪانفرنس جي ايجنڊا هن ريت آهي:

١) غريبيءَ جو خاتمو.
٢) بيروزگاريءَ جو خاتمو.
٣) مختلف طبقن جو سماجي ميلاپ.

هن مختصر ايجنڊا ڪيترن ئي اهم سوالن کي اڀاريو آهي.

گذريل پنجن سالن ۾ عالمي سطح جي هيءَ پنجين ڪانفرنس آهي هن کان اڳ ٻارن جي حقن جي ڪانفرنس. ماحول کي سڌارڻ جي ڪانفرنس، انساني حقن جي ڪانفرنس ۽ ان کانپوءِ قاهره واري آبادي رٿابندي ڪانفرس تي چڪيون آهن. هن کان سنت پوءِ سيپٽمبر ١٩٩٥ع ۾ بيجنگ ۾ عورتن جي حقن جي ڪانفرنس ٿيڻ واري آهي.

هنن سيني ڪانفرنسن جو مقصد انسانيت لاءِ هڪ پرامن ترقي يافته سماج اڏڻ آهي.

اڄ جڏهن دنيا ۾ چيچنيا، بوسنيا، فلسطين، ڪشمير، صوماليه ۾ جنگ جا شعلا ڀڙڪن پيا ۽ ڪيترن ملڪن ۾ اندروني ويڙهه، دهشتگردي، مذهبي ڇڪتاڻ موجود آهي. سڄي دنيا جي جملي مالي وسيلن جو چوٿون حصو فوج ۽ هٿيارن تي خرچ پيو ٿئي. سڌريل قومون پنهنجي ملڪيت جو گڇ حصو نيو ڪلائي هٿيارن تي خرچ پيون ڪن. ان صورتحال ۾ اسان غربت کي ختم ڪرڻ جي حيلن هلائڻ لاءِ هتي ڪٺا ٿيا آهيون.

بيلا سينٽر ۾ هزارين مرد ۽ عورتون مختلف رنگن نسلن مذهبن جا جمع ٿيا آهن، هتي ايئن لڳي ٿو ته دنيا ۾ ڪوبه سنجيده مسئلو ڪونهي بلڪ هڪ دانشورانه بحث آهي، پر حقيقت اها آهي ته جيڪي غربت جي ذلت ۾ مبتلا آهن، انهن جو ڪوبه نمائندو هتي موجود ڪونهي.

ان ئي ماحول ۾ ٩ مارچ کان ڪانفرنس جي خاتمي تائين ڪجهه

عورتن بيلا سينٽر جي ورانڊي ۾ بک هڙتال شروع ڪئي آهي. هنن عورتن جو مقصد هن بک هڙتال وسيلي ڏيڍ ارب غريب ماڻهن سان (جيڪي روزبکيا رهن ٿا) پنهنجي يڪجهتيءَ جو اظهار ڪرڻ آهي.

ساڳئي وقت ٥ مارچ کان دنيا جي غير سرڪاري ترقياتي انجمن پاران هڪ الڳ ڪانفرنس اين جيَ او فورم جي نالي سان هالمن جي پراڻين نيوي بيئرڪن ۾ شروع ڪئي آهي. هن ڪانفرنس جو مقصد سرڪار ڪانفرنس تي اک رکڻ آهي ۽ عام ماڻهو جي نقطئہ نظر کان، سياستدانن ۽ سرڪاري عملدارن جي سوچ جي دائري کان جدا هڪ پڌرنامو جوڙڻ آهي.

ٻنهي ڪانفرنس ۾ جوش و خروش آهي ۽ گهما گهمي آهي. اين جي او فورم ۾ مختلف گروپ پنهنجي حقن لاءِ مظاهرا بہ ڪري رهيا آهن.

مثال طور بهائي، احمدي، ڪرد، ايراني تودهہ پارٽيءَ وارا پنهنجي صورتحال تي شريڪ وفدن کي پوريءَ طرح آگاه ڪري رهيا آهن.

ڏهين مارچ تي ڪميونسٽ پارٽي ڊينمارڪ پاران ورلڊ بئنڪ ۽ (آءِ ايم ايف) عالمي مالياتي فنڊ جيَ خلاف مظاهرا ڪيا ويا. هنن مظاهرن جو مطلب هنن ادارن جي مختلف ملڪن جي مالياتي نظام ۾ مداخلت جي خلاف ڪاوڙ جو اظهار ڪرڻ آهي.

ساڳئي وقت عالمي ادارا پڻ پنهنجي پاليسين متعلق مختلف وفدن کي اطلاع ڏئي رهيا آهن. هي ادارا مختلف استعمال جي شين تي ملندڙ ڇوٽ جي خلاف آهن. قرض جو صحيح استعمال ۽ وقت تي واپسيءَ لاءِ حڪومتن تي بهتر راڄ ڪرڻ جي طريقن (G00-Governance) تي زور ڏئي رهيا آهن. ان کان سواءِ (Free Market) لاءِ دٻاءُ وجهي رهيا آهن. هنن ادارن سماجي پورائيءَ جو پروگرام (Structural Adjustment Programm) پڻ ڏنو آهي، جنهن مطابق سيني استعمال جي ضروري سروسن تي وڏيڪ اگهہ رکڻ جو صلاحون ڏنيون آهن. هي ادارا هڪ طرف پاڻ ۽ جيوڙا مار دوائن تان ڇوٽ ختم ڪرڻ تي زور ڏئي رهيا آهن. بجليءَ جا اگهہ وڌائڻ جي صلاح ڏين پيا، ساڳئي وقت زراعت تي ٽيڪس هٽڻ لاءِ بہ شرط رکن ٿا. ان ريت دنيا جا ستر سيڪڙو غريب ماڻهو جيڪي زراعت سان منسلڪ آهن. انهن تي خرچ جو دٻاءُ وڌي ويندو ۽ غربت جا نقش وڌيڪ گهرا ٿيندا.

هي سڀ پاليسيون ڪارخانن ڪي زور وٺائڻ ۽ واپاري مارڪيٽن ڪي همٿائڻ لاءِ جوڙيون ويون آهن. هن سڄي مالياتي دٻاءُ مان غريب ملڪ ڪيئن نڪري سگهن ٿا؟ ان لاءِ مالياتي ادارن جو زور خرچ گهٽائڻ تي آهي. پر اهي ترقياتي طور اڳتي آيل ملڪن خلاف ان قسم جون پابنديون لڳائڻ لاءِ تيار ڪونه آهن، ته اهي پنهنجي ڪمائيءَ جو ڪجهه حصو دنيا مان غربت گهٽائڻ لاءِ استعمال ڪن. ان سلسلي ۾ هڪ فارمولاءِ ٢٠/٢٠ سيڪڙو) ايجنڊا تي هو پر ان تي اڃا تائين فيصلو ٿي نه سگهيو آهي. اهو پڻ زور ڏنو پيو وڃي ته غريب ملڪ ۽ ترقي پذير ملڪ پنهنجي بجيٽ جو ويهه سيڪڙو سماجي واڌاري لاءِ خرچ ڪن ته پوءِ ٻاهريان مددگار ويهه سيڪڙي جيتري رقم مدد طور ڏيندا ان تي به اڃان تائين ڪو خاص پڪو فيصلو ڪونه ٿيو آهي، ننڍا ملڪ پنهنجو سرمايو وڏين فوجن تي لڳائڻ هڪ ضرورت سمجهن ٿا. ان ڪانسواءِ هو پاڻ کي غير محفوظ تصور ڪن ٿا. دنيا مان فوجن جو خاتمو صرف تڏهن ٿي سگهندو جڏهن قومون پنهنجا اختلاف نبيرڻ لاءِ ميز تي ويهڻ جو حوصلو حاصل ڪنديون. هن وقت دنيا ۾ سڀ جو هڪ اهڙو ماحول آهي جتي مطالبن مڃائڻ يا حق وٺڻ لاءِ به هٿيارن جو استعمال عام رواجي ڳالهه بڻجي پيو. ڪيوبا جي صدر فيڊل ڪاسترو پنهنجي تقرير هن ريت شروع ڪئي ته:

”زندگي هڪ خواب آهي ۽ خواب، خواب ئي هوندا آهن. جڏهن دنيا ۾ انصاف قائم ٿيندو ۽ دولت جي هڪ جهڙي ورهاست ممڪن ٿيندي ٻڏهن دنيا ۾ انصاف قائم ٿيندو ۽ دولت جي هڪجهڙي ورهاست ممڪن ٿيندي تڏهن هي خواب حقيقتون بڻبا.“

دنيا جي ١٨٦ شريڪ ٿيندڙ ملڪن جي ١١٦ سربراهن مان ڪاسترو واحد رهنما هو، جنهن جي تقرر ختم ٿيڻ ڪانپوءِ ڪيتري دير تائين تاڙيون وڄنديون رهيون ۽ ڪيترن سربراهن هن کي سندس تاريخي تقرير تي مبارڪون ڏنيون.

ڪاسترو چيو ته جيستائين انساني احساس نه جاڳندو ترقي ممڪن ٿي نه سگهندي، جتي لالچ جو راڄ هوندو اتي يڪجهتي اچي نه سگهندي. ڪيڏو نه سچ آهي، ايتري سادي ڳالهه به اڃان انسان پنهنجي مڪتي لاءِ مڃڻ لاءِ تيار نه آهي.

هتي مختلف گروپ پنهنجي نڪته نظر کي مڃائڻ لاءِ بحث مباحثا

ڪن ٿا. ٧٧ ملڪن جو گروپ، ڏکڻ ايشيائي قومن جو گروپ يورپين يونين، ڏکڻ آميريڪي ملڪن جو گروپ، آفريڪي ملڪن جو گروپ، عورتن جي حقن جو گروپ، ڏکڻ ايشيا جي ملڪن جو گروپ، ورلڊ فيڊريشن آف ٽريڊ يونين، انساني حقن جي تنظيمن جو گروپ ننڍن آبادگارن ۽ ڪاروبارن جو گروپ، ايشيا پيسيفڪ قومن جو گروپ، امن جي تنظيمن جو گروپ، اهي سڀ گروپ روزانه مختلف فورمن تي مختلف ڪمرن ۾ پنهنجا مسئلا بحث هيٺ آڻين ٿا.

پاڪستاني وفد ۾ ٤ سرڪاري نمائندا، ٤ غير سرڪاري تنظيمن جا نمائندا شامل آهن. ان ڪانسواءِ صدر صاحب جن سان گڏ آفتاب احمد خان شيرپائو، شهناز وزير علي سيڪريٽري تعليم ۽ سيڪريٽري عورتن ۽ نوجوانن جي ڊويزن پڻ شامل آهن. هتي ڪوپن هيگن ۾ انٽر پارليامينٽري يونين جو پڻ اجلاس هلي رهيو آهي جنهن لاءِ سيد ظفر علي شاهه صاحب ڊپٽي اسپيڪر جي سربراهي ۾ چئن پارليامينٽرين جو وفد پڻ آيل آهي، پطرس پطرس غالي پنهنجي افتتاحي خطبي ۾ چيو ته: ”اڄ جي عالمي معاشيات سيني تي اثرانداز ٿئي ٿي. اسان کي اها به خبر آهي ته ان جا اثر سيني لاءِ لاياٿا ڪونه آهن. انهن پاليسين سبب فرد جي باهمي يڪجهتيءَ ۾ ڏار پيا آهن ۽ ملڪ ۽ ڏتڙيل سماجي علائقا پٺتي ڌڪجي ويا آهن. امير ۽ غريب جي وچ ۾ ويڇو وڌندو وڃي. ان ڪري اڄ اسان آڏو اهو وڏو ڪم آهي ته اسان گڏيل سماجي جوابداريءَ جي خيال تي سوچيون.

منهنجي خيال ۾ هن ڪانفرنس جي جيڪڏهن ڪا ڪاميابي ٿي سگهي ٿي ته صرف غربت کي عالمي مسئلي جي حيثيت سان تسليم ڪرڻ آهي ۽ ان کي سيني قومن لاءِ هڪ گڏيل جوابداريءَ طور مڃڻ آهي.

هن ڪانفرنس جي پڄاڙيءَ ۾ ڏهن نڪتن وارو عالمي پڌرنامو صحيح ٿيندو، جيڪو پڻ ٻين ڪيترن پڌرنامن وانگر تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ ٿي ويندو ۽ عمل جو انتظار ڪندو.

(جاڳو ٢٠ مارچ ١٩٩٥ع)

٣- سماجي ڀلائي ۽ پوليس جو ڪردار

(دهلي جي پوليس آفيسر ۽ سماجي ڪارڪن محترم ڪرن بيدي سان ڊاڪٽر محمد سليمان شيخ ۽ صادق صلاح الدين جي ڳالهه ٻولهه)
جيڪا اقوام متحده جي معاشرتي ترقيءَ لاءِ عالمي ڪانفرنس دوران رڪارڊ ڪئي وئي.

(مسودو صادق صلاح الدين ترجمو سليمان شيخ)

سوال: ڪرن بيدي صاحبه! اسان توهان جو نالو گهڻو ٻُڌو آهي، پر پاڪستان ۾ رهندڙ توهان جي باري ۾ تفصيل نٿا ڄاڻن. پنهنجي باري ۾ ڪجهه ٻُڌايو؟

جواب: مون انڊين پوليس سروس ۾ ١٩٧٢ع ۾ شرڪت ڪئي. آئون هندستان جي پهرين خاتون پوليس آفيسر هئس. انٽرويوءَ وقت مون کان پڇيو ويو ته تو پوليس جي نوڪريءَ جو فيصلو ڪيو آهي، ڇا توکي اندازو آهي ته هن پيشي ۾ ڪهڙيون تڪليفون ۽ مسئلا اُڀو اچن ٿا. تون انهن ڳالهين کان واقف آهين يا توکان غلطي ٿي وئي آهي؟ مون چيو، نه، مون گهڻي سوچ ويچار کانپوءِ اهو فيصلو ڪيو آهي، ڇو ته آئون سمجهان ٿي ته پوليس آفيسر وٽ ايترا اختيار هوندا آهن، جو جيڪڏهن هو چاهين ته سماج جي ڀلائيءَ لاءِ گهڻا ڪم ڪري سگهن ٿا.

منهنجي نوڪريءَ کي ٢٣ سال ٿي چڪا آهن. ان دوران مون قسمين قسمين ڪم ڪيا آهن. ڊپٽي ڪمشنر پوليس رهي آهيان. دهليءَ جي ٻن ضلعن ۾ نارڪوٽڪس ڪنٽرول بيورو ۾ ڪم ڪيو آ هي، ڊپٽي انسپيڪٽر جنرل پوليس رهي آهيان. هڪ صوبي ۾ هڪ ٻي اهم ذميواري ڏني وئي. جڏهن دهليءَ ۾ ايشيائي رانديون ٿي رهيون هيون، مون اها ڪوشش ڪئي ته بنا جديد اوزارن ۽ انتظامن جي صرف انساني قوت کي استعمال ڪري، ٽريفڪ کي ڪهڙيءَ ريت بهتر ڪري سگهجي ٿو. هن وقت آئون آءِ جي جيل آهيان ۽ منهنجي ذمي چار جيل آهن. اهي چار ئي

جيل هڪبئي سان ڳنڍيل آهن ۽ شايد ايشيا ۾ ڪنهن هڪ هنڌ ايڏو وڏو جيل ۽ ايڏا قيدي ڪنهن ٻئي هنڌ نہ آهن. دهليءَ جي هن جيل جو نالو تهار آهي. هتي ٩٧٠٠ قيدي رهن ٿا.

سوال: ڪرن بيدي صاحبہ! پوليس آفيسر هوندي بہ توهان ماڻهن جي ڀلائيءَ لاءِ گهڻا ڪم ڪيا آهن. انهن سيني ڪمن جي پويان توهان جي ڪهڙي سوچ هئي؟

جواب: منهنجي عادت هئي تہ آئون ڏوهہ جي پس منظر ۾ وڃڻ گهرندي هئس. آئون معلوم ڪرڻ چاهيندي هئس تہ ڪنهن ڏوهاريءَ جيڪڏهن ڏوهہ ڪيو آهي تہ ان جو سبب ڪهڙو آهي؟ ڪهڙيون حالتون ۽ سبب هئا، جنهن جي ڪري هو ايئن ڪرڻ تي مجبور ٿيو؟ ۽ شايد ان ۾ منهنجي عورت هئڻ جو بہ دخل آهي. عورت هئڻ جي ناتي مون ۾ ماڻهن کي بهتر ڪرڻ جو جذبو تہ هو، ان ڪري آئون انهن ڳالهين ۾ بہ لڳل رهيس تہ آئون ڪيئن انهن کي بهتر شهري بڻجڻ طرف راغب ڪريان.

مون ڪڏهن بہ نہ سوچيو تہ آفيسر جو ڪم گرفتاريءَ کان پوءِ ختم ٿي وڃي ٿو، پر مون کي هميشہ ايئن لڳو آهي تہ جوابدار جي گرفتاريءَ کان پوءِ منهنجو ڪم شروع ٿيو آهي ۽ مون کي اها ڪوشش ڪرڻي آهي ۽ ڪو اهڙو اصلاحي قدم کڻڻو آهي، جنهن سان هي ڏوهاري، جنهن هڪ ڀيرو ڏوهہ ڪيو آهي، ٻيهر اهڙو ڪم نہ ڪري، پوليس جي تربيتي ڪتابن ۾ لکيل آهي ۽ ٽريننگ دوران بہ اسان کي ٻڌايو ويوتہ پوليس جو ڪم ڏوهن کان روڪڻ ۽ انهن جي تفتيش ڪرڻ آهي. پر اسان عملي دنيا ۾ ڏٺو تہ پوليس جو زور فقط تفتيش ۽ گرفتاريون ڪرڻ تي رهي ٿو. ڏوهن کي روڪڻ تي ڌيان نہ آهي. اهو ڪوبہ نٿوسوچي تہ ماڻهن کي ڏوهن کان ڪيئن جهلجي.

هندستان ۾ پوليس آفيسرن کي تمام محدود جوڊيشل اختيار بہ آهن، ان ڪري انهن جي عدالت ۾ ڏوهاري بہ آندا وڃن ٿا. مون کي ياد آهي تہ جڏهن منهنجي عدالت ۾ ڏوهاري آندا ويندا هئا تہ آئون ڏسندي هئس تہ ڪڏهن ڪڏهن انهن ۾ نوجوان بہ آهن. آئون انهن نوجوانن جي خاندانن کي گُهرائيندي هئس، انهن جي مائٽن کي سڏائيندي هئس ۽ انهن سان صلاح مشورو ڪندي هئس. آئون هميشہ پبلڪ کي پاڻ سان کڻي هلندي آهيان ۽ مون هميشہ ڪوشش ڪئي آهي تہ پوليس جي ڪمن

۾ ماڻهو حصو وٺي سگهن، جو تہ پوليس ان وقت ڪاميابيءَ سان ڪم ڪري سگهي ٿي، جڏهن ماڻهو ان جي ڪمن ۾ دلچسپي وٺندا. جوابدارن جي ڪٽنبن کي گڏ ڪٽي هلڻ ۽ انهن سان صلاح ڪرڻ ۾ مون ڏٺو تہ ان سان ڏاڍو سٺو اثر ٿئي ٿو ۽ ڏوهاريءَ جي چڱي اصلاح بہ ٿئي ٿي. ڪجهہ ماڻهو اهڙا هوندا هئا، جن جي مائٽن تائين منهنجي رسائي ٿي نہ سگهندي هئي يا انهن جو ڪٽنب شهر ۾ ڪونہ هوندو هو، ان صورت ۾ هن جي ٻين مائٽن، پاڙيسرين يا جتي هو ڪم ڪندو هو، اهڙيءَ طرح انهن ماڻهن کي يا سنڌس دوستن کي سڏائيندي هئس. اهي ڳالهيون مون ڪنهن ڪتاب ۾ ڪونہ پڙهيون هيون،پر منهنجي تجربي ٻڌايو تہ جيڪڏهن ڏوهہ گهٽائڻا آهن ۽ انهن کي روڪڻوآهي تہ پوءِ اهڙن ماڻهن کي ساڻ ڪٽڻو پوندو. اهڙين شين جا ڪي تسليم ٿيل اصول ناهن. اها ڪامن سينس جي ڳالهہ آهي ۽ اهو ڪامن سينس وقت ۽ تجربي سان گڏ وڌي ٿو. منهنجو اهو ئي شوق مون کي هوريان هوريان ڪميونٽي ورڪ ڏانهن وٺي ويو ۽ مون ڏٺو تہ جيڪڏهن صحت مند معاشري کي ساڻ ملايون تہ ان سان معاشري جي مڪمل صحت ۽ بهتري ٿيندي.

آئون توهان کي ٻُڌايان ٿي تہ ١٩٨٠ع ۾ ڇا ٿيو؟ ١٩٨٠ع ۾ آئون دهليءَ جي اولهہ ضلعي ۾ ڊپٽي ڪمشنر هئس. ماڻهو ان کي Wet ضلعو چوندا هئا، جو تہ اهو ڪچو شراب ٺاهڻ ۽ وڪڻڻ لاءِ تمام مشهور هو. ضلعي ۾ تمام گهڻيون عورتون ۽ مرد ڪچو شراب ٺاهيندا ۽ وڪڻندا هئا. ان ڪري پاڙي ۾ غنڊا گردي بہ گهڻي هئي. جوئا بہ ٿيندي هئي. ان علائقي ۾ هر قسم جون بڇڙايون ٿينديون هيون. شروع ۾ جڏهن اسان ماڻهن کي پڪڙڻ شروع ڪيو تہ آئون سوچيندي هئس تہ اسان ڪيترن ماڻهن کي پڪڙيندا سين. گرفتارين سان گڏوگڏ اسان کي گهرجي تہ اسان ڪچو شراب ٺهڻ بند ڪرائي ڇڏيون، جو تہ جيڪڏهن اهو ڪچو شراب ٺهڻ بند نہ ٿيو تہ ماڻهو گرفتار ٿيندا رهندا، پر ڪم ايئن ئي هلندو رهندو. هڪ ڏينهن ۾ اسان ڇهن کي جهليندا سين يا پنجن کي، هڪ ڏينهن ۾ اسان پلا ڪيترن کي جهلي سگهنداسين.

مون هڪ پيرو اها ڪوشش ڪئي تہ جيڪي ماڻهو ڪچو شراب ٺاهين ۽ وڪڻن ٿا، انهن کي سڏايان. شروع ۾ ماڻهو پوليس جي آفيس ايندي هٻڪي رهيا هئا، پر مون هنن کي چيو تہ ڪنهن کي بہ ڪا سزا نہ ڏني ويندي، آئون صرف ڳالهائڻ چاهيان ٿي ۽ توهان سان ملڻ چاهيان

تي. تہ تيو ايئن تہ هو هڪ ڏينهن ۾ ١٢٠٠ کان ١٥٠٠ گڏجي مون وٽ آفيس آيا. مون هنن کي چيو تہ ڇا اهو ممڪن آهي تہ توهان هي ڪم ڇڏي ڏيو؟ ڇا توهان جي دل نٿي چوي تہ توهان جا ٻار بہ اسڪول وڃن ۽ توهان جي زندگيءَ جو طريقو يا معيار بہ صاف سٿرو هجي؟ هنن جواب ڏنو تہ هنن وٽ روزگار جو ڪو ٻيو ذريعو ڪونهي. مون هنن کي چيو تہ جيڪڏهن حڪومت مدد ڪري تہ توهان کي ڪو ٻيو روزگار ملي تہ ڇا توهان هي ڪم ڇڏي ڏيندا؟ هنن چيو تہ اسان ان باري ۾ ڪوشش ڪري سگهون ٿا.

مون چيو تہ ان سلسلي ۾ آئون توهان جي ڪهڙي مدد ڪري سگهان ٿي، ڇو تہ منهنجي ڪوشش اها آهي تہ ماڻهن کي گرفتار ڪرڻ کانسواءِ معاشري کي سڌاري سگهجي. هو ماڻهو حيران ٿي ويا. ان ڪري تہ اڄ تائين هنن کي ڪنهن ايئن نہ چيو هو تہ اسان توهان کي سڌارڻ گُهرون ٿا. سڀ ماڻهو هنن مان ڪڪ هئا ۽ جيڪو بہ پوليس آفيسر آيو ٿي، هنن کي گرفتار ٿي ڪيائين. هو ويچارا وڪيلن کي بہ پئسا ڏيندا هئا، رشوتون بہ ڏيندا هئا ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي زندگي گذاري رهيا هئا.

هن ڪم جي شروعات ۾ اسان هڪ ياد داشت تي هنن ماڻهن کان صحيحون ڪرايون، پر مون ڏنو تہ ان ياد داشت تي سيني ايمانداري سان دستخط نہ ڪيا هئا، ڪجهہ ماڻهن دوکو ڏيڻ ٿي چاهيو. انهن ماڻهن سان سختي ڪئي وئي. منهنجي پوليس جون بسون ويندڙيون هيون، جن ۾عورتن جي پوليس بہ هوندي هئي ۽ جتان بہ شراب جي ٿورڙي بوءِ ٿي آئي، اُتي اها گهرن تي ڇاپا هڻندي هئي ۽ ماڻهن کي گرفتار ڪري ويندي هئي. سو، مون ماڻهن کي پڪڙيو بہ ۽ ماڻهن کي سڌاريو بہ ۽ مون ڪوشش ڪئي تہ آئون زيادتي نہ ڪريان ۽ بي ايماني نہ ڪريان. مون ڏٺو تہ قانون جي اندر رهي، ايمانداريءَ سان سڌاري بہ سگهجي ٿو. مون اهو بہ ڏٺو تہ ڪجهہ ماڻهو هن عمل ۾ خوشيءَ سان شريڪ ٿيا ۽ ڪجهہ قانون کان بچي آيا.

مون ماڻهن کي ان ڳالهہ تي راضي ڪيو تہ هو گورنر وٽ وفد وٺي وڃن ۽ هن کي چون تہ سرڪار کين ڪو ٻيو ڪم ڏي. گورنر هنن سان تعاون ڪيو. پوءِ مون اهو بہ ڪيو تہ بينڪ جي مينيجرن سان ميٽنگون ڪري کين هن مسئلي کان آگاهہ ڪيو ۽ هنن کي چيو تہ توهان ماڻهن کي نقد رقمون نہ ڏيو. ٿي سگهي ٿو تہ هُو اهي پئسا هيڏانهن هوڏانهن خرچ

ڪري ڇڏين. توهان هنن کي ڪجهه مشينري ڏيو، ڪجهه تربيت ڏيو، اهڙيون شيون ڏيو، جن جي مدد سان هو پنهنجو ڪم شروع ڪري سگهن. اهڙيءَ ريت هتي مثبت تبديليءَ جو عمل شروع ٿي ويو ۽ ويت ضلعو پيهر ويست ضلعو سڏجڻ لڳو ۽ ماڻهن جي حالت بهتر ٿي وئي.

ان پوري عمل ۾ مون ماڻهن کي پاڻ سان رکيو. مون ماڻهن کي چيو ته جيڪڏهن ڪوبه هڪ ڪچي شراب جو ڪم ڪري ته مون کي ٻڌائي. آئون وائرليس تي هر وقت هر هڪ لاءِ موجود آهيان، جنهن جي دل چاهي، مون کي اهو ٻڌائي ته ڪٿي ڪهڙو ڏوهه ٿي رهيو آهي ۽ ان کي ڪهڙيءَ طرح روڪي سگهجي ٿو؟ اخبار وارن به هن مهم ۾ دلچسپي ورتي. ان باري ۾ خبرون، فيچر، انٽرويو ۽ مضمون ڇپيا، جنهن سان انهن ڏوهن کي روڪڻ لاءِ معاشري ۾ شعور وڌيو.

ان زماني ۾ مون وٽ ته هڪ ضلعو هو، پر دهليءَ ۾ پنج ضلعا هئا. مون ڏٺو ته هر ضلعي جي پوليس آفيسرن جون رپورٽون هيڊ آفيس پهتيون، انهن مان هر رپورٽ ۾ اهو ئي لکيل هو ته ڪنهن ڪيترا ڪيس جهليا ۽ ڪيترو شراب پڪڙيو. منهنجا باقي ساٿي ته پنهنجي سڄي ساري ڪارڪردگي اهڙي طرح ظاهر ڪندا هئا، پر منهنجو ڪم ماڻهن کي جهلڻ هو ئي ڪونه. منهنجو مقصد روڪڻ هو ۽ اهڙو ڪوبه طريقو ڪونه هو ته مان رپورٽ ۾ اها ڳالهه ڏئي سگهان تنهن ڪري منهنجو اسڪور پنهنجن انهن سيني ساٿين کان گهٽ هو، ڇو ته مون نه ته شراب هٿ ڪيو ۽ نه ئي ماڻهو ٿي گرفتار ڪيا. اصل ۾ پوليس کاتو گرفتارين تي ڪريڊٽ وٺي ٿو. هتي تخليقي ڪم ماپڻ جو ماپو آهي ئي ڪونه.

١٩٨٦ع ۾ مون کي دهليءَ جو ٻيو ضلعو مليو. اُتي وڃي مون کي لڳو ته منهنجو سڄو علم ۽ تجربو مدي خارج ٿي چڪو آهي، ڇو ته ان ضلعي ۾ مسئلو ڪچي شراب جو نه هو، ان ضلعي ۾ سڀ کان سنگين مسئلو نشي جو هو ۽ ان سان گڏ هڪ پوري مافيا هئي.

آئون ڏسندي هئس ته آئون جيڪو چور جهليان ٿي، اهو ته سڌيءَ طرح ڳالهائي به نٿو. مون اها بيماري پهرين ڪونه ڏٺي هئي. ان زماني ۾ دهلي نشي جو ٽرانزٽ روٽ پڄي وئي هئي ۽ جڏهن مون هنن کي اسپتال موڪلڻ گهريو ته خبر پئي ته اهي نشي جا عادي آهن ۽ اسپتال مان پڄي وڃن ٿا.

مون هڪ پوليس ٿاڻي ۾ نشي کان ڇوٽڪاري جو هڪ مرڪز

ڪوليو. اها بہ ماڻهن لاءِ عجيب ڳالهہ هئي تہ ٽاڻن کي اسپتال بڻايو وڃي. اتي هڪ ڪئمپ بہ هنئين وئي، جتي ١١٠ مريض رکي سگهجن پيا. ٿورن ئي ڏينهن ۾ اها اسپتال ڇڏڻي پئي. اهڙا ڪجهہ ٻيا مرڪز کوليا ويا ۽ انهن ٿاڻن مان ٧٠٠ ماڻهن جو علاج ٿيڻ لڳو. انهن مرڪزن تي اسان مختلف طرح جون شيون استعمال ڪيون. يوگا جي تعليم ڏني. هنن کان ڪسرتون ڪرايون ويون، هنن لاءِ ٽي وي هنيو ويو تہ جيئن سندن دل لڳي رهي ۽ سڪون سان رهن. ان سلسلي ۾ اسان کي سچي مدد رضاڪارانہ بنيادن تي ملندي رهي، ڇو تہ سرڪار جي بجيٽ ۾ اهڙين شين جي گنجائش هوندي ئي ناهي. مون معاشري کي ان ۾ حصيدار ڪيو ۽ عام ماڻهن جو وڏو تعداد رضاڪار طور ڪم ڪندو رهيو. ماڻهو انهن مرڪزن ۾ مريضن لاءِ بسترا، کائڻ لاءِ سامان ۽ ٻيون شيون کڻي ٿي آيا. ان ڳالهہ جو خاص خيال رکيو ويو تہ هتي نشو نہ پهچي.

جڏهن ماڻهن اهو ڏٺو تہ هيءَ هڪ اهڙي جاءِ آهي، جتي عزت سان مريضن جو علاج ٿئي ٿو، هتي مارڪُٽ نہ ٿي ٿئي، پر مسئلن جو حل ڪيو وڃي ٿو تہ ماڻهن انهن ٿاڻن جي سهولت مان گهڻو فائدو ورتو.

سوال: ڪرن بيدي صاحبہ! اهو ٻڌايو تہ توهان پوليس آفيسر ۽ سرڪاري ملازم آهيو. توهان جي بدلي بہ تڪڙي تڪڙي ٿيندي هوندي تہ اهڙا ڪم جڏهن توهان شروع ڪيا، سي توهان جي وڃڻ کانپوءِ ختم ٿي ويا هوندا، انهن کي جاري رکڻ لاءِ توهان ڇا ڪيو؟

جواب: ٻن سالن کان پوءِ جڏهن ان ضلعي مان منهنجي بدلي ٿيڻ لڳي، تڏهن مون اهو ئي سوچيو تہ آئون هتان هلي ويس تہ ان کان پوءِ ڇا ٿيندو؟ ان ڪري مون هڪ اين جي او ٺاهي ۽ اهو طئي ڪيو تہ اهو ڪم اين جي او سنڀاليندي. ان اين جي او جو نالو "نوجوتي" آهي، يعني نئين روشني، نشي جي عادي ماڻهن جي علاج ۽ بحاليءَ جا سيئي مرڪز "نوجوتي" جي حوالي ڪيا ويا. دهليءَ جي پوليس ڪمشنر کي اسان ان جو صدر بڻايو. دهلي پوليس فائونڊيشن نوجوتيءَ جي سار سنڀال ڪري ٿي. آئون نوجوتيءَ جي جنرل سيڪريٽري آهيان. بعد ۾ اسان کي حڪومت هند جي گرانٽ بہ ملڻ لڳي، جنهن کان پوءِ اسان پگهار تي ڪجهہ اسٽاف رکيو، ڪجهہ ريسرچ بہ ڪرڻ شروع ڪئي. هن وقت نوجوتي تحت ٩ هزار ماڻهن جو مفت علاج ٿئي ٿو.

سوال : ڪرن بيدي صاحب! نشي جي عادي مريضن جو فالو اپ تہ تمام گهڻو ڪرڻو پوي ٿو. اهي مرڪزن تي علاج ڪرائي تہ ننڍا وڃي سگهن. توهان فالو اپ لاءِ ڇا ڪيو؟

جواب: اصل ۾ اسان سڄي هندستان ۾ نيٽ ورڪ ٺاهيو آهي ۽ اهو ايئن آهي، جو فرض ڪريو تہ اسان وٽ متڙا مان ڪو مريض اچي ٿو، جڏهن هو اسان جي مرڪز مان علاج ڪرائي وڃي ٿو تہ اسان جي نيٽ ورڪ ۾ موجود متڙا واري آرگنائيزيشن کي اسان اطلاع ڏئي ڇڏيون ٿا. اهڙيءَ طرح جتي جتي اسان جو نيٽ ورڪ آهي، اتي مقامي ماڻهو واسطيدار مريضن جي سار سنڀال لهن ٿا. هاڻي اسان جو هي نيٽ ورڪ ڏکڻ هندستان تائين وڌي ويو آهي. دهليءَ ۾ فالو اپ ڪرڻ سولو آهي، هتي رضاڪار گهرن تي وڃي ملن ٿا.

سوال: اهو ٻُڌايو تہ توهان جي هِن ڪمن سان پوليس جو هڪ نئون ڪردار اُڀري سامهون آيو آهي. توهان جا ساٿي، جيڪي پوليس آفيسر هوندا، جن کي هڪ خاص انداز سان زندگي گذارڻ جي عادت هوندي انهن لاءِ تہ اها ڪا تمام سٺي ڳالهہ نہ ٿيندي، جو هڪ پوليس ڪماني ڪين هن قسم جي اصلاحي ڪمن ڏانهن وڃي وڃي. هنن جو ڇا ردعمل هو؟ هنن ڪا مزاحمت تہ ڪونہ ڪئي؟

جواب: مون کي ياد ناهي تہ ڪڏهن ڪنهن تمام گهڻي مخالفت ڪئي هجي، پر ها! ايئن ضرور ٿيو تہ ڪجهہ ماڻهن ساراهہ ڪئي، پر گهڻن ماڻهن کي سمجهہ ۾ نٿي آيو تہ جڏهن آئون پوليس جي ڪردار جي سماجي پهلوءَ جي ڳالهہ تي ڪريان تہ اهو ڪيئن ممڪن آهي؟ صرف پوليس وارا ئي نہ، سوشل ويلفيئر ڊپارٽمينٽ جا ڪجهہ ساٿي بہ ايئن سوچيندا هئا تہ هي ڪو پوليس جو ڪم تہ نہ آهي، هي تہ اسان جو ڪم آهي. توهان اسان جي ڪم ۾ دخل ڇو ڏئي رهيون آهيو. پر مون کي ماڻهن وٽان وڏي مدد ۽ حوصلو مليو. ماڻهن گهڻو ڏباءُ وڌو ۽ سندن مدد سبب هي ڪم هلندو رهيو. جيتوڻيڪ مون کي گهڻي جدوجهد ڪرڻي پئي، پر ان جو نتيجو اهو نڪتو تہ هاڻي پوليس جي ڪم جو تصور بدلجڻ لڳو آهي. پوءِ ١٩٩٤ع ۾ مون کي جيڪو سِگا ساسي ايوارڊ مليو، ان بہ تمام اهم ڪردار ادا ڪيو. اهو هن ريت تہ اسان جي معاشري ۾ ٿيندو ايئن

آهي تہ جڏهن بين الاقوامي سطح تي ڪنهن ڪم کي تسليم ڪيو وڃي تہ ملڪ ۾ بہ ماڻهن کي خبر پوي ٿي تہ هي ڪو تمام چڱو ڪم آهي ۽ پوليس جي ماڻهن کي ان ريت ڪم ڪرڻ گهرجي.

اسان جو تہ مستقل پرچار اهو ئي آهي تہ پوليس ۽ عوام ساٿي آهن ۽ هنن کي گڏجي ڪم ڪرڻ گهرجي. پهرين مون کي بہ ائين لڳندو هو تہ آئون شايد سمنڊ ۾ هڪ ڦڙو آهيان، هاڻي ائين ناهي. هاڻي مون کي لڳي ٿو تہ تمام گهڻا ڦڙا آهن ۽ هاڻي ماڻهن جي رويي ۾ تبديليءَ جو اثر نظر اچڻ لڳو آهي.

سوال: اهو ٻُڌايو تہ توهان جي سوچ، جيڪا ماڻهن کان مختلف آهي، ان جا سبب ڪهڙا آهن؟ ننڍپڻ ۾ توهان جي تربيت يا ڪو ٻيو خاص سبب آهي؟

جواب: جي ها، ڪجهہ تہ گهريلو تربيت جو اثر آهي ۽ ڪجهہ مزاج جو. گهر ۾ اسان چار ڀينرون هيوسين. منهنجو والد ٽينس جو رانديگر هو ۽ آئون بہ ٽينس ۾ هندوستان ۾ نمبر هڪ رانديگر رهي آهيان. شاديءَ کان اڳ منهنجو نالو ڪرن پشاوريہ هو ڇو تہ منهنجو تعلق پشاور سان آهي. منهنجا وڏا پشاور کان آيا هئا ۽ مون کي ان تي ناز آهي.

والد صاحب جي تربيت ڪجهہ اهڙي هئي، جو هر وقت اسان کي چيتو ويندو هو تہ وقت ضايع نہ ڪريو. گهر ۾ سواءِ ٻن ڪمن جي ٽيون ڪم ڪونہ هو، يا تہ اسان ڀينرون تعليم ۾ رڌل ٿي رهيوسين يا وري راند روند ۾.

اصل ۾ منهنجو تربيت يا راندين جي دنيا سان رابطو رهيو. ان بہ زندگيءَ بابت منهنجي رويي کي بدلايو. اهو ان ريت تہ جدوجهد ذريعي ڪنهن ڪم کي ممڪن ڪرڻ جو شوق پيدا ٿي ويو تہ " ها هي ممڪن آهي، آئون ڪري سگهان ٿي " پوءِ ان سان گڏ ائين ٿيو تہ مون ۾ ڪٽڻ جي خواهش پيدا ٿي جيئن راندين ۾ ڪٽڻ جو شوق پيدا ٿيو تيئن زندگيءَ ۾ بہ جيت جي تمنا پيدا ٿي. اخلاقي قدر بہ اسان جي گهر ۾ اهڙا هئا جن ۾ ايمانداري جو، محبت جو ۽ اهڙين ٻين وٿن جو وڏو دخل هو. هڪ هندو گهراڻي ۾ پيدا ٿيس ۽ آئون هندو آهيان پر توهان ڏسي سگهو ٿا تہ منهنجي ڳچيءَ ۾ صليب جو نشان لٽڪيل اهي. ان ڪري تہ آئون حضرت عيسيٰ جي عزت ڪريان ٿي، ان لاءِ تہ هو عدم تشدد جو پرچارڪ هو

جيڪو بہ عدم تشدد جو پرچار ڪري، اهو اسان لاءِ احترام لائق آهي پوءِ ڪني اهو هندو هجي، عيسائي، مسلمان يا سک!

سوال: اوهان پنهنجي موجوده ڪم بابت ٻڌايو؟
جواب : آئون اوهان کي ٻڌائي رهي هيس تہ اسان کي وقت ضايع نہ ڪرڻ جي تربيت ملي. آئون جڏهين جيل جي آءِ جي ٿيس تہ مون کي خيال آيو تہ منهنجو پوليس جو تجربو چوي ٿو تہ اهي ماڻهو جيڪي ڪيسن جي زماني ۾ ٻہ ٽي يا چار سال قيد ۾ گذاري آيا آهن، اهي جيل جي ماحول سبب وڏا ڏوهاري بڻجي وڃن ٿا. پر هاڻي تہ اهي مون سان آهن ۽ منهنجي ذميواري آهن ۽ آئون انهن لاءِ ڪجهہ ڪري سگهان ٿي.
هن جيل ۾ ٩ هزار ماڻهو آهن، اٽڪل هڪ هزار سزا يافتہ آهن. جن کي سزا ملي آهي، اهي تہ ڪنهن ڪرت ۾ لڳاپيا آهن، باقي واندا آهن جن کي ڪرڻ لاءِ نہ ڪوهنر آهي نہ مشقت. مون پوليس آفيسر جي حيثيت ۾ سوچيو تہ هاڻي آئون ڪنهن سان شڪايت ڪريان هاڻي تہ آئون پاڻ ذميوار آهيان. مون کي ٿي حالتون ٺيڪ ڪرڻ گهرجن. مون ڏٺو تہ ڪڇن قيدين ۾ ٨٠ سيڪڙو اڻ پڙهيل هئا. اهي غريب هئا ۽ پڙهڻ جي خواهش پڻ هين. مون تعليمي ڪلاسن جو پروگرام ترتيب ڏنو. هن وقت جيل ۾ ٩ وڳي کان هڪ وڳي منجهند تائين چار ڪلاس ٿين ٿا. زبانن سکڻ جا بہ ڪلاس هلن ٿا. توهان کا اهو ٻڌي خوشي ٿيندي تہ اسان جي جيل ۾ عربي، فارسي، جرمن، اسپيني، اڙدو ۽ ٻين گهڻن ئي زبانن جي بنيادي تعليم جا ڪلاس هلن ٿا. پڙهيل قيدي اڻ پڙهيلن کي پڙهائين ٿا. اهڙا قيدي بہ آهن جيڪي ستون ائون ڪلاس پاس آهن اهي ميٽرڪ پاس ڪري وٺن ٿا. جيڪي انٽر پاس آهن اها بي اي پاس ڪرڻ لاءِ محنت ڪن ٿا. اهڙيءَ ريت اندرا گانڌي اوپن يونيورسٽيءَ جا مرڪز پڻ اسان جي جيل ۾ کلي ويا آهن. ڪجهہ پبلشرن ڪتاب عطيي ۾ ڏنا آهن. هن وقت جيل جي هر هڪ باريڪ ۾ هڪ ننڍي لائبرري نظر ايندي. اسان مسئلن جو حل ان ريت ڳوليو تہ اعلان ڪندا آهيون تہ جيل ۾ تعليم لاءِ ڪاپيون ۽ ڪتاب گهرجن توهان يقين ڪيو تہ ڪاپين، سليٽن، پينسلن ۽ پراڻن ڪتابن جون ڪيتريون ئي ٽرڪون پرجي اسان وٽ پهتيون. ان ڪانسواءِ اسان ملاقاتين کي چوندا آهيون تہ پنجن رپين جي ڪاپي خريدي اچن جيڪا اسين بي سهارا قيدين کي ڏيندا هئاسين.

اسان هڪ سئو اسڪولن جي استادن ۽ منتظمن سان گڏجاڻيون ڪيون، اسڪولن اسان جي ڀرپور مدد ڪئي. سڄي معاشري کي ان ڳالهه ۾ دلچسپي آهي ته ڏوهاري سڌري وڃن ۽ هو باعزت روزگار لائق ٿين ته جيئن معاشري ۾ امن امان ٿي سگهي. توهان کي هن وقت جيل جي هر بلاڪ ۾ هڪ اسٽور نظر ايندو جنهن ۾ ڪاپيون ڪتاب اسٽيشنري وڪري لاءِ موجود آهن. ان ڪانسواءِ لائبرري به آهي جتي ويهي قيدي اخبارون ۽ ڪتاب پڙهن ٿا. مون کي خوشي آهي ته هاڻي قيدين وٽان ٻڌان ٿي ته ”وقت ضايع نه ڪريو“. قيدي به اڪثر اهو جواب ڏين ٿا ته اسان وٽ فلاڻي ڪم لاءِ وقت ڪونهي.

جڏهن مون پوليس جي نوڪري شروع ڪئي ته مون کي به ڪئين ڏکيائون هيون. هڪ ته آئون هڪ عورت هيس ۽ ٻيو ته آئون پوليس ۾ آهيان پر انهن ٻنهي ڏکيائن کي وقت سان مون پنهنجي لاءِ فائديمند طور استعمال ڪيو.

سوال : هندوستان ۾ هن وقت پوليس ۾ ڪيتريون عورتون آهن توهان انهن لاءِ ته مثالي ڪردار هونديون؟

جواب : هاڻي هندوستان ۾ ٤٥ خواتين پوليس آفيسر آهن. جيڪي تمام سٺا ۽ اهم ڪردار ادا ڪري رهيون آهن ۽ شايد اهي مون کي هڪ مثالي ڪردار جي حيثيت ۾ ڏسنديون هجن. آئون تحقيق جي ڪم سان پڻ لڳل آهيان مون کي نهروفيلوشپ ملي آهي. ان وسيلي آئون مختلف جيلن جو مطالعو ڪرڻ گهران ٿي ۽ ڏسڻ گهران ٿي ته انهن جيلن ۾ ڪهڙيءَ ريت ڪم ٿئي ٿو. پاڪستان جي جيلن جو مطالعو ڪرڻ جو پڻ شوق اٿم. اميد اٿم ته ايندڙ سال پاڪستان جو دورو ڪري سگهنديس. مون کي پاڪستان سان ان ڪري به دلچسپي آهي جو منهنجون پاڙون پشاور ۾ آهن منهنجو والد گورنمنٽ ڪاليج لاهور مان پڙهيو آهي ۽ مون کي شوق آهي ته آئون پنهنجي پيءُ کي هڪ ڀيرو ان ڪاليج ۾ وٺي وڃي سگهان.

4- اسين غريب ڇو آهيون؟

نراسائي ۽ ويڳاڻپ جا اهڃاڻ جيڪي شهرن ۾ رهندڙ سنڌين ۾ نمايان آهن انهن کان گهڻا وڌيڪ گهرا گهاوَ اسان جي ٻهراڙين ۾ رهندڙ پيارن ماڻهن جي من تي لڳل آهن. تازو سنڌ جي هڪ ننڍڙي پياري ڳوٺ ۾ وڃڻ ٿيو. ڳوٺ جو نالو نشان وس ڪري نٿو لکان جو متان حد جا واسطيدار سياڄهن تي قهر ڍنجي ڪِرن. ڳوٺاڻن جو ميڙاڪو هو ۽ موضوع سخن هو:

اسين غريب ڇو آهيون؟

پنجن ٽولين ۾ ويهي هنن دوستن ٻڃث ڪيو ۽ پنهنجا نتيجا هر هڪ گروپ الڳ الڳ پيش ڪيا. مون انهن سيني سببن کي گڏيو آهي. هي سبب ڪجهه هن ريت آهن. (هن لسٽ ۾ ترتيب ڪانهي.)

احساس ڪمتري، مقدر تي ياڙڻ، ذهني جاڳرتا جو نه هجڻ، غلط رِيتون رسمون، جاگيرداري نظام، وسيلن جي غلط ورڇ ۽ غلط استعمال، منصوبہ بندي نہ هجڻ، آباديءَ ۾ اضافو، فضول خرچي، سم ۽ ڪلر، واهن جي ڪاتي نہ هئڻ، پاڻيءَ جي ڪوٽ، مال ۾ مختلف بيماريون، ماڻهن جي ڪري بيماريون، قدرتي آفتون، حڪومت جون غلط پاليسيون، تعليم جي گهٽتائي، صحت جون سهوليتون ميسر نہ هئڻ، حڪومت جو هارين طرف ڪوبہ ڌيان نہ هئڻ، صفائيءَ جو بندوبست نہ هجڻ، ڍل جي وڌيڪ وصولي، پوليس جو جبر، جبري مشقت، لياقت جو قدر نہ ڪرڻ، مهانگائي، بيروزگاري، محنت جي گهٽتائي، لڳاتار غلامي، وقت جو قدر نہ ڪرڻ، رشوت، نشي جي عادت، ڳرا قرض، وڏيرن جو ڏاڍ، سماجي برايون، پراڻن طريقن جو استعمال ۽ جديد طريقن جي ڄاڻ نہ هئڻ، پير پرستي، ٻڌي نہ هئڻ، عورتن کي برابر نہ سمجهڻ، صحيح معاوضو نہ ملڻ، ذاتي جهڳڙا، هنر جي گهٽتائي، ذهني غربت، زمين نہ هئڻ، رستن جي ڪوٽ، سستي ۽ ڪاهلي، حسد، ٻئي تي ياڙڻ جي عادت، وڏن جو چيو نہ مڃڻ، امتحانن جي ڳري في.

بحث دوران شريڪ ساٿين ڪجهہ اهم اعتراض پڻ اٿاريا:

١) زرعي ٽاسڪ فورس ۾ اهڙا ماڻهو آهن جن ڪڏهن زمين ڏٺي بہ

ڪانهي.

٢) تعليم جو ڪوبہ فائدو ڪونهي، نوڪري ڪانهي. تعليم کي هر ڪوئي نُوڪريءَ جو ذريعو ٿو سمجهي. ان ڪري مئٽرڪ پاس ڇوڪر زرعي ڪم نٿو ڪري. ان ريت تعليم نراسائيءَ جو سبب بڻي آهي.

٣) زمينون ۽ عنايتون صرف وڏن زميندارن لاءِ آهن. غريب هارين کي زمين نہ ٿي ملي. حڪومت جون پاليسيون پڻ اهي ساڳيا جاگيردار جوڙين ٿا.

٤) غريبن کي ووٽ ڏئي اسان مٿي ڪيو آهي. پر اهو غريب ميمبر جڏهن اسيمبليءَ ۾ پهچي ٿو تہ جاگيردارن ۽ وڏيرن جي صحبت ۾ اچي هو پڻ " تانءِ پريو سانبر" بنجيو پوي. تازا مثال سنڌ اسيمبليءَ ۾ ڳولي سگهجن ٿا، جتي جا ميمبر پنهنجي غربت مٽائڻ لاءِ زوريءَ خانگي ۽ سرڪاري ملڪيتن تن قبضا پيا ڪن.

٥) اسان غريب هارين جا وڏڙا ڏاڍ ڪان ڊنل آهن هن قسم جي جاڳرتا ڪان ڏاڍو خوف ٿا کائين. هن سان وقت بہ وقت قانون جي نالي ۾ جٺيون ٿيون آهن.

هن بحث ڪانپوءِ غريبي مٽائڻ لاءِ عمل جي راهہ چونڊڻ جو ڪم ڪيو ويو ۽ هن سيني غريب سچن ماڻهن پاڻ لاءِ هيٺين راهہ جوڙي:

١) جاڳرتا: تنظيم ڪاريءَ وسيلي جاڳرتا آڻي سگهجي ٿي. تعليم کي عام ڪري ماڻهن کي بنيادي حقن ۽ عورتن جي حقن جي ڄاڻ ڏئي سگهجي ٿي. بنيادي تعليم سان گڏ هنري تعليم ۽ صحت سکيا جو ڪم بہ ڪري سگهجي ٿو. ان ڪانسواءِ ڳوٺ جي مسئلن کي پنهنجي مدد پاڻ جي اصول هيٺ موجود وسيلن جي استعمال وسيلي حل ڪري سگهجي.

٢) ٻڌي: ٻڌيءَ جي کوٽ اسان جي سماج کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو آهي. ضرورت ان ڳالهہ جي آهي تہ غريب طبقا پاڻ ۾ ملي وڃن ۽ پنهنجا ذاتي ۽ قبائلي جهيڙا پاڻ ۾ ڳالهين وسيلي نبيري، امن جي نئين فضا قائم ڪن تہ جيئن پوليس جي ڏاڍ ۽ وڏيري جي بليڪ ميلنگ کان بچي سگهن.

٣) محنت: محنت ڪانسواءِ اڳتي وڌڻ ممڪن ڪونهي ۽ هيءَ اها وٿ آهي جنهن تي ڪنهن بہ ٻئي جو اختيار ڪونهي. هيءَ انسان جي پنهنجي طاقت آهي جنهن کي استعمال ڪري انسان عظمت حاصل ڪري سگهي ٿو.

هوتلن تي ويهي وقت گذارڻ پيٽ پريلن جو شوق آهي. غريب ماڻهوءَ کي اهو نٿو سونهي تہ ائين وقت زيان ڪري غربت ۾ اضافو

ڪري.

زراعت ڪانسواءِ ننڍا هُنر سکي پنهنجي ذاتي آمدنيءَ ۾ واڌارو آڻي سگهجي ٿو. بيروزگاري ختم ڪرڻ لاءِ بہ حڪومت ۽ وڏيرن تي پاڙڻ بدران پنهنجي پيرن تي بيهي محنت ڪري ڪجهہ وسيلا بنائڻ کپن.

مون ڪوشش ڪئي آهي تہ هن ورڪشاپ ۾ ٿيل مباحثي کي هڪ ايماندار رپورٽ جي شڪل ڏيان. ٿي سگهي ٿو تہ ڪي ڳالهيون رهجي ويون هجن، پر بنيادي ڳالهين جو ذڪر ڪيو اٿم.

هن محفل ۾ شرڪت منهنجي لاءِ وڏي اتساهہ جي باعث بڻي آهي. اسان جي ڳوٺن ۾ رهندڙ اسان جا پيارا ماڻهو ڇا ٿا سوچين، اهو اوهان جي آڏو رکيو اٿم.

جڏهن هيءَ ڪالم لکيم پئي تہ ان ڏينهن اسلام آباد ۾ ريپبليڪين پارٽيءَ پاران هڪ سيمينار منعقد ٿيو. ان ۾ قومي اسيمبليءَ جي ميمبر ۽ پراڻي مسلم ليگي رهنما ملڪ قاسم پنهنجي تقرير ۾ هڪ انڪشاف ڪيو، جنهن جو هت ذڪر ڪرڻ بي محل نہ ٿيندو. ملڪ صاحب ٻڌايو تہ جڏهن گڏو بئراج جڙي راس ٿيو تہ ان وقت ون يونٽ حڪومت هئي. حڪومت بئراج سبب نڪتل نئين زمين جي آبادڪاريءَ جي پاليسي پئي جوڙي. ان پاليسيءَ ۾ ١٢٠ لک ايڪڙ زمين سنڌي هارين لاءِ رکڻ جي تجويز رکي وئي. ان تجويز جي سنڌي وڏيرن (ميمبرن) سخت مخالفت ڪئي ۽ حڪومت اها تجويز واپس وٺي زمين آفيسرن، فوجين ۽ درٻارين ۾ ورهائڻ جو فيصلو ڪيو.

اها خبر اسان لاءِ بيحد جهنجهوڙيندڙ آهي ۽ حقيقت تي مبني بہ آهي تہ سنڌي جاگيردار سياستدان يا موروثي سياستدان هميشہ غريب ماڻهن جي واڌاري جي راهہ ۾ وڏي رڪاوٽ رهيو آهي.

ڇا هاڻي سوچ بدلبي؟ سنڌي سياستدانن جي باهمي چپقلش ۽ لالچ سنڌي عوام کي غير محفوظ بنايو آهي ۽ معاشي بدحاليءَ ۾ ڌڪي ڇڏيو آهي. ان ٻنهي ۽ ٻنهي سماج جا رهنما ڪيترا طاقتور ٿي سگهن ٿا ۽ کهڙيءَ ريت پنهنجو آئيني اختيار استعمال ڪري سگهن ٿا؟ اهو هڪ اهڙو سوال آهي جنهن تي واسطيدار ئي سوچي سگهن ٿا.

اسان کي ائين لڳي ٿو تہ اسان سنڌ جا عام ماڻهو رڃ جا راهي آهيون. ٻنهي عوام جا لالچي رهنما هميشہ مصلحت جي جار ۾ ڦاٿل رهندا. ان سڄي طلسمي چڪر ۾ اسان جون حياتيون ڳرنديون وينديون. ٿي سگهي ٿو، اهي ويچار غلط ثابت ٿين ۽ پاڳيا جاڳي پون. هيءَ اونداهہ جي آخري رات هجي ۽ صبح صادق شايد جلد اڀري اچي!

(هلال پاڪستان ١٦ ڊسمبر ١٩٩٤ع)

٥- ايجنڊا - ١٩٩٥

سال ١٩٩٤ع پنهنجو وارو وڄائي ويو. ڪئين زخم يادگيريون پويان ڇڏي ويو. سنڌ جي حوالي سان هن سال ۾ ڪئين اهم واقعا ٿيا. سنڌي علم و ادب فن جي دنيا ۾ ڪئين نقصان ٿيا. سنڌي اخبارن ١٩٩٤ع جي اهم واقعن جو ذڪر ڪيو آهي. پر افسوس جو انهن واقعن ۾ ڊاڪٽر الهه داد بوهيو، يوسف علي ۽ منصور بلوچ ڊراما آرٽسٽن جي وفات متعلق ذڪر نه ڪيو آهي. هلال پاڪستان به ائين نه ڪيو آهي الائي ڇو؟

ان ڪانسواءِ ادبي دنيا ۾ سنڌي ادبي بورڊ اندروني ڇڪ ڇاهه ۾ رهيو ۽ ان کي نئون چيئرمين جناب حسين شاهه راشدي مليو. خدا ڪري شال نئون سال ادبي بورڊ لاءِ سياڳو ثابت ٿئي. هن اهم علمي اداري جو ڪم وري زور وٺي.

سال جي پڇاڙي واري دور ۾ سنڌ جي ٻن اهم ادبي شخصيتن جي اختلافن جون خبرون آيون آهن. سنڌي علم و ادب جي دنيا ان تي بيحد رنجيده آهي. ان ڏک سان اسان سال جي شروعات ڪئي آهي. ٻئي طرف مهاجرن پاران سنڌين تي حڪومت ڪرڻ جي حق وٺڻ لاءِ عدالت عاليه وٽ ڪليم پڻ سال جي پڄاڙيءَ ۾ داخل ٿيو آهي.

سنڌ جي تعليمي ماحول ۾ گهڻي تبديلي نه آئي آهي. ١٩٩٤ع جي ساليانن امتحانن ۾ ڪاپيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ حڪومت سنڌ سرجوشي ڏيکاري. ان جا ڪجهه نتيجا نڪتا آهن. پر اڃا منزل پري آهي. سفارش جو راڄ قائم آهي. سفارش ڪندڙن ۾ سياسي رهنما، ڪارڪن ۽ تعليم کاتي جا عملدار ۽ استاد سيني ڪان اڳرا آهن. ان ڪري ڪنهن غريب حقدار شاگرد لاءِ تعليمي ڏاڪڻ وسيلي اڳيرو ٿيڻ جو خواب اڃا نا تمام آهي. يونيورسٽيون سڀ گهڻو ڪري مصيبتن ۾ گهيريل آهن. استادن ۽ وائيس چانسلرن جون لڙايون هاڻي روايت بڻجي ويون آهن. شاگردن ۾ به ڇڪتاڻ وارو ماحول رهيو ۽ هڪ منزل اهڙي به آئي جو لڳو پئي ته وري هٿيارن جو نماءُ ٿيندو ۽ ڪئين ڪونٽرو ڪندا، پر ڪو ڏنو ڪم آيو ۽ ماحول ۾ ڪافي ٺاپر اچي وئي آهي.

جيتوڻيڪ اها صورتحال ڪراچيءَ جي ادارن ۾ پڻ بتدريج رهي، پر

ان هوندي بہ نوڪرين ڏيارڻ وارا غير سرڪاري ادارا سنڌ يونيورسٽي ۽ مهراڻ يونيورسٽيءَ وارن کي نوڪرين لاءِ نااهل قرار ڏيندا رهيا آهن. ان جو هڪ سال ڏينا داسٽي اعلان مسلم ڪمرشل بينڪ ڪيو. مون سمجهيو هو تہ ان اعلان سان سنڌي ڀهراڙين ۾ هيءَ بينڪ بند ٿي ويندي ۽ ماڻهو پنهنجا اڪائونٽ هن مان ڪڍي ويندا، پر ائين نہ ٿيو. ڇاڪاڻ جو اسان پاڻ سمجهون ٿا تہ سنڌ يونيورسٽيءَ جا گريجوئيٽ لائق ڪونہ آهن!

هيءَ بہ هڪڙو بيحد ڏکوئيندڙ احساس آهي، پر استاد محترم جن هڙتال پنهنجي حقن لاءِ ڪئي ۽ تاريخ ۾ پهريون ڀيرو لاڪپ جو منهن ڏٺو. تعليم کي وڌائڻ ۽ ان جو معيار اڳتي ڪرڻ لاءِ ڪوبہ جامع ڪم نہ ٿيو ۽ نہ وري ڪا تحريڪ هلي.

شاگردن پاران يونين بحال ڪرڻ لاءِ آواز اُٿيا آهن، پر سياسي ڪشمڪش جي هن ماحول ۾ ڇا يونين هٿيارن ڪانسواءِ هڪ تعليمي غيرنصابي سرگرمي رهي سگهندي؟ اهو سوال ڪيترن مون جهڙن کي ڇرپو ڪندو رهندو!

سياسي سطح تي يو اين اي جڙي پر سال جي پڇاڙي وارن ڏينهن ۾ جيئي سنڌ تحريڪ ان ڪان الڳ ٿي وئي. نواز شريف جي اسي سالہ پيءُ جي بہ ڏينهن گرفتاري پاڪستان کي لوڏي وڌو، پر سنڌ جي ٩١ سالہ سياسي خدمتگار ۽ ضمير جي قيدي جي ايم سيد جي بي دريافتي ڪنهن کي بہ ڪونہ جهنجهوڙيو.

سنڌي ماڻهن جي ٻڌي ايڪويهين صديءَ جي ايجنڊا تي سگهي ٿي. اسان جي مخالفت براءِ مخالفت واري ريت ۽ هڪٻئي کي ناپسند ڪرڻ واري عادت سنڌي قوم لاءِ وڏا مسئلا ڪڙا ڪيا آهن.

هن وقت پاڪستان جي مختلف علائقن ۾ دانشور طبقي ۾ سنڌي ماڻهن جي سياسي ويچارائي تي چٽا نظريا موجود آهن، پر اسان سياسي سطح تي مختلف علائقن ۾ پنهنجو ڪيس پوري ريت پيش ئي نہ ڪيو آهي. ڊاڪٽر فيروز احمد جي اسلام آباد ۽ لاهور ياترا ڪافي سٺا اثر ڇڏيا آهن.

حڪومتي پارٽي هميشہ وانگر پنهنجي "پڪيئڙن" جي پرن جي ڇانءَ ۾ آهي ۽ "فدوي" هميشہ وانگر سنڌين کي غير مسلم ۽ پاڪستان دشمن ثابت ڪرڻ ۾ مصروف آهن اسان جا اهي دوست جيڪي اڳ

مخالف ڌر ۾ ويهي جن کان ڏنيجندا هئا، هن وقت انهن ئي نانگن کي کير پيارڻ ۾ مصروف آهن.

پ پ پاڪستان ۾ اقتدار قائم رکڻ لاءِ ائين سمجهي ٿي ته سنڌين کي بدنام ڪرڻ سان هو مستحڪم ٿيندا، پر اها خام خيالي آهي. افسوس اهو آهي جو ٢٢ سالن جي تجربي مان به پ پ جا دوست، اجا تائين دوست دشمن ۾ سڃاڻپ ڪري نه سگهيا آهن. معاشي طور سنڌ ۾ ٩٤ع وڏي تباهي آندي. برساتن سبب ڏکڻ سنڌ دادو ضلعو تباهه ٿيا.

سنڌي معاشي ذريعن جهڙوڪ زراعت، معدنيات، گهريلو صنعت ۽ وڏي صنعت ۾ مجموعي طور سنڌي ماڻهوءَ جو ڪو وڏو عمل دخل ڪونهي حڪومت انهن اهم ڪيترن ۾ ڪا به خاص رٿابندي ڪري نه سگهي آهي. زراعت جي قوت گهٽجڻ لڳي آهي. صنعتي ادارن جي متعصب پاليسيءَ سنڌي غريب کي روزگار کان پري هڪاليو آهي.

ٻاهرين ماڻهن جي لوڏ سنڌي روزگارن تي مسلط ٿي چُڪي آهي. مڇي مارڻ، ڪوئلن جي کاڻن ۾ ڪم ڪرڻ ۽ رستا پليون جوڙيندڙ مزدوري سڀ ۾ ڌاريان (غير قانوني طور آيل) مسلط ٿيا آهن ۽ ان لاءِ به گهڻو ڏوهه اسان سنڌي ڳالهائيندڙ صاحب اختيار عملدارن ۽ سياست ڪارن جو آهي. اها به عجيب ڳالهه آهي ته اسان جنهن شاخ تي ويٺا آهيون. ان کي ڪيتري وقت کان ڪٽڻ ۾ مصروف آهيون. پر اجا الله سائين شايد اسان کي وڌيڪ ڏکيا ڏينهن ڏيکارڻ گهري ٿو.

هيءَ پس منظر ان لاءِ چٽيو ويو آهي ته جيئن هن ١٩٩٥ع سال جي پهرين هفتي ۾ اسان پرکيون ته هن نئين سال لاءِ اسان جي ايجنڊا ڇا هئڻ گهرجي؟

اسان کي نئين سال لاءِ ڪهڙا هدف جوڙڻ کپن؟

اسان سنڌ کي ايڪويهين صديءَ ۾ ڪيئن ڏسڻ ٿا گهرون؟

آسپي ڪان وڏي ڳالهه ته اسان سنڌين کي تاريخ ۾ باقي گهٽا سال ڏيڻ ٿا گهرون؟

قومن جو عروج ۽ زوال قومن جي اجتماعي روين سبب ٿيو آهي. اسان سنڌي اجتماعي طور ڪڏهين به سوچي نه سگهيا آهيون. ان ڪري اڄ به اسان ڏاڍا اڪيلا ۽ نويڪلا ٿي پيا آهيون.

اسان وٽ سڀ ڪجهه هوندي به هڏيءَ جي هوڏ سبب اسان غريب ٻاءَ کي ٽيڪ ڏئي اڳتي ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيون.

اسان بنيادي طرح هڪبئي جا ترا ڪيندڙ حاسد لالچي ۽ خود پسند بنجي پيا آهيون. اهي بيماريون غلاميءَ جي جيوڙي سبب پيدا ٿينديون آهن ۽ غلام معاشري ۾ زور وٺنديون آهن. اسان بہ ذهني طور غلام آهيون ؟

اسان کي غلام بنائيندڙ ڪير آهي؟ سماجي نظام، سياسي حڪمت عملي، ذهني لاڙا يا معاشي نابرابري؟ اهو فيصلو ڪرڻو آهي.

غريبي اسان جو مقدر ڪونهي نہ وري غلامي اسان جي ميراث آهي. تہ پوءِ سنڌ جي سچي سباجهڙي ڳوٺاٽي ماڻهو کي ترقيءَ جي تحريڪ ۾ ڪيئن سلهاڙجي؟

اڄو تہ ڳڌجي " ايجنڊا " ٩٥ جوڙيون.
سدا شال سکيا ستابا هجو
نئون سال مبارڪ

(جاڳو ٦ جنوري، ١٩٩٥) ·

باب پنجون

متفرق ليک

1- هن شهر جي کهڙي ڳالهہ ڪجي

سال ١٩٩٦

١٢ آڪٽوبر شام مانٽريال پهتو آهيان. موسم ٿڌي آهي. ڪڏهين سج نڪري ٿو تہ ان سان ٿڌي هوا پڻ گهلڻ لڳي ٿي جيڪا ٿپ ٿي ٺاريو ڇڏي. شهر جي وچ ۾ هاليڊي ان سليڪٽ (چائينز) ۾ اچي لڏو لاٿو اٿئون.

مانٽريال، ڪينيڊا جي ڪيوبڪ صوبي جو وڏي ۾ وڏو شهر آهي. هي فرينچ ڳالهائيندڙن جو صوبو آهي ۽ گذريل سال جي راءِ شماريءَ ۾ الڳ بنجڻ وارو هنن جو خواب پورو ٿي نہ سگهيو. تمام ٿورن ووٽن تان فرينچ ڳالهائيندڙ هارائي ويا. ان جمهوري عمل کي هنن دل سان قبوليو آهي. هتي ظاهري طور ڪا بہ گڙبڙ نظر ڪانہ ٿي اچي.

مائونٽ رايل Mount Royal جبل جي دامن ۾ هيءَ هڪ خوبصورت شهر آهي جنهن ۾ صرف ڏهہ لک ماڻهو رهن ٿا. جن مان سٺ سيڪڙو فرينچ ڳالهائيندڙ آهن، سورهن سيڪڙو ماڻهو انگريزي ٻولي ڳالهائين ٿا باقي چيني، اسپيني، اطالوي ۽ ٻين نسلن جا ماڻهو آهن.

تاريخي جائزو :

١٥٣٥ع ۾ جيڪس ڪارتيئر (Jacques Cartier) نالي هڪ سڪاني سينٽ لارينس نديءَ وسيلي هن ٻيٽ تي پهتو ان وقت هتي Ameri Indians

(ايمري انڊين) نسل جا ماڻهو رهندا هئا. جيڪي هن ڌرتيءَ جا ضدين
ڪان وارث هئا. سڪاني هن جبل تي چڙهيو ۽ ان جو عيسائي نالو
Mont Royal رکيائين. ١٦٤٢ع ۾ هڪ فرينچ پال ڊي شومي درجن کن
فرينچ قبضه گيرن جي وسيلي "ميري" (Ville Marie) ڳوٺ جو بنياد وڌو
جيڪو اڄ جو مانتريال آهي. هي ننڍڙي ڪالوني سينٽ لارينس نديءَ
جي ڪناري تي جوڙي ويئي. جيڪا اڄ به پراڻي مانتريال جي نالي سان
سڏجي ٿي.

١٧٦٠ع جي جنگ ۾ مانتر يال برطانوي فوجن جي قبضي هيٺ آيو
۽ هڪ برطانوي بيئڪ (Colony) بڻجي ويو. ان وقت جو حاڪم
Nouvelle France پنهنجي سٺ هزار ماڻهن سميت پيش پيو ۽ اهڙي ريت
١٧٦٣ع ۾ هيءَ ملڪ برطانوي راڄ هيٺ اچي ويو. ١٧٧٥-٧٦ع دوران چند
مهينن لاءِ آمريڪي فوجن هن شهر تي قبضو ڪيو پر سٽت ئي برطانوي
فوجن ٻيهر قبضو قائم ڪري ورتو ١٨٠١ع ۾ برطانوي بادشاهه هن شهر
جون پتيون ڍاهڻ جو حڪم صادر ڪيو. ١٩٠٠ع ۾ هي آمريڪي کنڊ جو
بيحد طاقتوارو شهر بڻجي ويو ۽ هن جي تڪڙي واڌ ۽ ترقي ٿي. ١٩٦٧ع
۾ هن ئي شهر ۾ عالمي واپاري ميلو منعقد ٿيو. ١٩٧٦ع ۾ اولمپڪ رانديون
هن شهر ۾ ٿيون ١٩٩٢ع ۾ هن شهر پنهنجي ٣٥٠ هين سالگرهه ملهائي ۽
هنيئر ١٩٩٦ع ۾ دنيا جي پهرين عالمي ماحول جي تحفظ جي ڪانفرنس
First World Conservation Conference هتي منعقد ٿي رهي آهي. جنهن ۾
شرڪت لاءِ آئون هتي آيل آهيان. هن شهر جي تعارف ۾ اهو چيو ويندو
آهي ته "مانتريال اهو شهر آهي جتي نديون ۽ ثقافتون گڏ ٿيون آهن".
"A Unique Metropolis Where rivers and cultures come together"

هن وقت مانتريال ڪئنادا جو وڏو صنعتي مرڪز آهي ۽ هڪ جديد
ڪاسمو پوليٽن شهر آهي. هي شهر اڏاوت جي لحاظ کان قديم ۽ جديد
جو سنگم آهي. هڪ طرف پراڻي شهر ۾ وڏيون پٿر جون عمارتون ڳاٽ
اوچو ڪريو بيٺيون آهن جن جي وچم ننڍڙا پارڪ فوهارا، وڏيون
ديوليون وڪتورين طرز عمارت سازيءَ جي ياد ڏيارين ٿيون ته ٻئي طرف
جديد طرزِ عمارت سازيءَ جا نمونا فائبر گلاس جي چتين سان شهر جي
سونهن جو سبب بڻيا آهن. ٢٩ ڪلو ميٽرن ۾ ڦهليل زير زمين شهر ڏسڻ
سان تعلق ٿو رکي. گهڻو ڪري هي فلڪ بوس عمارتون زير زمين
رستن، شاپنگ سينٽرن ۽ طعام گاهن وسيلي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهن

جن جي فاصلي کي وري زير زمين ريل (ميترو) گهٽائي ڇڏيو آهي.
شهر دونهين ۽ مٽيءَ کان بلڪل پاڪ آهي.

هن شهر ۾ اعليٰ تعليم جا ٤ اهم ادارا آهن جن ۾ مانٽريال يونيورسٽي مڪ گِل يونيورسٽي، ڪيوبيڪ يونيورسٽي ۽ ڪنڪارڊيا يونيورسٽي اچي وڃن ٿيون. انگلينڊ کانسواءِ هي دنيا جو سڀ کان وڏو فرينچ ٻولي ڳالهائيندڙ شهر آهي.

ڪئناڊا جي نائب وزير اعظم ۽ قومي ورثي جي حفاظت جي وزير شيلا ڪاپس Shella Caps جي چوڻي :– "اسان وٽ تازي پاڻيءَ جو سڄي دنيا ۾ وڏي ۾ وڏو ذخيرو آهي. اسان وٽ وقت جا ڇهہ علائقا (Time Zones) ١١ مندون (Climates) آهن. اسان وٽ دنيا جو وڏي ۾ وڏو غير فوجي سرحدي علائقو آهي. اسان وٽ دنيا جو وڏي ۾ وڏو سامونڊي ڪنارو آهي. اسان پئسفڪ، آرڪيٽڪ (Arcatic) ۽ ايٽلانٽڪ (Atlantic) قوم آهيون.

اسان کي فخر آهي تہ اسين اهڙي ملڪ ۾ رهون ٿا جيڪو ايڏو وسيع آهي ۽ جنهن کي قدرت خوبصورت قدرتي ورثي سان نوازيو آهي ۽ اسان کي خبر آهي تہ اهو اسان جو فرض آهي تہ هن عظيم ورثي جي اسان حفاظت ڪريون نہ صرف ڪيناڊا جي ماڻهن لاءِ پر سڄي دنيا جي ماڻهن لاءِ ".

هن شهر ۾ دنيا جي سيني وڏن شهرن وانگر هڪڙو چيني ڳوٺ (China Town) آهي. دراصل اسان واري هوٽل پڻ ان جو حصو آهي. هوٽل جي پر واري گهٽيءَ ۾ مختلف چيني کاڌي جا طعام گاهہ چيني دوڪان جن ۾ جن سنگ کان وٺي اڪو پنڪچر تائين هر چيني ٽول ۽ پنسار موجود آهي.

–قدرت جي بچاءَ جي عالمي يونين :

International Union of Conservation of Nature (IUCN)

اتکل اٺ سئو ميمبرن تي مشتمل هڪ عالمي ادارو آهي جنهن جا ١٣٣ ملڪ ميمبر آهن. هن ۾ سرڪاري ادارا ۽ غيرسرڪاري تنظيمون شامل آهن. هن اداري جو بنيادي مقصد (Mission) هنريت آهي.

–سڄي دنيا جي سماج جي، قدرتي وسيلن جي بچاءَ ۽ جيوت تضادن کي قائم رکڻ لاءِ همٿ وڌائڻ ۽ انهن تي اثرانداز ٿيڻ تہ جيئن اهو يقين ڪري سگهجي تہ قدرتي وسيلن جو استعمال برابري ۽ ماحول

جي پائيدار ترقي مطابق ٿئي ٿو.

هر ٽئين سال هن يونين جي جنرل اسيمبلي ڪوٺائي ويندي آهي. ١٩٩٣ع ۾ اها گڏجاڻي ريو ڊي جنيرو ۾ "ڌرتي ڪانفرنس Earth Summit جي نالي سان منعقد ٿي هئي. هن دفعي اها ڪانفرنس عالمي قدرتي تحفظ ڪانگريس (World Conservation Congress) جي سري هيٺ هتي مانٽريال ۾ ٿي رهي آهي.

جنرل اسيمبليءَ ۾ چونڊون پڻ ٿينديون آهن. هن يونين جو هڪ صدر ۽ هڪ خزانچي هوندا آهن. ان ڪانسواءِ ٢٤ ڪائونسلر (جيڪي دنيا جي ائن مختلف علائقن مان هر علائقي مان ٣) ۽ ڇهن خاص ڪميشن جا اڳواڻ چونڊيا ويندا آهن.

ان ريت يونين جي ڪائونسل تي ٣٢ ميمبر ٿين ٿا. هنن سڀني عهدن لاءِ سڀ ميمبر ووٽ ڏين ٿا.

سڄي دنيا کي ائن علائقن ۾ ورهايو ويوآ هي. هيٺ ڏنل نقشي ۾ علائقي ۽ ان ۾ موجود ميمبرن جو وچور ڏنل آهي.

علائقو	ميمبر	علائقو	ميمبر
آسٽريليا – اوشنيا	٦٢	نارٿ آمريڪا – ڪيريبين	٩٨
اولهہ ايشيا	٣٧	اولهہ يوروپ	٢٥٩
اوڀر ايشيا	٨٦	اوڀر يوروپ	٤٤
آفريڪا	١٢٢	ڏکڻ آمريڪا	١٧٢

ڪل ميمبر ٨٠٠

هن يونين جا خاص ڪم هن ريت آهن:

١) خطري ۾ آيل جانورن ۽ ٻوٽن جو تحفظ ڪرڻ.

٢) قومي پارڪ ۽ تحفظ وارا علائقا قائم ڪرڻ.

٣) مختلف جيوت جي صورتحال جوجائزو وٺڻ ۽ جهنگلن جو تحفظ.

ان کان سواءِ هي ادارو قدرتي وسيلن (زميني ۽ پاڻيءَ جي جيوت) جي واجبي ۽ پائيدار استعمال لاءِ جاکوڙي ٿو.

پاڪستان ۾ هن اداري جا دفتر ڪراچي، اسلام آباد ۽ پشاور ۾ آهن. هاڻي ڪوئيٽہ ۾ پڻ دفتر قائم ڪيو ويو آهي.

هن اداري جو پروگرام هن ريت آهي.

– ماڻهن جي مدد ڪرڻ تہ جيئن هو قدرتي جيوت تضاد (Bio-Diversity) کي قائم رکڻ لاءِ ڪوششون وٺي سگهن.

– زراعت، ٻيلن ۽ ماهي گيريءَ ۾ جيوت تضاد جو خيال رکڻ.

– جيوت تضاد جي سمجهڻ ۽ ان متعلق اطلاعن جي سمجهہ وڌائڻ.

– مٿين مقصدن لاءِ معاشي ۽ مالياتي مدد جو انتظام ڪرڻ.

يونين ١٩٤٨ع ۾ قائم ٿي. هاڻي پنجاهہ سالن جي عمر کي پهچڻ واري آهي ان عرصي ۾ هن اداري پنهنجي ڪم سان دنيا جي وڏي حصي ۾ قدرتي وسيلن جي بچاءَ ۽ ماحول کي خوبصورت رکڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي آهي. هن اداري ۾ سوين سائنسدان، زراعت، تحفظ جيوانات، پاڻيءَ جي صحيح استعمال، گدلاڻ کي روڪڻ، صنعتي خطرناڪ گيسن جي خاتمي ۽ ان قسم جي ڪيئن مسئلن تي ڪم ڪن پيا.

١٣ آڪٽوبر ١٩٩٦ع تي صبح جونوين وڳي ڪانگريس جو افتتاحي اجلاس منعقد ٿيو. پيلس بي ڪانگريس هڪ خوبصورت ڪانفرنس سينٽر آهي. پهرين منزل تي رجسٽريشن ۽ ڪانگريس جي سيڪريٽريٽ قائم آهي. هڪ وڏي علائقي ۾ نمائش لڳائي وئي آهي جنهن ۾ مختلف ادارن پاران پنهنجي ملڪن جي ماحول تي مواد رکيل آهي. هن ئي طبق تي ڪافي شاپ ۽ سوڪڙين جو ننڍڙو دوڪان آهي. بجليءَ جي چاڙهيءَ وسيلي ماڻهو چوٿين منزل تي پهچيو وڃي. جتي ڪانفرنس جو هڪ وڏو هال آهي جنهن ۾ ڇهہ هزار ماڻهن جي ويهڻ جو سٺو انتظام آهي. هي هال سڌو سنئون آهي. (آڊيٽوريم وانگر ڪونهي) جنهن جي سامهون اسٽيج آهي. ٽيبل ڪرسيون اهڙيءَ ريت رکيل آهن جو هر هڪ وفد اڏو لکڻ لاءِ ٽيبل آهي ۽ مائيڪ نصب ٿيل آهي جيئن سوال ڪندڙ جو آواز پهچي سگهي. سڄو هال وڊيو وسيلي پڻ ڳنڍيل آهي. پاسن تي ٤ وڏا وڊيو اسڪرين نصب ٿيل آهن جن تي ڳالهائيندڙ جا ڪلوز اپ نظر اچن ٿا ۽ سندس وفد ۽ تنظيم جو نالو الڳ اسڪرين تي اچي ٿو. صدر جي سامهون ٽي وي مانيٽر پيل آهن جن تي ڏسي هو حاضرين سان ڳالهائي سگهي ٿو.

هر هڪ ماڻهوءَ کي مختلف رنگن جا بيج لڳل آهن، بيج ڪان سواءِ ڪوبہ ماڻهو ڪانفرنس هال ۾ داخل ٿي نہ ٿو سگهي ميمبرن لاءِ سائو، عهديدارن لاءِ آسماني، مبصرن لاءِ اڇو تنظيم ڪاري اسٽاف لاءِ ڳاڙهو

۾ پريس لاءِ زَردو بيج آهي. چوٿين منزل واري هن مکيه هال جي ٻاهران ورانڊي ۾ ترجمان اوزارن (Interpreters) جو اسٽال، فيڪس، فوٽو ڪاپي، اليڪٽرانڪ پوسٽ (E-Mail) پوسٽ ۽ پئسن مٽائڻ جو مرڪز آهي. ان کان سواءِ هڪ ٻيو ڪمپيوٽر سيڪشن آهي جتان ڪانفرنس ۾ موجود ميمبر هڪ ٻئي کي پيغام موڪلي سگهن ٿا. هن مکيه هال جي پاسن کان وري ننڍا هال آهن جن ۾ورڪشاپ ۽ سيمينار منعقد ٿيندا آهن. ڪجهه ڪمرا مقررن جي تياريءَ لاءِ پڻ موجود آهن. جيئن هو پنهنجا سلائيڊ ترتيب ڏئي سگهن.

چوٿين منزل تان وري هڪ ٻئي بجليءَ جي چاڙهي ڇهين منزل تي کڻيو وڃي. جتي هڪ طرف طعام گاهه آهي ۽ ٻئي طرف وري ساڳيا ننڍا هال آهن. هن فلور تي ڪيئن فون لڳل آهن. جيڪي فون ڪارڊن يا روڪ پئسن سان هلن ٿا ۽ سڄي دنيا ۾ ڪٿي به ڳالهائي سگهجي ٿو.

ڪانگريس متعلق:

۱۳ آڪٽوبر تي صبح جو يونين جي صدر جي صدارت ۾ اجلاس شروع ٿيو. هن اجلاس ۾ اردن جي راڻي نُور پنهنجي ڪليدي تقرير ڪئي. جنهن ۾ هن انسان ذات جي ايندڙ صديءَ ۾ پيدا ٿيندڙ ماحولياتي مونجهاري تي ڳالهايو ان کان پوءِ باقاعدي ڪاروباري ڪارروائي شروع ٿي جنهن ۾ يونين جي ڊئريڪٽر جنرل گذريل ٽن سالن جي ڪارروائيءَ جي رپورٽ ڏني ان کانسواءِ ڇهن مختلف ڪميشنن جي سربراهن پنهنجي ڪم جي جاچ ڏني. ان کانسواءِ حساب ڪتاب ۽ آڊٽ رپورٽون پڻ ميمبرن جي آگاهيءَ لاءِ پيش ڪيون ويون. اليڪشن جا قانون ۽ ٺهرائن پيش ڪرڻ جو طريقو ۽ مختلف پيش ٿيل ٺهرائن ۾ ترميم ڪرڻ جا قانون پڻ ٻڌايا ويا.

۱۳ تاريخ کان روزانو شام جو پاڪستاني وفد جي پاڻ ۾ ملاقات جو سلسلو شروع ٿيو. هنن ملاقاتن ۾يونين جي صدارت لاءِ پاڪستاني اميدوار ۽ ٻين عهدن لاءِ بيٺل پاڪستاني اميدوارن کي کٽائڻ لاءِ طريقا سوچيا ويندا هئا. هن ڀيري پاڪستان جو ڊاڪٽر پرويز حسن (لاهور جو وڪيل ۽ عمران خان جي سياسي جماعت تحريڪ انصاف جو سيڪريٽري جنرل،) صدارت لاءِ اميد وار آهي، هن جي مخالفت ۾ ايڪو ڊور جي خاتون يلينڊا اميدوار آهي ان کانسواءِ ماحولياتي رٿابندي

ڪميشن جي سربراهيءَ لاءِ اسلام آباد جي تنظيم SDPI جو سربراهه ڊاڪٽر طارق بنوري پاڪستان پاران اميدوار آهي. پاڪستان يونين جي اولهه ايشيا واري زون ۾ آهي ان جي لاءِ ريجنل ڪائونسلر لاءِ لاهور جي تنظيم شرڪت گاهه جي سربراهه محترمه خاور ممتاز اميدوار آهي. هيءَ پنهنجو پهريون ٣ سالن جو ٽرم پورو ڪري ٻيو پيرو چونڊ ۾ بيٺي آهي.

ڊاڪٽر پرويز حسين هن وقت ماحولياتي قانون واري ڪميشن جو سربراهه آهي ۽ هن ڪانگريس ۾ هن جو مدو پورو ٿيندو.

١٤ تاريخ منجهند جو ريجنل ڪائونسل ۽ مختلف ڪميشن جي سربراهيءَ لاءِ اميدوارن پنهنجو تعارف ۽ اليڪشني پروگرام پيش ڪيو.

ساڳئي ڏينهن شام جو سايي ستين وڳي ڪانگريس جو باقاعده افتتاح ڪئناڊا جي وزيراعظم پليس ڊي آرٽس ۾ ڪيو. هيءَ هڪ وڏو آڊيٽوريم آهي، جنهن ۾ اٽڪل پنج هزار ماڻهن جي ويهڻ جي گنجائش آهي. هي آڊيٽوريم ڪانگريس هال سان هڪ زير زمين راهداري وسيلي ڳنڍيل آهي. هن راهداري جي ٻنهي پاسي تجارتي مرڪز طعام گاهه سرڪاري دفتر آهن. Guy Feveur نالي هڪ مشهور تجارتي مرڪز آهي. اٽڪل ٻه ڪلو ميٽر ڪن پنڌ ڪان پوءِ آڊيٽوريم اچي ٿو. افتتاحي تقريب ۾ وزيراعظم ڪانسواءِ ڪيو بيڪ جو وزيراعليٰ (جنهن کي Premier چون ٿا)، مانٽريال جو ميئر، ڪئناڊا جي نائب وزيراعظم (جنهن وٽ ماحول جي نگهبانيءَ جو قلمدان پڻ آهي) محترمه شيلا ڪرپس پڻ شريڪ ٿيا.

رسمي تقريرن ۽ آدرياءَ جي جذبن جي اظهار ڪان پوءِ مانٽريال سمفنيءَ پاران موسيقي جي محفل جو انتظام هو جنهن ۾ ٤ اسم پيش ڪيا ويا جيڪي بيحد موهيندڙ هئا. ان ڪانپوءِ عشايو هو جنهن ۾ مشروبات ۽ چاندو پاڻي هو.

١٥ تاريخ ڪانگريس ۾ ٺهرائن جي پهرين پڙهڻي هئي جنهن ۾ ١٢١ ٺهراءَ پيش ڪيا ويا. هر وفد کي اختيار هوته انهن تي پنهنجا اعتراض رڪارڊ ڪرائي تمام گهڻن ٺهرائن تي اعتراض ٿيا جن لاءِ وري رابطا گروپ جوڙيا ويا جن کي اهو ڪم ڏنو ويو ته هو اعتراض ڀڏي ٺهرائن جي متن ۾ مناسب تبديليون ڪري نوان متن جوڙين. ٺهرائن واري اجلاس دوران منجهند جو ٻنهي صدارتي اميدوارن پنهنجو تعارف ۽ پروگرام پيش ڪيو ١٦ تاريخ ڪان مختلف موضوعن تي ورڪشاپ شروع

تيا جيڪي ساڳئي وقت مختلف هالن ۾ هلندار هيا.

١٨ تاريخ جمع تي رات جو ٧ وڳي ثقافتي سانجهہ جو انتظام ڪيل هيو. Bell- Amphi - Theatre برف تي راندين ڪيڏڻ جو ٿيٽر آهي جيڪو بيل، ٽيليفون ڪمپني اولمپڪ راندين لاءِ خاص طور ٺهرايو هو. هن ٿيٽر جي داخلا واري راهداري (Lobby) ۾ ڪئناڊا جا اصلي رهاڪو پنهنجي مخصوص لباس ۾ موسيقي ۽ رقص جي شغل ۾ مصروف هئا. آمري ايبڊين ۽ ايسڪيمو نسلن جي ماڻهن پنهنجي روايتي گهرن جا ماڊل پڻ جوڙيا هئا جن جي وچ ۾ ننڍڙا دوڪان ۽ هوٽلون اهڙي ريت هيون جڻ تہ سنڌ جي ڪنهن ننڍڙي ڳوٺ ۾ پيا گهمون. هن ننڍڙي ڳوٺ مان لنگهي ٿيٽر جي علائقي ۾ پهچي وياسين ٿيٽر جي وچ ۾ هڪ وسيع ميدان آهي جيڪو برف سان ڍڪيل آهي. هي برفاني ميدان برف تي گسڪڻ وارين راندين لاءِ جوڙيو ويو آهي. هن ميدان جي چوگرد ٽن طبقن ۾ گيلريون ٺهيل آهن جن ۾ هزارين ماڻهو ويهي رانديون ڏسي سگهن ٿا.

ان رات انهن گيلرين ۾ قسمين قسمين کاڌي ۽ مشروبات کي سجايو ويو هو. ڪئناڊا ۾ سانبر Moose هڪ خاص جانور طور مشهور آهي. هن جو گوشت هتي هڪ دلپزير کاڌي Delicacy طور کاڌو ويندو آهي. هن محفل ۾ سانبر جو پڪل گوشت پيش ڪيو يو هو. ان کان سوا مڇي جا ڪجهہ نمونا پاجيون ۽ ٻيا کاڌا پيش ڪيل هئا.

هر هڪ وفد جي ميبر کي هڪ ڪارڊ ڏنو پئي ويو جنهن تي پروگرام درج ٿيل هو ۽ ان جي هيٺين ڪناري تي ٣ ڪوپن هئا جن وسيلي ٣ مشروب حاصل ڪري سگهياسين ٿي. کاڌي پيتي جي ڪارروائي دوران ڪئناڊا جي لوڪ موسيقيءَ جون ڌنون وڄنديون رهيون. ڪافي ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا. ان ڪري ميلي جو ماحول ٿي لڳو. پروگرام مطابق ڇهن مشهور فنڪارن کي سڏيو ويو ۽ انهن برف تي گسڪي رقص جا نادر نمونا پيش ڪيا. ائين پئي لڳو جڻ تہ چابيءَ وارا رانديڪا هجن جيڪي موسيقيءَ جي لئہ تي تيزيءَ سان نچن ڪڏن پيا ۽ ڦيريون پيا پائين.

هن جي مظاهري کان پوءِ ميزبان سيني ماڻهن کي رنگ ۾ اچڻ لاءِ چيو ۽ خوبصورت موسيقي جي پس منظر ۾ اجتماعي ناچ شروع ٿيو. اتڪل هڪ سئو کن ماڻهو رضاڪارانہ طور هن ناچ لاءِ پهتا. انهن مان گهٽا اهڙا هئا جن کي ان جو ڪوبہ تجربو ڪونہ هو. ان ڪري هن لاءِ

پنهنجو پاڻ کي ضاطبي ۾ رکڻ به مسئلو آهي. برف تي گسڪڻ لاءِ خاص قسم جو چاڪڙيون (Skates) پائي همراهه ۽ جوانڙيون جيئن ئي رنگ ۾ داخل ٿي ٿيون ته پهرئين ڦيريءَ ۾ ئي ڦهڪو ٿي ٿيو. سڄي مجموعي جي تاڙين ۽ تماشي هوندي به ماڻهو اهڙا منهن جا پڪا هئا جو لڳا رهيا. هي هڪ عجيب منظر هو ۽ ايترو دلچسپ هو جو آڌي رات تائين اصل هوش ئي نه رهيو. پاڻ ته تڪجيَ پياسين ۽ موقعو وٺي هوٽل واپس ورڻ جي ڪيم پر ٻيا ڪئين همراهَ الاجي ڪيستائين هي خوشين ڀري رات جو مزو ماڻيندا رهيا.

ٻئي ڏينهن يعني ۱۹ آڪٽوبر تي ڪانگريس جو هڪ ڏينهن جو وقفو هو ته جيئن وفد ڪجهه آرام ڪري سگهن يا وري ڪئنيڊا جي قدرتي حسن مان لطف اندوز ٿي سگهن. آئون ۽ ابرار مرزا صاحب مارسيغي نيشنل پارڪ گهمڻ لاءِ وياسين جيڪو مانٽريال کان ڏيڍ سئو ڪلو ميٽر پري سينٽ لارنيس نديءَ جي ڪناري تي آهي. هيءَ پارڪ ڪيو بيڪ صوبي جي گاديءَ جي هنڌ ڪيوبڪ شهر ۽ مانٽريال جي وچ تي آهي ۽ اٽڪل ٥٥٤ ڪلو ميٽرن ۾ پکڙيل آهي. اٽڪل ۲۵ ڪن سال اڳ هن باغ کي ٻيهر ترتيب ڏنو ويو ۽ هن ۾ نوان وڻ لڳايا ويا.

صدين کان هيءَ هڪ قدرتي ٻيلو هو جيڪو مينهن جي پاڻيءَ تي پيدا ٿيو هو. هن خوبصورت ٻيلي جي شاه بلوط ۽ ديال جي وڻن کي ۱۹ صديءَ ۾ مڪمل طور وڏي شهرن جي اڏاوت ۽ سجاوت لاءِ استعمال ڪيو ويو. ۲۵ سال ڪن اڳ هن ٻيلي کي قومي پارڪ جي حيثيت ڏئي قومي ورثي ۾ شامل ڪيو ويو. هن پارڪ ۾ ڪيئن ڍنڍون آهن ۽ قسمين قسمين پکي اونهاري ۾ نظر ايندا آهن. هن وقت سرءَ جي موسم آهي ۽ هن پارڪ جا خوبصورت وڻ پنهنجا ڳاڙها پن ڪيرائي رهيا آهن پکي نه هئڻ جي برابر آهن. هن پارڪ ۾ ڪيئن اهڙيون جايون جوڙيل آهن جتي ڪيمپ لڳائي سگهجي ياوري هڪ ڏهاڙي لاءِ پڪنڪ ڪري سگهجي. پيادل گهمڻ لاءِ ٻيلي ۾ اندر پڪيون فوٽ پاريون (چارا) ٺهيل آهن جن تان آرام سان ٻيلي جوسير ڪريَ سگهجي ٿو. هن وقت هن باغ گهمڻ ۾ گهٽو لطف ڪونه ٿو اچي پر اونهاري ۾ هي ڇا هوندو؟ ان جو تصور ديو مالائي لڳي ٿو.

۲۱ آڪٽوبر منجهند تائين سڀ ورڪشاپ مڪمل ٿيا ۽ شام جو مختلف ورڪشاپن ۾ آيل تجويزن کي يڪجا ڪرڻ جو ڪم هو.

٢٢ تاريخ کان وري يونين جي قانون جي ٻي پڙهڻي شروع ٿي. منجهند ٽائين نئون قانون بحال ٿي ويو. ان کان پوءِ هن ڪانگريس جي ٺهرائن جي آخري پڙهڻي شروع ٿي. هڪ ڳالهہ جيڪا عام طور محسوس ڪئي وئي تہ مختلف سرڪاري وفدن، غير سرڪاري تنظيمن پاران پيش ڪيل ٺهرائن جي مخالفت پئي ڪئي. يونين جي موجوده پاليسي مطابق سرڪارين جي نقطئہ نظر کي وڌيڪ اهميت ڏني پئي وئي ۽ ڪجهہ ٺهراءَ اهڙا بہ هئا جيڪي حڪومتن جي زور بار تي رد ڪيا ويا. مثال طور هڪ ٺهراءَ ۾ نائيجر يا جي حڪومت جي مذمت ڪيل هئي. جتي بيلائي ماڻهن سندن ٻيلن ۾ اينڌڙ شڪارين ۽ ڪاٺ وڍيندڙن کي روڪڻ لاءِ تشدد جو رستو اختيار ڪيو هو. نائيجريا جي فوجي حڪومت بيلائي ماڻهن جي قبيلي جي مهندار کي ڦاهي ڏني هئي. ٺهراءَ ۾ان جي سخت مذمت ڪندي گهر ڪئي وئي تہ ٻيلا ئي ماڻهن کي سندن ٻڌن ۽ جيوت جي سنڀال جو اختيار ڏنو وڃي ۽ هنن جي اهڙي حق جي حڪومتي بنياد تي پٺڀرائي ڪئي وڃي. ان ٺهراءَ خلاف سڀ کان پهرين آمريڪي حڪومت جي نمائندي آواز اٿاريو. هن جي چوڻي تہ اها نائيجريا جي اندروني معاملن ۾ هٿ چراند ٿيندي. آمريڪا جيڪو دنيا ۾ انساني بنيادي حقن جو سڀ کان وڏو چيمپين سڏ جي ٿو ان جي سرڪاري پاليسيءَ جو ٻڌي مون کي بيحد حيرت ٿي. آمريڪا بهادر سبب جڏهن ان ٺهراءَ تي ووٽ ڏيڻ جو مسئلو آيو تہ سڀني سرڪاري وفدن ٺهراءَ جي مخالفت ۾ ووٽ ڏنو ان سبب ٺهراءُ رد ٿي ويو. ساڳئي نموني اطلاع جي حق واري ٺهراءَ جي مخالفت سڀ کان اول پاڪستان سرڪار جي نمائندي ڪئي. هن صورت حال سبب ڏاڍي بددلي پيدا ٿي پئي. مون کي ائين لڳو جيئن اسان غريبن جي جوش ۽ جذبي جو مذاق اڏائڻ لاءِ هي ميلو متو آهي.

يونين جون چونڊون ١٦ آڪٽوبر تي ٿيڻيون هيون ۽ نتيجا ١٨ آڪٽوبر تي ظاهر ٿيا. يونين جي صدارت پاڪستان هارائي ويو. ڊاڪٽر پرويز حسن ان لاءِ اميدوار هو. باقي بہ ٻيا پاڪستاني اميدوار پنهنجو نشستون کٽي ويا.

٢٣ تاريخ جو صبح تمام سني موسم کٽي آيو. سچ جا کرڻا نڪتا هئا پر هوا البت ايتري ڪانہ هئي جيتري هوڙن چتن ڏينهن ۾ هوندي آهي. ڪانگريس جو ميلو بہ ٽٽي ويو هو. ماڻهو هرڪو موڪلائڻ ۾ لڳو پيو هو.

مرزا صاحب ڪالهہ واپس هليو ويو هو. ان ڪري بہ ڪجهہ اوپرو پئي لڳو. مرزا صاحب سان گڏ گهمڻ جي اهڙي عادت پئي جو اڄوڪو ڏينهن بسو پئي لڳو. ڪانفرنس هال جو چڪر ڏنم ۽ مختلف جاين جون تصويرون ڪڍيم زير زمين ڪاڏي جي مارڪيٽ ۾ اڄ اڪيلو ويهي ماني کاڌم هوٽل وارن کي ڪمرو واپس ڏئي هڪ وڳي ڌاري ٽرين اسٽيشن پهتس. (هتي ريلوي اسٽيشن کي چون) ٽيشڻ ڏهن منٽن جي پنڌ تي هئي. مون کي اڄ مانٽريال کان آٽوا (OTTAWA) ڪئناڊا جي راڄڌاني وڃڻو هو. گاڏي ١٧ نمبر پليٽ فارم تان وڃڻي هئي. پليٽ فارم زير زمين هئا ۽ زميني طبق (Ground - Floor) تي انتظار گاهہ، طعام گاهہ، عام استعمال جي شين جا دوڪان، بوٽ پالش جو دوڪان آهن. هتي ڪئناڊا ۽ آمريڪا ۾ بوٽ پالش جي دوڪان تي اوهان ڪرسي تي ويهي پيرن ۾ پاتل بوٽ تي پالش ڪرائڻ جي عياشي ڪري سگهو ٿا. جيڪا هڪ وڏي نوابي آهي. مون وٽ ڪو گهڻو سامان ڪونہ هو هڪ وڏي ڪپڙن جي بئگ ۽ هڪ بريف ڪيس. سوچيم تہ وڏي بئگ کي اڳوات چيڪ ان ڪرايان تہ پوءِ واندو ٿي گهمان. سڌسماءُ جي دڪي طرف پئي ويس تہ هڪ جوان اڳتي وڌي آيو. ٻڌايائين تہ هو پاڻ سامان ڪنڌڙ (Porter) آهي.

" اوهان کي ڪيڏانهن وڃڻو آهي؟ مون ڪيس ٽڪيٽ ڏيکاري. هن پڇيو " جي اوهان چاهيو تہ آئون اوهان جو سامان اوهان جي گاڏيءَ ۾ پهچايان، پر ياد رکو آئون ڪجهہ مهانگو پورٽر آهيان ". مون چيومانس تہ " ٺيڪ آهي پر پهرين ٻولي ڪر " هو کليو چيائين تہ " هي مانٽريال آهي نيويارڪ ناهي، تون فڪر نہ ڪر تنهنجو سامان ٤ نمبر گاڏي ۾ هوندو تنهنجي ريل جو نمبر ٣٥ آهي ".

خير سائين بہ لڳي ٢٥ منٽن تي ١٧ نمبر پليٽ فارم جو دروازو کليو ۽ چند ڏاڪا لهي هيٺ پهتس جتي ڪنهن بہ ٽڪيٽ ڪانہ ڏٺي صرف ٻڌايو تہ هي پهريون گاڏو فرسٽ ڪلاس آهي ان کانپوءِ بہ گاڏا (Economy) ڪلاس جا آهن. آئون جڏهين نمبر ٤ گاڏي ۾ پهتس تہ منهنجو سامان رکيل هو پورٽر ڪونہ مليو. پوءِ خيال آيم تہ هن قيمت جي جيڪا ڳالهہ ڪئي هئي اها صرف خوش طبعي هئي. گاڏو هوائي جهاز جي ڪيبن جهڙو صاف، آرامده ۽ خوبصورت هو سيٽ دري واري تي وڃي قبضو ڪيم. گاڏيءَ ۾ چند ماڻهو هئا ڪابہ رش ڪانہ هئي. مقرر وقت تي سيٽي وڳي ۽ گاڏي پڳي آٽوا ٻن ڪلاڪن جو پنڌ آهي. رستي تي ٻن اسٽيشنن

تي گاڏي بيٺي. گاڏي هلندي جهاز جي ريت وانگر ميزبان خاتون ڪاڏي جي ترالي آندي جنهن ۾ ڪافي ۽ مٺي سوڍا مفت ۾ ڪاڏي جون شيون پئسن سان هيون. ڏڌي موسم ۾ بک البت لڳي ٿي. ان ڪري سئنڊوچ ورتم ڏاڍو لذيذ ۽ صاف سٿرو هو. سفر بيحد آرامده هو. دريءَ مان گذرندڙ منظر اداس هئا جو سرءُ جي زرد ۽ ڳاڙهن پنن ساون پنن ۽ گلن جي جاءِ ورتي هئي.

پوڻين پنجين ڏاري منزل تي پهتس. سامان ڏڪيندو اسٽيشن جي چيري ۾ داخل ٿيس تہ ايلن (Allen) مليو . (متر ايلن اٿرنگٽن Allen Ethrington اسان جي تنظيم جي فني مددگار ايجنسي ڪوواٽر Cowater جو نمائندو آهي) فيصلو اهو ٿيئو تہ اول آٽوا جي نيشنل پارڪ جي رنگيني ڏسجي ۽ پوءِ (Hull) هل ۾ هوٽل پهچجي.

ميلن ۾ پکڙيل آٽوا جو قومي پارڪ سرءُ جي رنگن سان سينگاريل آهي. هتي اچي محسوس ٿئي ٿو تہ سرءُ جي مند بہ ايڏي سهڻي ۽ ليائيندڙ ٿي سگهي ٿي. هن وقت هتي چئن رنگن جا پن نظر اچن ٿا Fern Pine - پائين جا وڻ اڃا ساوا آهن. شاهہ بلوط (Maple - Leaf) جا پن ڳاڙها ٿي ويا آهن ۽ بهڻ (Aspen) جاپن زردا آهن. باقي وڻ سڪي ويا آهن ۽ سندن پن ناسي رنگ جا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڪجهہ وقت کان پوءِ هي سڀ پن ڇڻي ويندا ۽ برف جي نرم ٻوري سان اڇا ٿي ويندا. هن وقت چئن قسمن جي رنگن جو ميلاپ انڊلٺ وارو منظر ٿو ڏيکائي ڏئي، آٽوا ندي جي ڪناري تي هي قدرتي ٻيلا قومي ورثي طور سنڀاليا وڃن ٿا. اسان هن وسيع ٻيلي جي وچ مان هڪ سهڻي شاهراهہ تان موٽر ۾ ڊوڪي پئي وياسين. هڪ هنڌ تي چبوترو جڙيل هو ايلن جو خيال ٿيو تہ اتي بيهي اوچائيءَ تان نديءَ جو نظارو ڪجي. اسان جي پهچڻ سان هڪ جوان جوڙو ٿهي ويو. ڏک ٿيم. مغرب ۾ بہ ايترو شرم سياويڪ لڳم. اتي هوا ڪليل هئي. سچ جي لهڻ جو منظر هو درياءُ جو ڪنارو ۽ ٻيلي جي رنگين وڻن جي اوٽ. شاعريءَ جو منظر هو. واپس ورندي هرڻ ڊوڙندي ڏٺم ۽ رستي جي پڪَ سان نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون گسڪندڙ چاڪڙين سان گسڪندا نظر آيا.

رات جي مانيءَ لاءِ ايلن دعوت ڏني هئي ۽ آٽوا جي هڪ هندوستاني طعام گاهہ " حويلي " ۾ وٺي ويو. سڪ عورت اسان جي ٽيبل تي اچي اسان کان اسان جي پسند پڇي. گهڻن ڏينهن کان پوءِ دال ۽ نان

نصيب ٿيا چڪن تڪا ۽ پاڇيءَ جا ڪوفتا سڀ مزيدار هئا ۽ حسب ذائقہ هئا. ان ريت هي سفر وارو ڏينهن ختم ٿيو ۽ آئون هاليڊي ان ڪرائون پلازا هل جي يارهين منزل جي يارهين نمبر ڪمري ۾ ٿانيڪو ٿيس.

آٽوا ندي، آٽوا ۽ هل شهرن کي الڳ ڪري ٿي. هيءَ ندي گهڻي ويڪري ڪانهي. جمڙا ٺوڪينال جيڏي ويڪري ٿيندي. لڳي ٿو ائين ٿو تہ هي بہ شهر هڪڙي ئي شهر جا بہ حصا آهن. پر اصل ۾ هنن جڙيل شهرن ۾ سياسي ۽ سماجي فرق نمايان آهن. هل Hull، ڪيو بيڪ (Qubec) ۾ آهي جيڪو فرينچ ڳالهائيندڙن جو علائقو آهي جڏهين تہ آٽوا (Ottawa) اَنٽاريو (Ontario) صوبي جو شهر آهي جيڪو انگريزي ڳالهائيندڙن جو علائقو آهي.

ڪيوبيڪ غريب ٿو لڳي. طعام گاهن ۽ دوڪانن ۾ سينگار (Decor) اهڙو ڪونهي. گهر بہ هتي ننڍا آهن. حڪومت جي چند عمارتن کان سواءِ هت ٻيو ڪجهہ خاص ڪونهي. جڏهين تہ هڪ ننڍي پل سان ڳنڍيل صرف پنجڻ منٽن جي مسافري تي قائم آٽوا ڪئناڊا جو دارالحڪومت آهي. هن جي آدم شماري ٣ لک کن آهن. هن شهر ۾ پارليامينٽ هائوس جي يوروپين قلعي جهڙي روايتي عمارت خاص دلچسپيءَ لائق آهي. ان کانسواءِ " تهذيب جو عجائب گهر " (Museum of Civilization) هڪ تمام وڏي عمات جو جوڙيو اٿن. آرٽ گيلري پڻ جديد اڏاوت جو هڪ سٺو نمونو آهي. پراڻي پيليس هوٽل جي عمارت اٽڪل ڏيڍ سئو سال پراڻي طرز تعمير جو نمونو آهي، جيڪا تازو ئي مرمت ڪري ٻيهر کولي وئي آهي، هوٽل جي زميني طبق ۾ شاپنگ سينٽر ريسٽوران ۽ آئيس ڪريم پارلر آهن. ذيابيطش وارن لاءِ خاص آئيس ڪريم جي ڳولا ۾ هتي وڃي نڪتاسين پر اها تمنا پوري ٿي نہ سگهي.

"Chapters" چيپٽرس " ڪتابن جو دوڪان : يادگيريءَ موجب هيڏو وڏو ڪتابن جو بيپار ٽمنٽل اسٽور، نہ سنيران، هن دوڪان جي اشتهار مطابق هن ۾ اٽڪل هڪ لک موضوعن تي ڪتاب وڪري لاءِ موجود آهن. ان کانسواءِ ڪمپيوٽر لاءِ هزارين پروگرام (Soft Wares) پڻ موجود آهن. عام طور ڪتابن جي دوڪانن جي ٻاهران لکيل هوندو آهي تہ هتي ڪاڻڻ پيئڻ ۽ ڪتاب پڙهڻ جي اجازت ڪانهي، هيءَ عجيب دوڪان آهي. جنهن ۾ ڪافي شاپ آهي، ٻئي طبق تي هڪ طرف ڪرسيون ٽيبلون مطالع گاهہ وانگر سجايل آهن جتي اوهان ڪوبہ ڪتاب ڪڍي ويهي پڙهو

۾ چاهيو ته ان مان پنهنجي مطلب جي موضوع جا مضمون ويهي لکي سگهو ٿا. پنهنجو مقصد پورو ڪري اوهان ڪتاب ساڳئي جاءِ تي رکي هليا وڃو. ڪوبه ڏوڪڙ اوهان کان نه گهرندو. ان ريت هي دوڪان لائبرريءَ جون ضرورتون به پوريون ڪري ٿو ته مهانگن ڪتابن کي خريدڻ بدران انهن مان مفت ۾ لاڀ حاصل ڪرڻ جو موقعو پڻ مهيا ڪري ٿو. دوڪان جي هڪ ڪنڊ ۾ هڪ موسيقي ڪارنر ترتيب ڏنو ويو آهي جتي ويهارو کن ڪرسيون پيون هيون ۽ ٢ نوجوان گٽار وڄائي ڳائي رهيا هئا. ٿورن اکرن ۾ هن دوڪان کي تفريح گاهه به چئي سگهجي ٿو.

اٽوا ۾ به ڏينهن ۽ ٣ راتيون گذريون پر ان ننڍڙي وقت م ڪيترن قسمن جا کاڌا چکڻ جو موقعو مليو. هن ننڍي شهر ۾ سوين طعام گاهه آهن ۽ انگن اکرن مطابق هر هڪ ماڻهو روزانو جي ٽن ويلن مان گهٽ ۾ گهٽ هڪ ويلو گهر کان ٻاهر کائي ٿو. هن وقت ڪئنادا ۾ نوجوانن ۾ بيروزگاريءَ جو تناسب ١٥ سيڪڙو آهي.

اٽوا ۾ پهرئين ڏينهن ميزبان تنظيم ڪوواٽر انٽرنيشنل Cowater International جي صدر دفتر ۾ گڏجاڻي رکيل هئي. هتي ڪم ڪندڙ ١٨ ڪارڪنن سان ملاقات ٿي. هي ادارو پاڪستان ۾ ڪينيڊين انٽرنيشنل ايجنسيءَ جي رٿائن جي نگهباني ڪندو آهي. منجهند ١٢ وڳي مون کي سيڊا (CIDA) جي مرڪز ۾ پنهنجي تنظيم ايس پي او (SPO) جي ڪم ڪار متعلق جاڻ ڏيڻي هئي. هن گڏجاڻيءَ ۾ سيڊا جي ڏهاڪو کن واسطيدار عملدارن شرڪت ڪئي. پاڪستان مان عمر اصغر خان پڻ هن ۾ موجود هو. ايس پي او جو خاص ڪم ڳوٺاڻين تنظيمن جي سهائتا ۽ تربيت آهي. هن وقت پاڪستان جي چئني صوبن ۾ ايس پي او جا دفتر آهن ۽ انهن وسيلي اسان ملڪ جي مردان، ڪوهاٽ، صوابي، ڊيرا اسماعيل خان، ائبٽ آباد، نوشهره، سيالڪوٽ، منڊي بهاودين، وزير آباد، ديرا غازي خان، مظفر ڳڙهه، گهوٽڪي، ڳڙهي ياسين، لاڙڪاڻو، ميهڙ، ڪراچيءَ جي ڳوٺاڻن ۽ سامونڊي علائقن، زوب، لورالائي، پشين، قلات، لس ٻيلو ۽ تربت جي علائقن ۾ موجود ڳوٺاڻين تنظيمن جي ساٿين جي تنظيم ڪاري، انتظام، رٿابندي ۽ ترقيءَ جي موضوعن تي تربيت جو انتظام ڪيو آهي. ايس پي او هڪ سهڪاري ترقياتي انجمن آهي جيڪا فنڊ مهيا ڪرڻ بدران انتظام ڪاري جي تربيت ڪري ڳوٺاڻين

تنظيمن کي سماجي ڀلائي ۽ خيراتي ادارن مان ترقياتي ادارن ۾ تبديل ڪرڻ جو اُدم پئي ڪري. اسان جو اهو يقين آهي تہ جيستائين ڳوٺاڻا ماڻهو ۽ پنهنجي پيل ماڻهو پنهنجي ڳوٺن جو انتظام پنهنجي هٿن ۾ نہ ڪٺندا ايستائين هنن جي ترقي ۽ واڌاري جو ڪو ٻلو ٽي نہ سگهندو. هڪ خيال ڪان هيءَ هڪ منفرد تجربو آهي ۽ هن تجربي جو بنياد سِگا جي ساڃاهہ تي رکيل آهي. سِگا جو بنيادي اصول پنهنجي پرائمري اسڪولن کي پنهنجي هٿ ۾ ڪٺڻ هو (پنهنجي اسڪول جي مالڪي ڪريو). ايس پي او ۾ اسين چئون ٿا تہ " پنهنجي ڳوٺ جي مالڪي ڪريو ".

هن وقت پاڪستان ۾ ماڻهن جي ڳڏيل ڀلائيءَ لاءِ ڪم ڪرڻ جا ڪيئن ماڊل عمل هيٺ آهن. ڪجهہ ماڊل هتي واضح ڪرڻ ضروري آهن.

(الف) عام ڀلائيءَ جون انجمنون Welfare Organizations

سٺ جي ڏهاڪي ۾ سوشل ويلفيئر کاتي جي رهنمائيءَ ۾ هڪڙي ئي آئين وسيلي انجمن جو قيام عمل ۾ آيو. هي محلي يا ڳوٺ جي بنياد تي ننڍا سماجي ڪم ڪن ٿيون. جيئن تہ غريب ٻارن ۾ ڪتاب ورهائڻ، بيواهہ عورتن کي سلائي مشينون وٺي ڏيڻ، سلائي ۽ ڀرت جا مرڪز هلائڻ، غريب مريضن جي دوادرمل ۾ مدد ڪرڻ.

(ب) خيراتي ٽرسٽ : هي ادارا انگريزن جي زماني کان برصغير ۾ قائم آهن. شروعات ۾ هي ادارا شاهوڪار شخص /ڪٽنبن پنهنجي خاندان جي نالي کي قائم رکڻ لاءِ قائم ڪيا ۽ انهن وسيلي خيراتي اسپتالون، اسڪول، يتيم خانا، عبادت گاهہ وغيره قائم ڪيا ويا. هنن ادارن ۾ عبدالله هارون ٽرسٽ، دائود فائونڊيشن، آدم جي فائونڊيشن وغيره اچي وڃن ٿا. تازو اسي واري ڏهاڪي ۾ عبدالستار ايڌيءَ ان تنبع تي عام ماڻهن جي زڪوات ۽ خيرات وسيلي ايڌي ٽرسٽ قائم ڪيو.

(ٻ) سهڪاري ادارا ميمبرن ۽ عام ماڻهن جي سهڪار سان عوامي ادارا قائم ڪن ٿا. سنڌ ۾ سنڌ محمدن ائسوسيئيشن ڪيترائي هندن جا قائم ڪيل ادارا جهڙوڪ اين جي وي هاءِ اسڪول، اين اي ڊي ڪاليج سنڌ مدرسة الاسلام، نور محمد هاءِ اسڪول، مدرسة البنات، پارسي اسڪول، مشنري اسڪول، راءِ بهادر اوڌوداس اسپتال، مخدوم غلام حيدر هاءِ اسڪول ۽ سروري ڪاليج نوشهري ۽ ٽنڊي باڳي وارا مدرسہ سڀ ان سهڪاري جذبي جا مثال آهن.

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن پڻ انهن روشن مثالن جي پس

منظر ۾ قائم ٿي پنهنجو سفر شروع ڪيو.

هن وقت دنيا ۾ پاڪستان جي حوالي سان جيڪو مثال سڀ کان وڌيڪ مشهور ٿيو آهي. اهو اورنگي پائلٽ پراجيڪٽ آهي جيڪو ١٩٨٠ع ۾ ڊاڪٽر اختر حميد خان جي اڳواڻيءَ ۾ شروع ٿيو. ان لاءِ شروعاتي امداد آغا حسن عابدي ڏني هن رٿا مطابق اورنگيءَ ۾ بنگلاديش مان لڏي ايندڙن جي بستين ۾ پيئڻ جي پاڻي، گندي پاڻيءَ جي نيڪال، تعليم، صحت ۽ روزگار جو بندوبست سهڪاري بنيادن تي ڪرڻو هو جنهن جو مطلب اهو ٿو ٿئي ته هرڪو خاندان پنهنجي لاءِ سهوليتن جي قيمت ۾ سهڪاري بڻبو. هيءُ تجربو هڪ ننڍڙي بستيءَ کان شروع ٿي اورنگيءَ جي چئني پاسي ڦهلجي ويو. ايتري تائين جو هن بستيءَ کي هاڻي ايشيا جي سڀ کان وڏي ۾ وڏي "ڪچي" بستي سڏ جي ٿو.

(پ) رورل سپورٽ پروگرام : ڳوٺاڻا مددگار ادارا، آغا خان رورل سپورٽ پروگرام AKRSP جي نموني تي هن وقت ملڪ جي سيني صوبن ۾ قائم ٿي.چڪا آهن.

هز هائينس پرنس ڪريم آغا خان پنهنجي غريب ۽ دوردراز رهندڙ پوئلڳن لاءِ ترقياتي ماهرن جي مدد سان هڪ پروگرام جوڙيو جيڪو پڻ اسي جي ڏهاڪي کان اترين علائقن ۽ هماليه جبل جي دامن ۾ رهندڙ آغاخانين جي ڀلائي لاءِ شروع ٿيو. هي پروگرام ڳوٺاڻين تنظيمن جي جوڙ جڪ ڪري ٿو ۽ انهن کي ماڻهن جي ضرورتن پٽاندر رٿائون جوڙي ڏئي ٿو. هن پروگرام هيٺ پيئڻ جي پاڻي، پوک لاءِ پاڻي، رستا، پليون، تعليمي ادارا، صحت جا ادارا ۽ روزگار ي ذريعن تي ڪم ٿئي ٿو. هاڻي اهو پروگرام آغا خانين کان وڌي اترين علائقن جي سيني رهندڙن لاءِ ٿي ويو آهي. پاڪستان جي خوبصورت ترين ۽ دشوار گذار علائقن ۾ هي پروگرام پڻ دنيا ۾ ڳوٺاڻي ترقيءَ جي ماهرن جي توجهه جو مرڪز بڻيو آهي.

هن پروگرام جي ڪاميابيءَ کي ڏسندي پاڪستان حڪومت نيشنل رورل سپورٽ پروگرام نوي جي ڏهاڪيءَ ۾ شروع ڪيو. جيڪو ملڪ جي مختلف ضلعن ۾ پنهنجو پروگرام هلائي ٿو.

هن پروگرام جا بنياد ساڳيا AKRSP وارا آهن پر گهڻو توجهه هاڻي بچت ۽ ننڍين قرضن طرف آهي. بنگلاديش جي گرامين بئنڪ (ڳوٺاڻي بئنڪ) واري تجربي اهو ثابت ڪيو ته تمام ننڍا قرض غريب بي زمين ۽

ويڳاڻن ماڻهن کي باروزگار ڪري مستحڪم ڪري سگهن ٿا. ان ڪان سواءِ غريب قرض موٽائڻ ۾ وڌيڪ جوابدار آهن ان ڪري اهي قابل اعتماد آهن. ان تجربي جي روشنيءَ ۾ هاڻي گهڻاٿا ترقياتي ادارا ان محور تي وڌيڪ توجهہ ڏين ٿا.

هن وقت هن ئي ماڊل هيٺ سرحد رورل سپورٽ ڪارپوريشن ۽ بلوچستان رورل سپورٽ پروگرام ڪم ڪري رهيا آهن. سنڌ رورل سپورٽ پروگرام پڻ هڪ غيرسرڪاري خانگي ٽرسٽ طور رجسٽر ٿي چڪو آهي.

(ب) مددگار ترقياتي ادارا : هي ترقياتي ادارا ماڻهن جي پاڻ ڀرائي خود اعتمادي ۽ خود انحصاري جاڳائڻ ۽ احساس وڌائڻ لاءِ تربيت ۽ ترغيب جي فروغ لاءِ ڪم ڪن ٿا. پاڪستان جي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ اٽڪل ويهارو هزار رضاڪار سماجي تنظيمون ڪم ڪن ٿيون. انهن جو تعلق سماجي ڀلائي ۽ خيراتي ڪمن ڪارين سان آهي. ساڳئي وقت انهن ادارن وٽ هڪ وڏو تعداد پاڻ ارپي رضاڪار بنيادن تي پنهنجي معاشري جي اوسر لاءِ ڪم ڪندڙ ڪارڪنن جو آهي. هنن ڪي سماجي ڀلائي ۽ ترقيءَ جو تفاوت سمجهائڻو آهي. هنن کي مستحڪم ۽ پائيدار ترقياتي عمل ۾ متحرڪ ڪرڻو آهي. هنن ادارن کي ترقياتي ادارن ۾ تبديل ڪرڻ جي عمل کي اڳيرو ڪرڻ لاءِ مددگار ترقياتي ادارا اسي جي آخري سالن ۾ قائم ٿيا جيڪي گهڻو ڪري غيرملڪي امداد ٿي هلن ٿا ۽ پنهنجي تربيت ٿيل انجمن جون رابطا ڪائونسلون پڻ جوڙين ٿا. ان قسم جي ادارن ۾ سائوٿ ايشيا پارٽنرشپ پاڪستان اين جي او آر سي، ايس پي او ۽ اي ڊي ايچ آر جهڙا ادارا اچي وڃن ٿا.

آتوا جي خوبصورت منظرن جو ذڪرڪندي سماجي اوسر ۽ ترقيءَ جي ڪيتر ۾ لڙي پياسين. سچ ته سجاڳ قومن پنهنجي سماج کي ايترو ته صاف، مربوط ۽ خوبصورت بنايو آهي جو پنهنجو پاڻ کي ڏسي شرم اچيو وڃي. اسان هسيتائين ڇا پئي ڪيو. ڇا اهو اسان جي قيادت جو ڏوهہ آهي؟ يا ان جو ڏوهہ اسان سمجهدار پڙهيل لکيل باروزگار عملدار طبقي کي ڏيون جيڪي مختلف وقتن تي بااختيار رهيا آهن؟ يا وري ڏوهہ ٻہ سئو سالن جي غلامي ۽ ان جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل درباري، جي حضوري طبقن جي موقعي پرستيءَ کي ڏيون؟

ان سوال جو جواب جڏهين اسان ڏيڻ جي همت ڪري ورتي ته پوءِ

سماجي ترقيءَ جي منزل پري ڪانهي.

٢٤ آڪٽوبر ١٩٩٦ع ڪينيڊين انٽرنيشنل ڊيولپمنٽ ايسوسيئيشن CIDA جي صدر دفتر ۾ پنهنجي ڪم جو تعارف ڪرائڻ ڪان پوءِ ان ئي بلڊنگ جي ٻُهري (Basement) ۾ هڪ اطالوي ريسٽورنٽ ۾ ياچين جي هڪ طعام سان پيٽ جي دوزخ پري سيڊا جي پاڪستان، افغانستان، بنگلاديش جي جنرل پروگرام مئنيجر مسٽر ايوبُلانشي سان ملاقات لاءِ ويس. هن ٤٥ منٽ ڏنا جن ۾ مون کي ايس پي او لاءِ ايندڙ صديءَ ۾ مدد جي گذارش ڪرڻي هئي ۽ پاڪستان ۾ غيرسرڪاري تنظيمن ۽ سرڪار جي تعلق تي ڳالهائڻو هو.

مسٽر بلانشي فرينچ ڳالهائيندڙ ڏاڍو پرجوش جذباتي ماڻهو هو. اهڙن ماڻهن سان کلي دل سان ڳالهائي سگهجي ٿو. جيتوڻيڪ اسان پهريون ڀيرو مليا هئاسين پر ٿوري دير ۾ ائين ٿي لڳو ته اسان سالن ڪان واقف هئاسين. هن ڪانپوءِ ڪئنيڊا جي هڪ ٻئي وڏي اين جي او سائوٿ ايشيا پارٽنرشپ انٽرنيشنل جي صدر دفتر ۾ ان جي سربراهہ رچرڊ سان ملڻ ويس.

سائوٿ ايشيا پارٽنرشپ انٽرنيشنل ڪئنيڊا ڪان سواءِ ٥ ملڪن ۾ ڪم ڪري ٿي جن ۾ پاڪستان، هندوستان، سري لنڪا، نيپال ۽ بنگلاديش اچي وڃن ٿا. هيءَ ادارو سماجي ۽ راجوڻي جماعتن (Community Based Organization) جي مدد ڪري ٿو انهن جي ڪارڪنن جي تربيت ڪري ٿو ۽ انهن ادارن کي بنيادي سهوليتون پيدا ڪرڻ لاءِ معاونت ڪري ٿو. هن اداري جو بين الاقوامي رابطو مختلف ملڪن ۾ ترقياتي سرگرمين کي ڳانڍاپي جو ڪم ڪري ٿو. هن وقت هن اداري جي بين الاقوامي سيڪريٽريٽ ڪئنيڊا ۾ آهي پر هاڻي ايندڙ سال ڪان سيڪريٽريٽ سري لنڪا ۾ قائم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي پئي وڃي جيئن برصغير سان لاڳاپو ويجهو رهي سگهي.

سائوٿ ايشيا پارٽنرشپ جو پاڪستان ۾ دفتر لاهور ۾ آهي. هن اداري جا مقصد هنريت آهن.

– ڏکڻ ايشيا جي محروم عوام جي بهبوديءَ لاءِ خود انحصاريءَ تي مشتمل ترقياتي سرگرمين جو آغاز ڪرڻ.

– ڏکڻ ايشيا جي انهن رضاڪار ترقياتي انجمن جي حمايت ڪرڻ ۽ انهن کي تقويت بخشڻ جيڪي پنهنجي راڄن ۾ شرڪت جي بنياد تي

ترقيءَ جي عمل ۾ مصروف آهن.

– ڏکڻ ايشيا ۽ ڪئنادا جي رضاڪار ادارن ۽ سماجي گروهن وچ ۾ هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي رابطه قائم ڪرڻ.

– ترقياتي مسئلن ۽ غربت جي سببن ۽ مرحلن جي باري ۾ ڪينادا ۽ ڏکڻ ايشيا جي رضاڪار ادارن جي وچ ۾ لاڳاپن ڪي وڌائڻ جيئن هر هڪ تي اها حقيقت آشڪار ٿي وڃي ته ترقيءَ جو عمل شرڪت جي تصور سان ئي اڳتي وڌي سگهندو.

شام جو منهنجي ميزبان مون کي آٽوا جي سينما ۾ وٺي ويو جتي هڪ انگريزي فلم "The Margret's Museum" ڏٺوسون. هيءَ فلم هڪ ڪوئلي جي کاڻ جي مزدور جي ڪهاڻي آهي. هن دور ۾ به کاڻين جي مزدورن جي صورت حال ڪا چڱي ڪانهي پر هن فلم ۾ پنجاهه سال اڳ جي تاريخ ورجايل هئي جڏهين کاڻين جا حادثا عام ٿيندا هئا ۽ ڪيئن مزدور ديجي ويندا هئا.

هن فلم ۾ مزدور جي زال جيڪا هن جي محبت جي شادي آهي ۽ بي اولاد آهي حادثي کان پوءِ اڪيلي رهجي وڃي ٿي ۽ هن سماج کان بدلو وٺڻ جو ۽ مزدورن جي حقن لاءِ احتجاج جو هڪ انوکو طريقو اختيار ڪيو. هن پنهنجي مڙس جا سڀ عضوا ڪڍي شيشي جي برنين ۾ محفوظ ڪيا ۽ انهن جو هڪ عجائب گهر ٺاهيو ۽ ان جو نالو "مارگريٽ جو عجائب گهر" رکيو.

دنيا جي هڪ سڌريل ۽ شاهوڪار ملڪ ۾ تصوير جو هيءُ پيو رخ ڏسي بيحد پريشاني ٿيم. سچ ته هتي جي حسين نظارن جو سچو نشو ڪافور ٿي ويو.

٢٥ آڪٽوبر تي منجهند جو آٽوا جي ريڊيسن هوٽل ۾ عورتن جي ترقياتي ڪردار تي ڪانفرنس جو اهتمام هو. سائوٿ ايشيا پارٽنرشپ وارن پاران ڪئنيڊين ايسوسيئيشن آف جرنلسٽس جي تعاون سان "ابلاغ جي کيتر ۾ عورتن جو ڪردار" تي هڪ مباحثو هو. هن مباحثي جون ٻه مقرر خواتين هيون.

-1 مس ڪلپنا شرما ايسوسيئيٽ ايڊيٽر "هندو" انڊيا.

-2 مس لز ڊوسٽ بي بي سي ورلڊ سروس.

پينل تي مس لوئيز بهان (انٽرنيشنل ڊيولپمينٽ ريسرچ سينٽر) ۽ مس جولي اوئيل (سڌرن نيوز) هيون.

هن مباحثي جي تڪيت ڏهہ ٻالر هئي پر مون کي دعوت مليل هئي. مس ڪلپنا هندوستان ۾ عورت جي صورت حال تي ڳالهايو ۽ ان جي غربت ۽ پس ماندگيءَ جو ذڪر ڪيو. ٻئي طرف مس لز ٻوست پاڪستان، ايران ۽ افغانستان ۾ عورت جي مجموعي صورت حال تي ڳالهايو. ايران ۽ افغانستان ۾ انقلابن جي روشنيءَ ۾ عورت تي لڳل پابندين ۽ اسلامي تهذيب جي اثرن تي پنهنجي نقطئہ نظر تي ڳالهايو.

مغرب ۾ مختلف مذاهب موجود آهن پر اسلام تي خصوصي تنقيد اتي جي فيشن ۾ شامل آهي. ان قسم جي ليڪچرن ۾ اهڙو تاثر ڏنو ويندو آهي جڻڪ اسلام ۾ عورت هڪ جانور واري حيثيت رکي ٿي. روشن خيال دنيا ۾ اسلام متعلق فرسوده عقيدا ۽ گهڻ جاڻ ڏسي عجيب احساس ٿئي ٿو. بهرحال هن خاتون پاڪستان جي عورت تي ڳالهائڻ وقت صرف سنڌ جي عورت جي مسئلي تي ڳالهايو ۽ "ڪاروڪاري" کي بنياد بنائي اهو تاثر ڏنو تہ سنڌ ۾ حيواني معاشرو قائم آهي. مون کان رهيو ڪونہ ٿيو ۽ سوالن واري وقفي ۾ مون پنهنجو حق استعمال ڪندي معزز خاتون جي ليڪچر تي تنقيد ڪئي، مون کي افسوس ان ڳالهہ جو ٿيو هو تہ مغربي معاشري ۾ جتي عورت وڏي سماجي ۽ اخلاقي دٻاءَ هيٺ آهي ۽ جتي هن دور ۾ بہ عورتن تي مارڪٽ ۽ قتل ڪرڻ جا واقعا روز اخبارن جي زينت بڻيل آهن. انهن جو تقابلي جائزو نئو ورتو وڃي پر اسان جهڙي پٺتي پيل غلام قوم جي غلطين کي وڏي آب تاب سان بين الاقوامي پليٽ فارمن تي اڇلايو وڃي ٿو. ڪاروڪاري نہ اسلامي روايت آهي ۽ نہ وري سنڌي تهذيب ۽ روايتن جو حصو آهي: پر اهو جاگيردارنہ روايتن جو هڪ دهشتگرد مثال آهي. اهڙا مثال سڀجي دنيا جي اڻ سڌريل دور جي سماجي تاريخ جو حصو آهن. هن تنقيد مان منهنجي مراد هرگز اها ڪونہ هئي تہ آئون هن وحشت انگيز رسم جي پٺڀرائي ڪريان پر صرف اهو ظاهر ڪرڻ هو تہ سڄي دنيا ۾ صرف سنڌين کي نشانو بنائي انهن کي وحشي سڏڻ انصاف ڪونهي.

هن تقرير جي پس منظر ۾ اها ڳالهہ بہ هئي تہ نوي جي ڏهاڪي ۾ سنڌ ۾ تيل لساني جهڳڙن ۾ ٻاهرين دنيا ۾ سنڌي ماڻهن کي قاتل ۽ وحشي ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ڪيترا مددگار ادارا سنڌ جي ٻهراڙين ۾ ان سبب ڪري وڃڻ لاءِ تيار ڪونہ آهن. هڪ رٿابندي هيٺ سنڌ ۾ ٻاهرين سياحن ۽ ڪاريگرن کي اغوا ڪرايو ويو. ان کان پوءِ جاپان ۽

آمريڪا تہ پنهنجي ماڻهن کي سنڌ جي بهراڙين ۾ ڪم ڪرڻ کان روڪي ڇڏيو آهي.

افسوس جو سياسي جماعتن خصوصاً اقتداري ترين ڪڏهين بہ هن قسم جي عالمي چرپر تي سنجيدگيءَ سان نہ سوچيو آهي ۽ نہ ئي وري ڪو قدم کنيو آهي.

مون پنهنجي تنقيدي راءِ ۾ چيو تہ اسان جي علائقن تي بيٺڪي راڄن جا اثر بہ ڏٺا وڃن. اسان بہ سئو سال انگريزن جا غلام رهيا آهيون جنهن غلاميءَ اسان جي سماج کي پاڻ هرتو ڪري ڇڏيو ۽ ماڻهن کي مختلف وهمن ۽ وسوسن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. ان کان سواءِ جڏهن عورت جي حقن جي ڳالهہ تي ٿئي تہ پوءِ اها ڳالهہ بہ ٿيڻ گهرجي تہ مغرب ۾ عورت جو ڇا حال آهي؟ مغرب وارن عورت کي هڪ "عياشيءَ جو اسم" Luxury Item بنائي ڇڏيو آهي. ٻئي ڳالهہ پريس جي حوالي سان آهي. اخبارون اهڙين خبرن کي هٿائينديون آهن جن ۾ دهشت گردي، ويڙهاڙ، جنسي ڏاڍ جا واقعا هجن. ان ڪري عام ماڻهو انهن عملن کي بهادري ۽ مڙسيءَ جا ڪارناما سمجهي ڪرڻ لڳو آهي ۽ جڏهين کان ڪارو ڪاريءَ تي اخبارن ۽ ٽيليويزن خبرون ڏيڻ شروع ڪيو آهن تہ اهي واقعا بہ وڌيا آهن.

بهرحال سيمينار کان پوءِ لز سان ٻگهي ملاقات تي جنهن ۾ خصوصاً سنڌ ۾ ٿيندڙ عورتن جي سڃاڻپءَ جي حوالي سان ڪم ڪار تي ڪيس ٻڌايم. هن پاڪستان ۾ ملڻ جو وعدو ڪيو تہ جيئن ان مسئلي کي پروپيگنڊا جو وسيلو بنائڻ جي بدران ڪو ٺوس سماجي ڪم ڪري سگهجي.

هوٽل کان نڪرڻ وقت شام جا پنج کن ٿيا هئا. ٻاهر ٽيڪسين جي قطار هئي. نمبرواري ٽيڪسيءَ سان ڳالهايم. ڏنم تہ همراهہ کي ڳالهہ ڪانہ وڻي هڪدم چهري جا تاثرات بدلجي ويس. چيائين تہ "آئوا ۾ ٻن ڊالرن جو ڀاڙو ملي ها تہ بہ خوش ٿيان ها، هل وڃڻ هن وقت مشڪل آهي ۽ تون بهتر آهي تہ پنڌ هليو وڃ. بس پل جي هن طرف تنهنجي مطلوبہ هوٽل آهي، ٽيڪسيءَ کان اڳ پهچندين."

چيو مانس "ڪلهہ هن شهر ۾ آيو آهيان، ايترو واقف نہ آهيان. هاڻ سردي شروع ٿي وئي آهي. برسات پوڻ جو بہ امڪان آهي. انهن حالتن ۾ پيادل وڃڻ منهنجي لاءِ شايد ڏکيو ٿي پوي. باقي توکي هلڻو ناهي تہ ٺيڪ

آهي، آئون لهان تو ۽ ڪاٻئي تيڪسي تاڙيان ٿو.“ بيحد ڪاوڙ ۾ اتاولي ۾ هلڻ لاءِ هاڪار ڪيائين.

آٽوا تن لک ماڻهن جو شهر آهي رستا وڏا ۽ ويڪرا آهن. آفيسن مان موڪل جو وقت هو ان ڪري ٽريفڪ ڪجهه وڌيڪ هئي پر اها هر حالت ۾ ڪراچيءَ جي عام ٽريفڪ کان ٻه وڌيڪ ڪانہ هئي. هر ٽريفڪ سگنل تي همراه ڪاوڙيو پئي. اصل وٽ ئي نہ پيو ڏئي.

نيٽ پڇيومانس تہ ”لبناني آهين ڇا؟“ هاڪار ۾ وراڻي هڪدم مون کان پڇيائين تہ مون کي خبر ڪيئن پئي؟ مون کيس ٻڌايو تہ سندس لهجي ۽ انداز مان. مون کان ٻہ سچاٽپ ورتائين ۽ همراهہ ٿڌو ٿيو. ان کان پوءِ فلسطين ۽ لبنان جي مسلمانن جي صورت حال تي ڳالهائڻ لڳو افغانستان ۾ مسلمانن جي پاڻ ۾ لڙائيءَ تي ملال ڪيائين. پاڪستان جي حالتن تي بہ ڳالهائي سگهيو پئي.

ائين ڪاوڙيل همراهہ دوست بڻجي پيو ۽ وڌيڪ خدمت لاءِ پنهنجو فون نمبر ۽ ڪارڊ ڏنائين.

هي منهنجو آٽوا ۾ آخري ڏينهن هو. ٻئي ڏينهن ٽورنٽو وسيلي آمريڪا جي شهر سينٽ لوئيس هليو ويس.

سنڌ جا مکيه ماحولياتي مسئلا

تعارف:

عالمي بقاجي پڌرنامي (١٩٨٠) The world conservation strategy ۾ واضح ڪيو ويو آهي تہ انسان ذات جيڪا فطرت جي هڪ مکيه ڀاڱي طور موجود آهي، تنهن جو آئيندو تيستائين محفوظ ڪونهي، جيستائين فطرت ۽ ان جي بين اهڃاڻن ۽ مظهرن جي بچاءَ لاءِ ڪي اپاءُ نہ ٿا ورتا وڃن. ان ۾ اهو بہ واضح ڪيو ويو آهي تہ اها بقا (Conservation) تيستائين ممڪن نہ ٿيندي، جيستائين دنيا مان غربت ختم ڪري ڪروڙين ماڻهن جي رحم جوڳي حالت کي سڌاريو نہ ويندو. بقا ۽ ترقيءَ جي هڪ ٻئي تي ڀاڙڻ جي عمل کي جٽاءُ دار ترقي (Sustainable Development) جو نالو ڏنو ويو آهي. اها ترقي ٽرتيءَ جي سنڀال تي مدار رکي ٿي. جيستائين دنيا جي اُپت ۽ پيدائش جي سلامتيءَ جي پڪ نہ ٿي ڏني وڃي، تيستائين انسان ذات جو آئيندو بہ خطري ۾ رهندو.

عالمي بقا جو پڌرنامو، ان ڏس ۾ ٽي ضرورتون پيش ڪري ٿو.

1- انسان جي فطرت سان ڳانڍاپي ۽ حياتيءَ جي سرشتي کي مضبوط بنائڻ گهرجي.

2- مختلف جنسن جي اصليت محفوظ رهڻ گهرجي.

3- ماحولياتي / جاگرافيائي سرشتي يا طبقي (Species) جو استعمال لازمي طرح جٽاءُ دار هجڻ گهرجي.

اهو پڌرنامون ٽن اسمن تي مدار رکي ٿو:

1- دنيا جا ماڻهو جيئڻ ۽ ترقي ڪرڻ چاهين ٿا. اسان (انسانذات) پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجي پونئرن لاءِ تسلي بخش زندگي چاهيون ٿا.

2- اسان پنهنجي بنيادي ۽ فطري ضرورتن لاءِ ڌرتيءَ جي وسيلن تي ڀاڙيون ٿا، جيڪڏهن وسيلا تباهہ ٿي ويا يا انهن کي نقصان پهتو تہ اسان جي ۽ اسان جي پونئرن جي زندگي نابود ٿي ويندي.

3- اسان "وڃائڻ" نہ ٿا گهرون. اسان ترقيءَ ۽ واڌ ويجهہ جي فائدن ۽

ورهاست جي برابريءَ، ڌرتيءَ جي سار سنڀال ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي تي ڀاڙيندڙ زندگي گذارڻ ذريعي ان خطري کي منهن ڏئي سگهون ٿا.

ڌرتيءَ پاران ماڻهن ۽ ٻي جيوت کي جيئرو رکڻ جي سگهه تيزيءَ سان ختم ٿيندي پئي وڃي. ان جو اندازو ان مان لڳايو ته ٻن صدين کان گهٽ عرصي ۾ دنيا مان ڇا ڇا نابود ٿي چڪو آهي:

– ڇهه ملين چورس ڪلوميٽر جهنگلَ

– وڏن درياهن ۾ لٽَ جا ٿي تهه ۽ ننڍن درياهن ۾ لٽَ جا اٺ تهه ڄمي ويا آهن.

– ارڙهين صدي عيسوريءَ جي وچ کان هينئر تائين پاڻيءَ جو زيان ١٠٠ کان ٣٦٠٠ ڪلوميٽر / في سال ٿي چڪو آهي.

– انسانن جي مختلف سرگرمين جي ڪري ماحول ۾ ميٿين (Methane) ٻيڻي ٿي چڪي آهي.

– ڪاربن ڊاءِ آڪسائيڊ جي گهرائيءَ Concentration ۾ ٢٧ سيڪڙو واڌ اچي چڪي آهي.

– اوزون جي تهه کي هيڪاندن هنڌن تي نقصان پهتو آهي.

– ڌرتيءَ جي گولي تي موجود ٣ ۽ ٥ بلين ماڻهو سج ذريعي حاصل ٿيندڙ توانائي (خاص طور زمين تي ڦٽندڙ ساوڪ ٻوٽن/اناج) جو ٤٠ سيڪڙو اڳواٽ ئي ڪتب آڻين ٿا. ان هوندي به جينوٽيڪ فطرت جا وسيلا ايتري بيدرديءَ سان ڪتب آڻجن پيا، تنهن هوندي به ڪروڙين انسان غربت مان نڪرڻ لاءِ جاکوڙي رهيا آهن جو ڪين گذاري لائق زندگي به مُيسر ڪانهي.

– هر پنجن مان هڪ جڻي کي ايتري به ماني نٿي ڪانه ٿي ملي جو هو زندگيءَ جي وهنوار کي منهن ڏئي سگهجي.

– دنيا جي مڙني ماڻهن مان ١/٤ حصي کي پيئڻ لاءِ صاف پاڻي به نه ٿو ملي.

– هر سال ڪيئي لک ٻار گهٽ خوراڪ ۽ عام بيمارين جي ڪري ئي موت جو شڪار ٿي وڃن ٿا.

پاڪستان جيڪو دنيا جي گُهٽيل آباديءَ وارن ملڪن ۾ ڏهين نمبر تي آهي سو هڪ ملين کان وڌيڪ آباديءَ وارن ملڪن ۾ ورڻي چوڏهين نمبر تي آهي، جن جي آبادي تيزيءَ سان وڌي رهي آهي. هوڏانهن اهو دنيا جي ڪل زمين جي رڳو ٦٧ ۽ سيڪڙو تي مشتمل آهي، جڏهن ته

منجهس دنيا جي ڪل آباديءَ جو ٢ سيڪڙو ماڻهو رهن ٿا، پر ايندڙ ڏهن سالن ۾ ان جي آبادي دنيا جي آباديءَ جو ٤ سيڪڙو ٿي ويندي. پاڪستان جي آزاد اميگريشن پاليسيءَ جي نتيجي ۾ پڻ ڏهن سالن اندر ست لک پرڏيهي پناهگير اچي سهڙيا آهن ۽ ايندڙ سالن ۾ اها لوڏ پنهنجي رفتار اجا وڌائيندي. هيئنر تائين پاڪستان جا فطري وسيلا ۽ ماحول ڳڻتيءَ جوڳي حالت ۾ آهن ۽ انهن جو آئيندو پڻ گهڻو روشن ڪونہ ٿو ڏسجي. انهن اهم مامرن کي منهن ڏيڻ لاءِ قومي بقا جي پٽرنامي ۾ هيٺيان ١٤ ترجيحي پروگرام رٿيا ويا آهن.

1- فصلن واري زمين ۾ ضروري جزا مهيا ڪرڻ.

2- آبپاشيءَ جي سرشتي کي بهتر بنائڻ.

3- پاڻيءَ جو زيان گهٽائڻ.

4- ٻيلا بچائڻ ۽ وڻ وڌائڻ.

5- ٻني باري لاءِ زمين سنوارڻ ۽ چوپايو مال وڌائڻ.

6- پاڻيءَ جا ذريعا بچائڻ ۽ ماهيگيري (Fisheries) تي جوڳو ڌيان ڏيڻ.

7- مختلف جيوت جي حفاظت.

8- توانائي جي ڪارڪردگي بهتر ڪرڻ.

9- مرمت طلب وسيلن کي ٺاهي، واڌ ويجهہ ڏيڻ ۽ ڪتب آڻڻ.

10- ماحولياتي گدلاڻ کان بچاءُ ۽ ان جي خاتمي لاءِ جوڳا اپاءَ وٺڻ.

11- شهري گند ڪچرو ٺڪاڻي لڳائڻ.

12- عام وسيلن کي بهتر بنائڻ لاءِ ادارن کي مدد ڪرڻ.

13- آباديءَ ۽ ماحول بابت پروگرام ٺاهڻ.

14- تهذيبي ورثي کي محفوظ ڪرڻ.

قومي ايجنڊا جي روشنيءَ ۾ سنڌ جا ماحولياتي مسئلا گهڻي قدر علائقائي آهن ۽ پنهنجي موجوده حالت ۾ مستقبل لاءِ موتمار ثابت ٿي سگهن ٿا.

سم ۽ ڪلر :

ڊاڪٽر اقبال پنهور چوائي ڪينال واري زمين جي ١٣ء٦ ملين هيڪٽرن مان ٢٥ سيڪڙو ڪلراٺي آهي. ٥. سيڪڙو سرُوي ٽيل ۽ آبپاشيءَ هيٺ زمين مان به ٥٠ سيڪڙو سم کان متاثر ٿيل آهي ۽ اُتي زمين جي سطح کان رڳو هڪ ميٽر هيٺ تي پاڻي نڪري ٿو.

اسڪارپ پاران ٢،٣٢٢ ٽيوب ويل لڳايا ويا آهن، جن ١٩٨٩ع تائين پاڻيءَ جي سطح کي ضابطي ۾ رکڻ لاءِ بهتر نموني ڪم ڪيو. ٿنهن کان پوءِ ايس ٽي ڊبليو ايس(STWS) هيٺ ٿيڻ شروع ڪيو، جاڪاڻ تہ ٽيوب ويلن جي عام مدت/عمر پوري ٿيڻ لڳي ۽ ١٨ سيڪڙو وري ٽرانسفارمرن جي خرابيءَ سبب بند ٿي ويا.

اسڪارپ پاران ڳوٺائين تنظيمن ۽ هارين جي تنظيمن طرفان گڏيل ٽيوب ويل لڳائڻ جي رٿابندي ڪئي وئي، پر اها پڻ ڪامياب ٿي نہ سگهي.

آبپاشيءَ جو بيڪار نظام :

سنڌ صوبي ۾ ٤٠ هزار آبپاشيءَ جا چينل آهن. پر ان سڄي سرشتي جي ڪارڪردگيءَ تي لٽ پرجڻ ڪري خراب پيا آهن. ان سان هر سال هڪ لک ايڪڙ زمين هارپي لاءِ بيڪار ٿيندي رهي ٿي. محترم نور احمد نظاماڻيءَ جي بقول سنڌ ۾ موجود ٽن بيراجن ذريعي اٽڪل ١٤ ملين ايڪڙ زمين تي آبپاشي ٿئي ٿي.آبپاشيءَ جي ان شاندار نظام کان الڳ ٿي ڏسجي تہ اسان وٽ ان مان ٿيندڙ معاشي اُپت، دنيا جي پيٽ ۾ سڀ کان گهٽ ٿئي پئي.

سنڌ ۾ ريگستان ٿر موجود آهي جيڪو ٤٥٠٠٠ هزار چورس ڪلوميٽرن ۾ ڦهليل آهي ۽ سنڌ جي اوڀرندي پاڱي جو اٽڪل ٽيون حصو آهي. سمجهيو وڃي ٿو تہ اهو ريگستان سمنڊ ڪان وايا رڻ ڪڇ ايندڙ ڏکڻ اولهہ وارين هوائن جي ڪري ٺهيو هوندو، جيڪي پاڻ سان واري، لوڻ، لٽ، لوڻيانا ڪوڙ آڻينديون آهن.

ريگستان ٺهڻ جا مکيہ سبب هيٺيان آهن:

١) چوپائي مال جو گاهہ ۽ ساوڪ ختم ٿيڻ.
٢) هوائن رستي لٽ ۽ واري جو اڏي اچڻ.
٣) ڪلر يا لوڻيات وڌڻ.

ريگستان جي ٺهڻ کان هٽي ڪري بہ ڏٺو وڃي تہ بيلا وڍڻ هڪ رواج ٿي پيو آهي. هوندي بہ سنڌ ۾ ڪافي بيلا قانون جي رکوالن امن امان جي صورتحال بهتر بنائڻ جي چڪر ۾ نابود ڪري ڇڏيا آهن. واهن ۽ ڪينالن جي ڪنارن ۽ ڏاپن تي ٽيل وٽڪاري بہ هاڻي غائب ٿيندي ٿي وڃي.

پنهنجي دور جي مشهور باغن، ملير باغ (ڪراچي)، مڪي باغ (حيدرآباد)، پولڻ داس باغ (ميرپور خاص) ۽ گيان باغ (لاڙڪاڻو) پڻ ختم ڪري انهن باغن جي جاءِ تي رهائشي بنگلا ۽ گهڻ ماڙ عمارتون اڏيون ويون آهن.

ڪراچيءَ، حيدرآباد ۽ سنڌ جي وڏن شهرن تي ٻين صوبن مان توڙي ڪمزور سرحدي انتظامن سبب پرڏيهه مان غير قانوني پناهگيرن جي لوڏ جو دٻاءُ وڌيل آهي. اهو به صوبي جي ماحوليات خراب ٿين جو هڪ سبب آهي. ڪالاباغ ڊيم جي اڏڻ تي بحث تہ هلي ٿو پر سنڌ جي سڪل ۽ ٽوٽ ٿيندڙ ڌرتيءَ تي ڪجهه به اخبارن ۽ ميڊيا ۾ نٿو ظاهر ڪيو وڃي. اهو امڪان چٽو نظر اچي ٿوَ تہ ان ڊيم جي تعمير ڪان پوءِ سنڌ جي ٻنتي پيل علائقن خاص ڪري ڪچي ۾ ايترو پاڻي به نہ مهيا ٿيندو، جو اتي ٻني ٻارو ٿي سگهي، چوپايو مال ۽ انساني جيوت اُجّ اجهائي سگهي.

سمنڊ سبب بيابان ٿيڻ:

اهو اندازو لڳايو ويو آهي تہ ريگستان ٿيڻ جي عمل کي ۽ سمنڊ جي وير جي چڙهي اچڻ کي روڪڻوآ هي تہ گهٽ ۾ گهٽ سنڌونديءَ مان ڏهہ ملين ايڪڙفوٽ پاڻيءَ جي ضرورت پوندي. ڪالاباغ ڊيم ٺهڻ ڪانپوءِ اهو ناممڪن آهي جو ايترو پاڻي ملي سگهي تہ جيئن ٺٽي، بدين ضلعن جي زمين کي ٿي سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ ڪان بچائي سگهجي. سمنڊ جي ڪناري تان خاص قسم جا ساموڊي ٻوٽا ۽ وڻ پڻ ناٻود ٿي ويا آهن. ان ڏس ۾ ڪجهہ عرصو اڳ آئي سي يو اين پاران ڪا سرگرمي شروع ڪيل آهي.

ماهيگيري کي درپيش مسئلن جا سبب گڏيل قومن جي نظر ۾:

ماهيگيري (Fishing) هيٺين ڳالهين جي ڪري خطري ۾ پيل آهي:

– آنن لاهڻ جي موسم ۾ مڇي مارڻ ۽ ان جي بندش لاءِ اپاءَ تي عمل نہ ٿيڻ.

– ننڍڙين مڇين ڦاسائڻ لاءِ سنها جار استعمال ڪرڻ.

– ساموڊي علائقن ۾ ماحولياتي گدلاڻ.

صنعتي ماحولياتي گدلاڻ :

سنڌ ۾ تمام ٿورڙن صنعتي يونٽن جي ڪري زرعي معاشرو عروج تي رهيو آهي. پر هاڻي وري صنعتي ترقيءَ جو عروج شروع ٿيو آهي ۽ صنعتي علائقا وڌي رهيا آهن.

شگرملن ۽ سيمنٽ جي صنعتن جو قيام ماحولياتي گدلاڻ وڌڻ جا وڏو سبب بڻجي رهيو آهي.

١) شگر ملون هيڪاندو شيرو ڇاهي، کليل ميدانن ۾ ڍنڍيل تلاون ۾ جمع ڪن ٿيون.

٢) صنعتن جو ڪنو ڪيل پاڻي بنا ڪنهن صفائي Treatment جي سنڌو نديءَ ۾ وهايو وڃي ٿو.

٣) شگرملن ۽ سيمنٽ فيڪٽرين جي چمنين مان تمام خراب دز وارو دونهون کليل فضا ۾ وکري ٿو جنهن سان انساني ۽ حيواني جيوت کي ڪيئي ناقابل علاج بيماريون وٺن ٿيون.

انهن معاملن جي صحيح طور ڇنڊڇاڻ ۽ اڪيڙ لاءِ باقاعدي انگ اکر گڏ ڪرڻ جي ضرورت آهي.

شهري گند ڪچري کي ميڙڻ ۽ ضايع ڪرڻ جو غلط ۽ بيڪار انتظام:

شهري گند ڪچري کي صحيح طور تي ميڙي ۽ ٺڪاڻي لڳائڻ جي تصور کي هاڻي وڃي اسان جي معاشري ۾ ڪي قدر اهميت ملڻ لڳي آهي. اخبارن موجب ڪراچي شهر جو گند بهاري وڃي جنگشاهي جي ويجهو اُڇلائبو پر ان انتظام جي ڪا رٿابندي وڏيڪ واضح ڪانهي ڪئي وئي. عام طور سمجهيو اهو پيو وڃي ته اهو گند ڏاهيجيءَ ويجهو کليل علائقي ۾ اڇين ئي وڃي اڇلايو ويندو. اسان سمجهي نه ٿا سگهون ته ڇا اهو ٺوس ڪچري کي اڇلائڻ سائنسي طريقو ٿي سگهي ٿو؟ ان ڪانسواءِ ائين ڪرڻ سان ويجهين وسندين ۽ ڳوٺن کي ڪيترا خطرا لاحق ٿيندا؟ ڪي ايم سيءَ وٽ انهي سوالن جا ڪي جواب آهن؟

گهرن جو ڪنو پاڻي سڌو وڃي ٿو سنڌو نديءَ ۾ يا واهن ۾ پوي ٿو بنا ڪنهن صفائي Treatment ڪرڻ جي. ان سان ملڪ ۾ پاڻيءَ مان ٿيندڙ ڪيترين ئي بيماريون پکڙجڻ لڳيون آهن. جهڙوڪ: وڏو تپ (ٽائفائيڊ)، رتاوان دست ۽ جگر جو وڌي وڃڻ وغيره. گذريل ڪجهه سالن ۾ جگر جي وڌڻ جي بيماريءَ سبب ڪيترائي موت ٿي چڪا آهن.

تهذيبي ورثي جو تحفظ :

قومي بقا جي پٽرنامي ۾ پنهنجو تهذيبي ورثو محفوظ ڪرڻ کي آخري اسم طور رکيو ويو آهي. ان جو اهو بہ سبب ٿي سگهي ٿو تہ ماحوليات ۽ ان جي بقا جي ماهرن ان تي گهڻو ڌيان خاص طور تي نہ ڏنو هجي. جڏهن تہ عالمي بقا جون انجمنون گهڻو زور ٿي تهذيب ۽ اُصلوڪن رهاڪن جي رهڻي ڪهڻيءَ کي بچائڻ تي ڏين ٿيون.

جڏهن تہ :

- اسان جو سرڪاري ميڊيا آثار قديم جي ورثي، پنج هزار سال قديم ۽ دنيا ۾ مشهور موهن جي دڙي کي ڪابہ ترجيحي اهميت ڏين لاءِ تيار ناهي.
- اصلوڪن رهواسين جا هنر ۽ فن گهڻي قدر نابود ٿي چڪا آهن.
- طاقتور سيٽلائيٽ ميڊيا منظر کي تڪڙو متائيندو ٿو وڃي ۽ "الوميان! "ڪان هٽي هاٽي" مست مست" ڏانهن نيو پيو وڃي.
- اڃا بہ اسان پنهنجي صدين جي ورثي جي ماحولياتي بقا جو خواب ڏسي سگهون ٿا؟
- مان سمجهان ٿو تہ جواب نهڪر ۾ ايندو.

اندر جنين اڌ

اڄ ايڪويهن مئي جو ڏهاڙو آهي. جيڪو اسان کي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي يادگيري ڏياري ٿو. حيدر بخش جتوئي روينيو کاتي جي ملازمت ڪندي غريب هارين جي ڏکڙن سان روشناس ٿيو. نوڪري کي ٻن ڏيئي اچي گنجي ۽ گوڏ وارن سان شريڪ ٿيو. هاري حقدار جي تحريڪ کان ويندي ون يونٽ ٽوڙيو تحريڪ تائين هي سرگرم قومي ڪارڪن تتي ٿڌي ڪاهيندو رهيو. آخر ۾ ون يونٽ جو ڪوٽ ڪرڻ جي خبر ٻڌي ٢١ مئي ١٩٧٠ع تي اسان کان موڪلائي ويو. سندس عشق سچو هو. هن سکن واري سڌ ڇڏي اندر اڌ ڪيو ۽ پنهنجي حياتي سنڌ تان قربان ڪري ڇڏي. سنڌ جا هزارين گُمنام عاشق پنهنجي جيون دان ڪري چڪا آهن. اڄ جڏهن ايڪويهين صديءَ جو غوغاءُ ملڪ ۾ ماڻهن کي منجهائي پيو ۽ نيو ورلڊ آرڊر زنده رهڻ جو واحد وسيلو بڻجي ويو آهي تڏهن ٻه سنڌي ۾ ڪتاب ڇپجن پيا ۽ انهن جي مهورت لاءِ اهتمام ٿئي پيو اها ڳالهه ڏايي تعجب خيز آهي.

مون کي عجب ان ڪري ٿو ٿئي جو ابلاغ جا موثر ادارا سنڌي ٻوليءَ کي نيڪالي ڏيئي چڪا آهن. اشتهار بازي جيڪا اڄ جي دور جي صحافت، ثقافت لاءِ آب حيات آهي اها پڻ سنڌي کي سود مند سودو ڪونه ٿي سمجهي ته پوءِ هي روزانيون اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب ڪيئن ٿا هلن.

اهو عشق ته آهي جنهن سنڌي ماڻهو کي جياپي جو اتساهه بخشيو آهي. ان اتساهه وسيلي سنڌي ٻولي پنهنجي پنجاهه سالن جي حياتي جي ويڙهه کٽي ورتي آهي.

عاشق عزازيل ٻيا مڙوئي سڏڙيا،
منجهان سڪ سبيل لعنتي لال ٿيو.

لطيف سائين ائين چيو هو اها مون کي خبر ڪانهي پر مون کي اڄ اهو بيت ڇو دل تي تري آيو آهي؟ ان ڪهاڻيءَ جو اپٽار ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي. اهل دل محبت جي مامرن کي ڄاڻن ٿا.

سو ڳالهه هئي علي گوهر کهاوڙ جي ڪتاب "اندر جنين اڌ" جي ۽

آئون گمراهه مسافر وڃي عشق جي ڪاڪ محل ۾ پهتس. عشق ۽ عقل جو جهيڙو ته پراڻو قصو ٿي ويو آهي، پر اسان سنڌ واسي اڄا گذريل صديءَ واري عشق جي بارگاهه ۾ آهيون. دنيا عقل جي ترازيءَ ڪي خودڪار هٿيارن جو روپ ڏيئي عشق جا بڻ بڻياد ناس ڪريو ويئي آهي. اسان ته عاشق زهر پياڪ آهيون پر هي عقل جي لڳايل باهه جو اوڙاهه اسان جي ڪاڪ محل جي ويجهو پيو اچي. ڇا اسان جو عشق ان مٿان برهه جي برسات وانگر ڪڙڪي ان باهه کي وسائي ڇڏيندو يا اسان جو عشق ابراهيم عہ جي عشق جيڏو مضبوط آهي جيڪو ان باهه کي گلستان ۾ بدلائي ڇڏيندو؟

ادي علي گوهر جو زير نظر ڪتاب ٣٨ ڪالمن تي مشتمل آهي جيڪي هن هلال پاڪستان لاءِ لکيا هئا. اخباري دنيا ۾ ڪالم جي حياتي هڪ ڏينهن هوندي آهي ۽ منهنجي خيال مطابق ڪالم جا ڪارج هن ريت هوندا آهن.

١) موجود سياسي ، سماجي، معاشي، حالتن تي عام پڙهندڙ کي باخبر ڪرڻ.

٢) مختلف موضوعن کي هڪ شراڪتي بحث جي شڪل ڏيڻ، جيئن پرهندڙ مختلف اختلافي مسئلن تي گهڻ پاسي سوچ ڪن ۽ ڪو منطقي نتيجو ڪيي سگهن.

٣) ڪن معلوماتي ۽ عام مشاهدي کي پڙهندڙن جي احساس جو حصو بنائڻ.

هن ڪتاب ۾ قابل نوجوان مصنف انهن سڀني ڳالهين کي نظر ۾ رکي بيحد حساس ڪالم لکيا آهن. سياسي سماجي ۽ معاشي مسئلن تي ڪالم نگار تبصرر ضرور ڪيو آهي پر اهو مٿاڇرو پيو لڳي ۽ انهن موضوعن تي وڌيڪ اڀياس جي ضرورت جو احساس ٿئي ٿو.

اجڪلهه ڪالم لکڻ وارا موضوع پڻ چونڊي ڇڏيندا آهن ۽ گهڻو ڪري ان ئي موضوع تي مهارت رکندا هن..جيئن اقتصادي مسئلن تي لکندڙ، مزدورن جي مسئلن جا ماهر، بين الاقوامي تعلقات جا ماهر ۽ وري ان ڪيتر ۾ مختلف ملڪن جي مسئلن تي جاڻ رکندڙ ڪالم نگار هوندا آهن. سنڌي صحافي سرمائي جي ڪوٽ ۽ وسيلن جي اڻ هوند سبب اڃا اهڙي عياشي ڪرڻ جهڙا نہ ٿيا آهيون پر ائين ضرور چئبو ته برسات اخبار اهڙي شروعات ڪئي آهي.

اسان جي بيباڪ نوجوان صحافي سيني صنفن جي ڪالمن لکڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي. ان ڪانسواءِ هن سماجي براين، عملدارن جي ظلمن، بيروزگاري، دهشتگردي جو ذڪر بيحد دليريءَ سان ڪيو آهي. پر انهن سيني مسئلن جي سببن ۽ ممڪن اپائن جو ذڪر نه ڪيو آهي. گاجي ڪهاوڙ جي دوست شوڪت چني جو ذڪر هجي يا وري گونگا ٻوڙها ۾ گونگي ڀيءُ جي نوجوان اڪيلي پٽ جو ظالمانو موت هجي، مصنف انهن سچن واقعن کي سٺي ريت نڀايو آهي. هن ڪالمن ۾ هڪ فنڪار پڻ مصنف تخليق ڪئي آهي. ڪتاب پڙهڻ ڪانپوءِ نوجوان صحافيءَ جي گهڻ پاسائين تخليقي شخصيت اڀري ٿي. ڏک ان ڳالهه جو آهي جو سال کن کان علي گوهر لکڻ بند ڪري ڇڏيو آهي. ائين الاجي ڇو آهي!!

اسان جيڪي سڀ هڪ اونداهي سوڙهي گهٽيءَ مان ان اميد ۾ لنگهون پيا ته ان جي ٻئي ڇيڙي تي روشني هوندي ۽ باغ وبهار هوندا، انهن کي پذيرائي ۽ داد جو انتظار ڪرڻو ناهي پر مسلسل هلڻو آهي. اسان کي عشق آهي روشنيءَ سان، اسان کي محبت آهي امن سان ۽ اسان کي اوسيئڙو آهي سک ۽ سلامتي جو. اسان وٽ صرف هڪ وٽ آهي ۽ اها وٽ اسان جي ايمان مطابق ڏاڍي مضبوط آهي. اها وٽ آهي عشق.

تنهن عشق کي شاباس جنهن
محبتي ميڙيا. عشق زنده باد.

(٢١ مئي ١٩٩٦ع تي ڪراچي پريس ڪلب ۾ نوجوان صحافي علي گوهر ڪهاوڙ جي ڪالمن جي مجموعي "اندر جنين اڌ" جي مهورت واري تقريب ۾ مهمان خاص جي حيثيت ۾ پڙهيل مضمون - هلال پاڪستان ٢٤ مئي ١٩٩٦ع ۾ به شايع ٿيو.)

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” أداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي أداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا

ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيلا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَ ٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَ کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻ، سمجههَ ۽ ڏاهپ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم - گولو، جيڪي بہ ڪٺين، جيڪي بہ ڪٺين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حساب سان اڻجاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻجاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چوَ، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي پنهنجو حق، فرض ۽ اٽٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪي جو ٻيجل ٻوليو)